

નવા ધોરણ પ્રમાણે

ધોરણ ચોથાની નોટ.

તથા

ખુલાસો.

જાણી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

સોમચંદ ભગવાનદાસ શાહ.

પ્રણેત્રીશર, હમીરાન એજન્ટ એન્ડ પુબ્લિશર.

પાનકેરના નાકા-અમદાવાદ.

નોટ ધી સત્પનારાવળ પ્રીન્ટિંગ પ્રેસમાં ઢાપી તથા
પ્રેસ પેચ ધી એડવર્ડ પ્રો. પ્રેસ, જુની મુમ્મલ બેંક
અમદાવાદમાં અંખાવાસ હરગોવીંદાસે છાપ્યું.

સને ૧૯૧૬.

અંક ૩૦૦૦

આર.નિ. ૨. ૭.

કીંમત ૦-૮-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરૂઢિ-સંગ્રહ
૧૯૫૮

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૫૭૫

વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ યા.દા.દાર લાલ નરે નથ

ચુનારનો

વિષય મ ૧૨૪૨૫

ચોથી ચોપડીના પાઠના રાખ્તોના અર્થ.

પાઠ ૧ લો.
શિલ્પેનશાહ
અથવા ભેજ.
કનશ્વર=મોટા પાદ-
શાહ; રાગધિરાજ
કરીઆપાર=કરીઆ કા-
ના મલકો; ખેટ, બં-
દર, વિજેર
ચિઆરવંત=ચિઆરવા-
ળા, બુદ્ધિશાળી
સંગીન=મજબુત; જોશ-
વર
પુરાતન=પ્રાચીન, ધાર્મ
ભુવં
ચરિત=જાહેગીનો હેવ કા
રવર્મ વાસી=વર્ગ માં મ-
એલા, ગુની જામલા
ચેક ધુવ=મોટા છોડ
મિસાચી વમેદસ=વેલ્સ
મીતનો શાહખાદે,
કુવંજ

કલકાબ=ખિતાબ, પદવી
વડીત્રબંધુ=મોટાભાઈ
રાજપુત્રી=રાજના છો-
કરા
શિલ્પ=અભ્યાસ, કેળ-
વણી
અયોગ્ય=(અનયોગ્ય)
ગેરજાણી
નિઆલસ=મેટા મનના
લશ્કરી=નૈ-યતી લશ્કરી
નિપાછના
નૌકાશસ્ત્ર=વહાણ ગણા-
વવા લી કમતનુ શાસ્ત્ર
યોજના=ખંદોખસ્ત, બ્ય-
વસ્થા
અત્યંત=કણ
તાર્થમ=કેળવણી; શિલ્પ
મુગ્ય=મોટા
લાલ=કુવંજ
પ્રવાસ=કુસાકરી, સહર

મદક્ષિણા=ચારે બાજુ
કુંબું તે
કરમિઆન=માં
વડા=મોટા
પદવી=દોહો
માહીતી=સમજણ, અ-
નુભવ
નિર્ણય=કરાવ, નિર્માણ
નોદાસેન્ય=સમજાવી જ
કમેકમે=એક પાછા
બાધો=શરી નું નાં પાડજ
જોખમકારી=જાતી, ને-
રી; કરંજ
યુવગજ=સૌથી મોટા
રાજકુમાર કે જેને
ગાદીને લોકો ને
અંક ગણે=૧૨
મુન આપવાને
પદોજાયાકરી=નેના
ગીરી
તખીયત લખકવા માહી
નરણીશી સુખ ની

અમકવા માંડી.
દેહ છોડ્યો=મરણપાત્ર્યા,
સ્વર્ગવાસી થયા
દમકપાથી=આડંબરથી
બપકાથી.
રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા=

રાજભાદીપર ખેસ-
વાનું કામ.
પાયતખત=રાજાનીનું
શહેર.
રાજભક્તિ=રાજાની
સેવા, રાજ તરફની

વરદા.
કલ્યાણ છુટ્ટો=સાર
આપાદી=ચઢતી.

સવાલ—(૧) શહેનશાહ િ. જાને તેમના કુલુખની કે
ખાણુ આપો. (૨) શહેનશાહનો જન્મ દિવસ, પદ્માબન.
અને તેમના મોટાભાઈનું નામ જણાવો. (૩) શહેનશાહ તથા
ભાઈને કઈ કઈ ખાખતોનું શિક્ષણ કેવી પદ્ધતિથી આપવામાં
વ્યું ? (૪) તેમને જે પદ્ધતિથી શિક્ષણ મળ્યું. અને તમને જે પ
દ્ધતિથી શિક્ષણ મળે છે તેનો મુકાબલો કરો. (૫) શહેનશાહ જો-
જના ઇર્ષ્યામાં અને હિંદુસ્તાનમાં રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા ક્યારે થઈ.
અને હિંદવાસીઓએ તે વખતે કેવી અનુપમ રાજભક્તિ દર્શાવી ?
તેનું વર્ણન કરો. (૬) નૌકા શાસ્ત્ર, નૌકાસૈન્ય, પાયતખત,
ખિન્સ ઓવ વેલ્સ, અને મુવરાજ એ શબ્દોની વ્યાખ્યા આ-
પીને સમજાવો.

પાઠ ૨ જો.
સ્વામી ભક્તિ.
રજપુતસ્તાન=રજપુતો-
નું દેશ.
નાગોર=અજમેર.
શત્રુ=દુશ્મન.
થાણું=ચાકી.
લડત=લડાઈ.

ખચાવ=રક્ષણ.
સંભવ=આશા.
ફોજ=સરકર.
શરણે ગયો=આશ્રય
મેળવવા, અથવા મ-
દદ લેવા ગયો.
કિલ્લાની દિવાલ=કોટ-
ની બીંત.

આશ્રય=આધાર, સહાય
મદદ.
દુઃખનો માર્યોજ=દુઃખી-
દશાને લીધેજ.
મુલાકાત=મેળાપ.
શરણાગત=શરણે આ-
વેલો, આશરો આ-
મનાર.

સજ્જનો=શારા મા-
જુસો.
મુખ્ય ધર્મ=મોટીફરજ
બાબુએ મૂક્યો=ઠોડી
દીધો.
સપડાત=ફસાઇ પડત,
પકડાઇ જત
શુરો ઠાકાર=બહાદુર
સરદાર
ગુમ=જાની
વિશ્વાસુ=ભરોસાદાર
જપાજપી=બાથબાથ,
લડાઇ
જમાઇ=દીકરીના વર

જોખમ=ખટમણ, હર-
કત, નુકસાન
બેટમા=સામસામે મળ્યા
હેતથી=મીતથી
સમાચાર=ખબર
જખો=રાજાએ પોતા
ના પોસાક ઉપર દી-
લો, લાંબો અંગરખો
પહેરે છે તે
ચાલ=કોર, કિનારી.
ખેઠક=ખેસવાની જગા
મસગ=વખત
ચેત્યો=સમજ્યો.
ખંજર=લાઠાનું લખર્ડ

ને ઉપયોગી હથિયાર
કે જેને જમીયો કહે
છે તે
ક્ષેમકુશળ=સહીસલામત
પ્રાણુલપ્ત=મારી ના-
ખીયા.
નમ્રતા=નમનતાઇ.
મુજરો=સલામ, મણામ
વિશ્વાસપાતી=ભરોસા-
નો ભંગ કરનાર.
નિમકહલાલ=વફાદાર
સરસ ઉદાહરણુ=સારો
દાખલો
ફાકટ=નકામી, વૃથા.

સવાલ—(૧) વિજયસીંગને શી વિપત્તિ પડી ? ઇસરીસીંગ
કાણુ હતો ? (૨) ઇસરીસીંગ અને વિજયસીંગનો મુકાબલો કરો
અને તેમાંથી કેમ તમે શ્રેષ્ઠ માનશો તે કહો. (૩) જવાનસીંગ
પોતાના રાજાને કેવી રીતે બચાવ કર્યો ? અને તેના એ સ્વામી
ધર્મથી ઇસરીસીંગના મોંમાંથી ક્યા શબ્દો નીકળી પડ્યા ? (૪)
જવાનસીંગના દર્શાત ઉપરથી આપણે શી શીખામણુ લેવાની છે ?

પાઠ ૩ એ.
રાજકુમાર લીમસી
ગાનું ઉદારપણુ.
ઉદારપણુ=મનનું મો-
લપણુ
કેવા કુળવાન=કેવી

જાતના
સુવંસી=સુર્વઉપરથી
નીકળેલા કુળમાં પેદા
થએલા તે સુર્વના
કુળના
મખ્યાત=મસિદ, ના

મીયા, જાણીતા
રિવાજ પ્રમાણુ=કાય-
દેસર, જેમમજાર
ભાવ=હેત
ધાર્તી=ભય, શક
પક્ષપાત=તરફદારી

ખંદ-દીલગીરી
ધક્કા=તુકશાન
પાયમાલ=છેક નાશ
અધ ગયેલો હોય તેવું
સાસવું=પરતાવું, વે-
કવું
ઉદાર=મોટા મનનો.
પાણીપણી=નરમ, ગ-
ળગળ.
ઝળઝળીઆ=આંખમાં-
નાં આંસુ.
આડે આવનાર=અ-

ડચણુ કરનાર
નિરાંત=શાંતિ, ચિંતા-
યા મુકિત.
ભૂમિના=જમીનમાં.
તજક્ષણે=તજ વખતે
જન્મભૂમિ=જન્મ જગા
માં જન્મ થયો હોય
તે જગા.
ખીજમતદાર=ચાકર,
અનુચર.
ઝરો=વેહળે ઝરણું.
નીમણુંક=કોઇ પથ્ય

જગોએ કોઇ પથ્ય
માણસને નીમવામાં
આવે છે તે.
પેલંમે=સમેની બાણુ
કામગીરી=નોકરી
વીત્યાકેડે=ગયા પછી.
ટેક=શરીર
કીર્તિ=યશ.
ઝળહળે છે=પ્રકાશે છે
ટેક=પ્રતિષ્ઠા, પથ્ય.
બોલેલું વચન પા-
ળવું તે.

સવાલ—કયા રજપૂતો સૌથી ઉંચ કુળના ગણાય છે ?
રાજસંગે જીમસીંગની કેવી રીતે કસોટી કરી ? જીમસીંગે પીતાની
ધરમ કેવી રીતે પાળી ? શા ઉપરથી જાણી શકાય છે કે તેની
કીર્તિ હજી ઝળહળે છે ? જીમસીંગને આપકર્મો શામાટે ગણ્યો ?
તેનું જીવન ચરિત્ર તમને કયો અમૂલ્ય બોધ શીખવે છે ?

પાઠ ૪ થા.
રામચંદ્રજનાવનમાં
જવા વિષે,
વનવાસ=જંગલમાં ર-
હેવું તે
સંધાતે=સાથે
વનલી=ધ્યાની
કંદ મૂળ=કંદ અને મૂળ,
જુદી જુદી જાતનાં
આવાનાં મૂળીઆં

ઉપવાસ=જુખ્યા રહેવું તે
વેઠવો=સહેવા, ખમવો
નિશ્ચય=નક્કી પાણું
ડરતી=ભય પામતી
વક્ષાણુચાયે=સવાર પ-
ડતાંજ
કો=કંઠે
પૂર્ણ=પુરું
આશિષ=આશીર્વાદ
વિન્નગ=જુદા પાથ

સહન કં=ખમવું, વેઠવું
વીતી જશે=ચાલ્યા જશે
સાગ્ગેતાન્ન=સુખરૂપ
મુંઝાવું=અકળાવું, ગ-
ભરાવું
કામળ=સુંવાળું, ના-
જુક.
વસમા=ધણી કંઠ્ય,
મુશ્કેલ
આરા=છેડો, હક સીમા

આમરૂ=કુઠ
અવસ્થા માડી છે=હા.
જ્ઞત ખરાબ છે
ચલણુ=સત્તા
હરીહરીને=રીબાધરી-
બાધને, વિયોગ ।
દુઃખથી મનમાં બળી
બળીને .-
નમન=પ્રણામ, નમસ્કાર
આશા=કુકમ, રળ

હૈયું ભરાઈ આબયું=મ-
હુ લાગણી થવાથી
આખમાંથી આંસુ ની-
કળી પડ્યાં.
વનવેશ=વગડામાં પહે-
રવાનો પોશાક
ધારણકર=પહેરી લે
મુઝા=દુઃખથી બેશુદ્ધ
થઈજવું તે

તિરસ્કાર=રીટકારધિકાર
અધર્મ=અનીતિ
વિદાય કીધાં=રળઆપી
વળાબ્યાં.
બેશુદ્ધ થઈ=બે જ્ઞાન
થઈ, મૂર્છા ખાધ
પ્રાણ ત્યાગ કીધાં=સ્વ-
ર્ગવાસી થયા, ગુજરી
ગયા

સવાસ— રામને વનમાં કેમ જવું પડ્યું ? સીતા અને
લક્ષ્મણ પણ તેમની સાથે શામાટે ગયા ? શામાટે કેટલી તિરસ્કારને
પાત્ર ગણાવી જોઈએ ? રામને વનમાં જવાને માટે દશરથે રળ કેમ
આપી ? દશરથનું શું થયું ? રામ, સીતા, અને લક્ષ્મણના ચારિત્ર્ય
ઉપરથી આપણને કયો અમૂલ્ય બોધ મળે છે ?

પાઠ ૫ મા.
બોરાકની જરૂર.
દુકાળીઆ=જુખથી પી-
ડાતા માણસો
દુખળાં=બળ વગરના,
નિર્બળ. પાતળા
પેટપુર=પેટ ભરીને, ધ-
રાઈને .-
એંછન=જેના વડે આ-
મગાડી ચાલે છે તે,
ધરાળથી ચાલનાર

યંત્ર
કુદરતી=પ્રભુએ કરેલી
કાયમ=ચાલુ
સમાર=પોષણ, સુધારો
ઓછા વર્તાં = વધારે
ઓછા.
તોળી=જોખી
વજન=ભાર, તોલ
ધરી=જે દાંડી ઉપર
પૈડાં ફરે છે તે આંક
કે આંક.

અસર=લાગણી.
અંગ=ભાગ
તર=મલાઈ
ચરખી=ચામડીની અં-
દરનો ઠરેલો ચીકણો
પદાર્થ
ક્ષાર=ખારા પદાર્થો
કઠોળ=મગ, ચોળા,
મઠ વિગેરે
ગોસ=માંસ
અર્ધ અંગોને=અધા

અવલોકન
દુરસ્ત=સાફ

શ્રેષ્ઠ=સાર

પુષ્ટિ=મજબુતી
પાપણ

સવાલ—ખોરાક લેવાની શી જરૂર? અને ન લાઇએ તો શું નુકશાન? દુકાળીઆઓનાં ડીલ દુખળાં કેમ હોય છે? કયા પદાર્થો ગરમી ધરતી માંસ વધે? ક્યારે પદાર્થો ખાવાથી શો લાભ? દુધ કરતાં શું લાલકારક છે?

પાઠ ૬ ઠા.
એક બીજાને માટે
રળવા વિષે.
ઘાઠી પાઠી=ઘાઠથી
કાપર થઇને
નિસાસા=નિઘાસ; દુ-
ખી શબ્દો.
બકવાટ=નકામોલવારો
દોષદેવાની=કપકો આ-
પવાની
ખળી=કુંડામાંથી અ-
નાજના કણ છુટા ક-

રવાની જગા, ખ-
ળાવાડ
પકવે છે=પેદા કરે છે
અગરીઆ=મીઠું પકવ-
નારા
અગર=મીઠું પકવવાની
જગા
સમારવા=સુધારવા, કા-
પવા.
પાળી=અપુ, છરી
પીલતાં=કપાસમાંથી ર
અને કપાસીઆ જુદા

કરતાં
કાંતતાં=રત્ન સુતર કરતાં
અનેક=બધા
મદદ=સહાય
વણુકર=વણુનારા
ખપની=કામની
નિર્માણ=નકી
ઉપકાર=આભાર
ગરજસારવી=તંગી મ-
ટાડવી
સમાધાન=ગુચવણ કે
ચિંતાનું મટવું તે

સવાલ—આ પાઠની મતલબ શી છે? અને માણસો એક બી-
જાને માટે કેવી રીતે કામ કરે છે તે જુદાં જુદાં દર્શાવેલી સમજાવે.

પાઠ ૮ મા.
અવલોકનની રેવ
વિષે
અવલોકન=ખારીક ત-
પાસ
ખાફું=ખંખં, હુશ.

એકમેર=એક બાજુએ
બીજમેર=બીજબાજુએ
લાખ્યું છે=નાખ્યું છે.
ધારી-ધારીને=તાકી
તાકીને
પારખ્યું=ઓળખ્યું છે

હીંડો=આલો
કેણીમેર=કંઈ બાજુએ
ડહાપણ=શાણપણ
આલાકી જુદી
જગાહીર=હીરા, મા-
લોહ લીલમ વગેરે

રનો, અને સોનું
કાડો=તપાસ, જડતી
શાક્ષી=સાહેબ
જાદુગર=ધંતર મંતર
કે અજ્ઞાનથી ભરેલા
ખેલ કરનાર; ઇલમી
ધણી રૂનેથી=માલીક

પાસેથી
સજા=શિક્ષા
એકજ ગમના=એકજ
ખાણુના
કરડેલાં=કાપી ખાધેલાં
અનુમાન=વિચાર ક-
રીને અટકળ કરવી તે

દોળાય=વેરાય, હલકાય
શાખાશી=ધન્યવાદ
અસર=સાગણી
ફેર=જુદાઇ
ફકીર=મુસલમાન સાધુ

સવાલ-ફકીરે વાણીઆને ઉંટ ખોવાયાનું શા આધારે પૂછ્યું ?
રાજાએ તેને ગુ-હેમાર ન ગણ્યતાં શાખાશી આપીને શા માટે છોડી
મૂક્યો ? ઉંટ સંબંધી હકીકત ફકીરે શા આધારે કહી હતી તે ખુલા-
સાથી સમજાવે. ફકીરની વાતપરથી કયો ખોલ મળે છે ? અવસોક-
નની ટેવ શો કાયદો કરે છે ?

પાઠ ૯ મો.
ભાલામણુ પત્ર વગ-
રનો ઉમેદવાર.
ભાલામણુ પત્ર=સિદ્ધાર-
સનો કાગળ
ખેળ કરતાં=તપાસ
કરતાં
વર્તમાનપત્ર=ચાલતા
વખતનું જાણું
ઉમેદવાર=આશા રા-
ખનાર
જાહેર ખખર=નોટીસ
પસંદગી=ચુંદણી
લાયકી=લાયકાત, યો-

ગ્યના
વૃદ્ધ ડોસો=ધરડો મા-
ણુસ
વ્યવસ્થા=મંદોખસ્ત
દીસી આવ્યું=દેખા
આવ્યું
વિચારવંત=શુદ્ધિમાન,
સમજી
સ્થિતિ=હાલત, યોગ્યતા
વિનયથી=સમ્મતાથી,
વિવેકથી
સમ્મતા=સારી રીત-
ભાત, સહુકાઇ
રીતભાત=ચાલચલગત

ઠેસ=ઠોકર, ધક્કો
ચોકસ=સાવધાન, સં-
ભાળ પૂર્વક વર્તવો
કાળજીવાળો=લાગણી
વાળો, ખંતીલો,
ઉમંગી
વારો=વખત, કાવ
ખચતન=વધારે મહેનત
લક્ષણુ=ગુણ, ટેવ
મરોડદાર=સારાવલણુ-
વાળા
જરા આધે=થોડે દૂર
રેતદાની=રેત ભરવા-
નો ખડીઆ

સાવધન-આલાક,

| તોલ=પરીક્ષા

સવાલ-શેડે ઉમેદવારોની પરીક્ષા કેવી રીતે લીધી? કયો ઉમેદવાર પસંદ થયો? બલામણુ પત્રગણા પથ્યા ઉમેદવારો આવેલા છતાં બલામણુનું નગરનો શા માટે પસંદ કર્યો? આ ઉપરથી બલામણુ પત્ર કરતાં પથ્ય તમને વધારે કિંમતી શું જણાય છે?

ખાંડ ૧૦ મો.
 પ્રમાણિકપથ્યાનો
 બહોલો.
 પ્રમાણિકપથ્યું=સાચા
 વ્યવહારથી નાંતિને
 માર્ગે ચાલતું તે
 ગુજરી ગયો=મરી ગયો.
 વેચી સાટીને=વેચીને
 બદલી બદલીને
 ગુજરાવ=બરથ પો-
 થયું
 આધન=સાદિત્ય
 ઉઘમે=કામ ધંધે

નમ્રતાથી=ગરીબાઈથી
 છુંદગીપર્યત=છુંદગી
 ના અંત સુધી
 આભાર=ઉપકાર
 બાપથ્યું=મોઢ
 ગુમાસ્તો=વાણોતર,
 મહેતાજી
 કાળજીથી=ખંતથી,
 સલામ પૂર્વક
 અદેખાન=જાડી, વેર ઝેર
 વિરુદ્ધ=સામુ, ઉલટું
 કસાટી=તોલ, પરીક્ષા
 મોદો=સમાન, માલ.

બાવતાલ=કોંમતનીપૂ.
 છપરછ
 રવાદારગી=છુપી દલા-
 લી કાઢવી તે
 વીસરી ગયા=સૂલી ગયા
 દળદર=ગરીબાઈ
 દિટાડીએ=મટાડીએ
 ખતર=સાબીતી
 પર્યત=સુધી
 મિલકન=ધનદોલત
 વારસ=રકદાર
 કરાંગે=નક્કી કર્યો

સવાલ-જગમોહનને તેની માએ કેવી રીતે બચાવ્યો? તેણે કેવી રીતે નોકરી મેળવી? તેનામાં કેવા ગુણો હતા? શેડે તેની પરીક્ષા કેવી રીતે કરી? અને તેમાં તે સાચી પાસ થયો? શેડની કંઠી સંબંધી શું થયું હતું? જગમોહનને પ્રમાણિકપથ્યાનો બહોલો શો મળ્યો? તેના અરિત ઉપરથી તમારે શી શીખામણુ લેવી જોઈએ?

પાઠ ૧૧ મા.
 દરવેશ અને છુંદારો.
 દરવેશ=કોઈપણ જ-
 ગાએ સ્થિર ન રહેતા
 ફરતો ફરતો
 સંસાર=દુનિયાનો વ્ય-
 વહાર
 ત્યાગ કરીને=છોડી દઇને
 એકાંત જગાએ=નિર્જ-
 ન સ્થળમાં
 તાણુ=તગો, ખોટ
 ફાટી નીકળતો=ફેલાઈ
 જતો
 એકાંતવાસ=એકતા ર-
 હેવું તે
 સારવાર=સેવા, ખર-
 દાસ
 આખર અવસ્થાએ પ-

હોંચેલા=મરણ પથા-
 રીએ સુનેલા, મરી
 જાય તેવા
 દિશાસો=આશ્વાસન, ધી-
 રજ
 રહેકાણુવાળા=રહેવાના
 નામીયો=પ્રખ્યાત, પ્ર-
 સિદ્ધ
 તાપામાં=કબજમાં, આ-
 શરમાં
 બદમાસ=ભૂચ્યા, ઠગ,
 હરામખોર
 ટોળી=મંડળી
 સંખ્યાબંધ=ધણીજ
 ગુલામ=વેચાતા કીધેલા
 ચાકર
 પવિત્ર=શુદ્ધ
 સંપ્રદ=સંપ્રદેશ
 કૃત્ય=કામ

લાગણી=અસર
 દુરાચરણુ=ખરાબ આ-
 ચરણુ
 ધર્મિષ્ઠપણીની = ધર્મ
 પ્રમાણે ચાલ્યાની
 અમર=અચલ, કાયમ
 રરતો=ઉપાય ઈલાજ
 અશક્ય=અનીશકે નહિ
 તેવું, મુશ્કેલ, કઠણુ,
 અધર્મ
 સહેલાઈથી=સહેજ, સ-
 રલતાથી
 ટોચ=શિખર
 બોળે=માર
 નડે છે=હરકત કરે છે.
 કલ્યાણુ=બલુ સાઈ
 ફરમાન=હુકમ, આજ્ઞા
 માથે ચઢાવી=કબુલકરી
 વર્તણુંક=ચાલ ચલગત

સવાલ-દરવેશ પોતાનું જીવન કેવી રીતે ગુજારતો હતો ? શા
 માટે આપણે તેને એક મહાપુરુષ તરીકે માન આપવું જોઈએ ?
 છુંદારો અને દરવેશ એ બેમાં તમે કોને ખરો સુખી માનશો ?
 છુંદારાને સુખરવાની ઇચ્છા શાથી થઈ ? અને દરવેશ તેને કેવી રીતે
 સુખાર્યો ? તેણે તેને કયો બોધ આપ્યો ? અને છુંદારાએ તે કેવી
 રીતે કબુલ કર્યો ?

પાઠ ૧૨ મો.
ખોટા વહેમ.
ભાગ ૧ લો.
ખોટા વહેમ=ભુઠા
મંદેહ, શક
અગ્ની=મુખ, સમ-
જ વગરના
જથુસ=ચીજ
ધારે=માને
જૂત=મરેલા માણસો-
નું પ્રેતરૂપ

ઝોડખપટ લાગવાથી=
જૂતના ઝપાટામાં
આવવાથી
લગનસરા-વિવાહવાજન
અરસામાં=વખતમાં
જીવ જમી આવ્યો=
ચકરી ચઢી આવી
કડક=સખત
કરડી=આકરી
અંગારા=સારા, સળ-
ગતા ફેલસા

ચોટી=વળગી
મંદવાડ=રોગ
પ્રયોગ=અમુક સાધન
વડે કાંઈ કરી બ-
તાવવું તે, અખતરો
કસર=ખામી
દૂધપાક ફાટી જાય=
દૂધને ચોખ્ખા ભુઠા
પડી જાય
બિનાશવાળી=ભેજવાળી
ઓળાનો=પકળાનો

સવાલ-અગ્ની લોકો કયા કયા વહેમો માને છે? અને
તે ટાળવા માટે કયા કયા ઉપાયો કરે છે? નજર બાંધવાથી રોગ
મટે છે? શ્વા માટે નજર બાંધે છે? નજર ના બાંધે તો શું નુક-
શાન? નજર બાંધે છે ત્યારે થાળી વાડકો શાથી ચોટી જાય છે?
અને પાપક, દૂધપાક તથા અથાણું શાથી બગડી જાય છે?

પાઠ ૧૩ મો.
ખોટા વહેમ.
ભાગ ૨ જો.
એકાએક=એકાએક
મૂઠ=ચોટ
અદાવત=સત્રુતા, કુ-
સ્મનાહ
જુવા=જૂત કાઢનાર
કિયાર=ચૂંક, પ્રેત વ-
ગેરે કાઢવા સાધ-
નાર પ્રેતારૂપ જે

ધાન્ય વગેરે ચકલે
મુકવામાં આવે છે તે
ભોપાળું=પોચળ
ડગી=છેતરી
ફદિા=જળ
ફસાય=સપડામ
અણુસમણુ=અગ્ની
ડકિયુ=ચુકેલ, ખરાબ
નજરની જૂત મચે-
લી જી
મસાણુ=મૂઠાં બાળ.

વાની જગા
જૂતબડકા=મસાણુ કાઢી
કોઈ કોઈ વાર જ-
ડકા બળતા દેખાય
છે તે.
ફોસફરમ=કાડકામાંથી
નીકળતો એક જા-
તનો વામુશ્ચી પદાર્થ
અવિચારી=અણુસમણુ
શુદ્ધિ વગરના
કુંકુંજાળી પીંડાં વાં

અરનું ઝાડનું શાકડું
 ઘડકે છે=અયથી ધબક
 ધબક થાય છે.
 શેરખેર=શુભાશુભ
 વીમલ=ખીના
 મંછા=ધંછા માન્યતા
 વિખ્યાત=પ્રખ્યાત,

જહેર
 શંકા=શક, વહેમ,
 સંદેહ
 મંછાશૂન=મનની મા-
 ન્યતા એજ શૂન
 વશીકરણ=વશ કરવા-
 નો મંત્ર

શુકન=ધારણ કામ
 પારપડવાની નિશાની
 અપશુકન=ધારણ કા-
 મ નિષ્ફળ થવાની
 નિશાની
 માલમ પડશે=જણાઈ
 આવશે.

કવિતાની સમજૂતિ-એરથી પવન વાવાથી જાપરા ઉપરનું
 નળીયું ખસી ગયું, તેનો અવાજ સાંભળીને કુતરે બસ્યું “ એકલે
 ધણુ માણસો બેગાં થવાથી ” ત્યાં ધણી શુભાશુભ થઈ ગઈ, એવામાં
 એક માણસ બોલ્યો કે મેં ચોરને નાસી જતાં જોયો. અને એવી
 ખોટી વાત બધે ફેલાઈ ગઈ. માટે અખાલગત કહે છે કે વહેમની
 વાતો પણ બધી એવીજ છે.

સવાલ-ઝડને મુઠ મારવામાં આવે છે તે વાત ખરી છે કે
 ખોટી ? શા કારણથી ? જો ખોટી વાત હોય તો ઝાડ જળમૂળમાંથી
 એકાએક શા માટે પડી જાય ? મસાણુ કાઢે બડકા શેના થાય છે ?
 ઔરંઓ ધુણે છે શા માટે ? વહેમ ખરા છે કે ખોટા ?

પાઠ ૧૪ એ
 પરમેશ્વર ભાગ ૧૯૦.
 અસંખ્ય=વુણજ
 સમાએલી=આવી રહેલી
 વાવાઝાડું=પવનનું તો-
 ફાન
 કાઢકા=વરસાદની મ-
 જાના

દેવળ=મંદિર
 ચિરાઈ=કાટી
 ભયંકર=ખિદામણી
 બનાવ=ખીના
 અતિશાષ્ટ=ધણો વરસાદ
 હિમ=ધણી ટાઢ
 ધત્તીકંપ=પૃથ્વીનું
 ધ્રુવનું

જવાળામુખી=બળતો
 પહોડ
 આનંદકારી=ખુશકારક
 મંદમંદ=ધીરેધીરે
 સુખકારક=સુખ કરનાર
 નિરંતર=હમેશાં
 માદક=અનુકૂળ
 અદ્ભુત=અમૂલ્યકારી

અમત્કારી=અન્યથા
ભરેલું
દિગ્ગ=આશય શક્તિ
અનંત=પાર વગરના
સ્વમવશ=સ્વમા
આવે તેવી સ્થિતિમાં

પડેલા
ભરતીના ઘોડા=ભરતી-
ના પાણીની ઊભો
મેડી ઊભો=ભરતીના
મેળા
ભયભીત=ભય પામેલા

આત્મા=જીવ, પ્રાણ
ખોળીયામાંથી=ફેદમાં-
થી, શરીરમાંથી
અનુભવ=સહાવરથી
જે જ્ઞાન થાય છે તે

સવાલ-પૃથ્વીથી તારા મોટા છે કે નાના ? શા કારણથી ?
પૃથ્વી અને આકાશ એ બેમાં મોટું કાણુ ? ધરતી કે 'પત્ત' કારણ
શું ? ભયંકર બનાવો કયા ? ને આપણા શરીરના અમત્કારી બનાવો કયા ?

પાઠ ૧૫ મા.
પરમેશ્વર ભાગરજો.
જગતમાં=સંસારમાં,
દુનિયામાં
સત્તા=હકુમત, અમલ,
બળ
અમલ=હકુમ, સત્તા,
શક્તિ, જોર
વિસાતમાં=મણતરીમાં
ભાખામાં
કપળમાં=તાખામાં,
આપણા હકુમત પ્ર-
માણેજ ચાલે તેવી

સત્તામાં
અનુભવ=માહિતી, ઓ
ળખાણ
ઇદ્રિયો=જેનાથી ક્રિયા
અને જ્ઞાન થાય છે તે
બ્રહ્માંડ=પૃથ્વીનો ગોળો
અનંતસત્તા=અણીશક્તિ
સમર્થ=શક્તિમાન; જે
રાવર
બાપી=ફેલાઈ, વસી
સર્વ બાપી=અધે ઠે.
કાણે વસેલો
સર્વ શક્તિમાન=અધી

જાતના બળવાળો
સર્વજ્ઞ=બધું જાણનાર
આપો આપ=પોતાની
મેળ
નિયમો=ધારા, કાયદા
રીવાજ
હેતુ=મતભળ, ધારણા
નિયમસર=વખત પ્રમાણે
હથેરી નિયમો=પ્રભુના
કાયદા
સોસણું=પસ્તાણું, બે-
કણું, ખમણું

સવાલ-પ્રભુ સર્વજ્ઞ છે, સર્વ શક્તિમાન છે, અને સર્વ
બાપી છે. જેની સાખીતી આપો ? પ્રભુ નારાજ અને સજી રેવી

રીતે થાય? દુનિયા ક્યા નિયમોથી ચાલે છે? પ્રભુના નિયમો
ક્યા ક્યા છે? સામારે પ્રભુને ન્યાયી ને દયાળુ કહેવો ?

પાઠ ૧૭ મો.

ફરજબબાવવાવિષે.

ફરજ=કર્તવ્ય, ધર્મ

બબાવવા=કરવા

વિલાયત=અંગ્રેજીનો

મુલક.

આગમોટ=વવાળથી

ચાલતું વહાણ, રટીમર.

ખજાસી=સુકાની, વ-

હાણ ચલાવનાર

નાવિક.

એકંદરે=અર્ધા મળીને,

કુલ્લ

ભરદરીએ=દરીઅ ની

વચ્ચે

હંકારવામાં=હાંકવામાં

ચલાવવામાં

સપાટી=ઉપરનો ભાગ,

પૃષ્ઠ

ખડક=પાણીની અંદ-

રના કુંગરા દરીઆ-

માંના પર્વત

સંકટના=દુઃખના

સમયમાં=વખતમાં

અવકાશ=સમય, વખત

બારીક સમય=દુઃકો

વખત, કડાકટીનો

મામલો

ખુલ્લું=દેખીતું, ઉઘાડું

પડખમ=લકાઈતું દોલ

તુતકે=આગમોટમાંની

એકક

દઢ મનથી=મક્કમપણે,

નિશ્ચયથી

ડડ્યા=પાછા પડ્યા,

ગાળકું મોઢું કાણું

કપ્તાન=આગમોટનો

મુખ્ય અમલદાર

જનન=જીવ

જોખમમાં=ભયમાં

સાહસ=ઉતાવળનું અ-

વિચારી કામ

તળીએ=તીચે

વીરપુરૂષો=ગદાદુર મા

ણસો

ડાલ=સહ ચલાવવાનો

થાંભલો

જળચર=પાણીમાંના

જનાવરો

પ્રાણુખોયા=જીવ ગુ-

માળ્યા, મરી ગયા

યાદગીરી=સંભારણ,

નામના

ફરમાનથી=હુકમથી

કીર્તિસ્તાંભ=યાદગીરી

રહેવાને માટે ઉભા

કરેલો ચણતરનો

થાંભલો

સવાલ—ખડકનજીક આગમોટની હકીકત કહો; કપ્તાન અને

ભરકરી અમલદાર તથા સિપાઈઓએ બબાવેલી ફરજ અને સમય

સૂચકતાનું વર્ણન કરો. મહારાણી વિક્ટોરીઆએ કોને કીર્તિસ્તાંભ

ખલાવવા ફરમાન આપ્યું? અને તે શા માટે?

પાઠ ૧૮ મો.
અહમદશાહ અને
માણેકનાથ.
વસાંચું=રયાપ્યું.
સુલતાન=મુસલમાન
બાદશાહ
ફરતો=મારે તરફ, આ-
ળુખાળુ
કાટ=કિલ્લો
કાબેલ=કુશળ, હોશી-
યાર, અનુભવી
મિસ્તરી=મુખ્ય કડી-
ઓ કે સલાટ
ગણુકારી નહિ=કુશલ

કરી નહિ, ખ્યાનમાં
લીધી નહિ
અળયમ તરેદના=આ
મય્ય પમાડે તેવા
ખેલ=પ્રયોગ,
દહાડાને અંતે=દિવસ
પૂરો થતાં, સાંજ
પડતાં
ચણતર=ચણવાનું કામ
બેઠ=કુપી વાત, રહ-
સ્ય, ભરમ
હીકમત=મદ્દુ, ચતુરા-
ઇ ભરેલી સુક્તિ.
રોજરોજ=દૈનિકાં નિ-

શંતર
બેઠક=મુકામ, રહેવા-
ની જગા
ધક્કમ=મદ્દુ
બેઠક=ખરેખર
આજીજી=કાલાવાલા
ઝારી=નાળચાવાળી
લોટી
મુખે પારપડી=નિરતિ
પૂરી થઈ
નિભય=ભય વગરનો
રથાનક=ઠેકાણું, જગા
પ્રાણ છોડયો=મરી
ગયો.

સવાલ—દિવસે જેટલો કાટ મંધાતો તેટલો રાત્રે ઉખડી
જતો તેનું શું કારણ ? માણેકનાથ શો ધક્કમ કરતો હતો ? બા-
દશાહે તેને કવી રીતે ઠગ્યો ? માણેકનાથે શી બૂલ કરી તથી તે
ઠગાયો ? તેની જગા અમદાવાદમાં ક્યા છે ?

પાઠ ૧૯ મો.
ઠગાઈનું ફળ.
ઠગાઈ=કુડકપટ, દમા
બાજી, કાઢને છેતર-
વો તે
ફળ=પરિણામ, લાભ
પ્રમાણિક=વ્યવહારમાં
સાચો

નામુંઠામું=લેવડદેવડનો
દિસાબ
કંગાળો=અકળામણ,
તિરસ્કાર
આકુંઅવળું=ઉધુંઅળું,
ખડખોડું
ઉંચી જાતનું=ભારે
હીચતનું

બાજો=રૂપિયા ધીરીને
તેના ઉપર પૈસા
લેવા તે
વટાવ=ખોટને બદલે
કઈ રકમ આપવી તે
દક્તર=હીસાબી ઓ-
પડા
અભણુ=મૂખ, બપમા

વગરનો
ખિન=દિલગીર, દુઃખી
સદ્ગુણિ=સારી સમ-
જીવ
હુઆઓ=હરામખોર,
હમ
તતકાળ=તરતજ
પ્રલાતો=ગર્વમાં મલ-
કાતો, ખુશી થતો
માલીક=ધણી

ખોળ=શોધ
અખે=એ
ખતીઆ=વાણીઆ
તુમને=તમે
હમારા=અમારા
દેખા=જોયા
ચલખે=ચાલ
ખતા=ખતાવ
કીધર=કયાં
આનાકાની=દા, ના
મિળજ ગયો=ગુસ્સો

ચડ્યો
ફેરવીતોળ=વાત ફેરવ
ચલો=ચાલો
ઓધ=ઓ
તુમારા=તમારા
છસકું=જોને
થા=હતા
પાગલ=ગાંડો, મૂર્ખ
મહેરખાની=કૃપા, રહેમ
સાખ=આખર, કાતિ

સવાલ—શુમારતાએ પટેલનો હિસાબ કેવી રીતે કરીને તેને
હયો અને તેને તેનું ફળ કેવું ને કેવી રીતે મળ્યું ? જીનની વર્ત-
ણું કેવી હતી ? આ કારણથી તેના ઉપર શેઠની મહેરખાની થઈ ?
અને શેઠની સાખ સાચી વધી ?

પાઠ ૨૦ મો.
ખરૂં હામ કરવાની.
જાતી ચલાવનાર
છોકરો.
જાતી ચલાવનાર=હિં-
મત ધરાવનાર
તકારો=લડાઈ, ટંટો
ઉપકાર=આભાર, ગુણ
વંકાઈ=વાંકો વધ મે-
ળાપ ન શાખી
ખનાવ=કાળીમળીનેચા

લવું તે, મેળાપ
નકશો=ગામ કે શહે-
રનો નમુનો ચીતરવોતે
ગમી=પસદ પડી
સાફ=ચાખી ખરી
મરકરી=લાસી, ઠઠો
દાખલો=દણાત, હિસા
ખનું હિસાબરણ
નિંદા=મદખો, ખીજનું

લુંડું ખોલવું તે
કસુર=ભુલચુક, ગુનો
તજવીજ=તપાસ
જાતીવાળો=હિંમતવાન
હંસા=હંકાર મરકરી
કજીઆ કંકાસ=લડાઈ
ટંટા
ફુડુંચુ=નકારા ગુણ
ખનીતિ.

સવાલ--જ્યાનંદને મહેતાના ઠાકરા સાથે શામાટે તકરાર થઈ હતી? અને તેમાં ખરા ગુનેગાર કોણ હતા? જ્યાનંદમાં કયા ગુણો હતા? જ્યાનંદને માટે મહેતાજીએ શા અભિપ્રાય આપ્યો? અને બીજા ઠાકરાઓને શા દોષ કર્યો?

પાઠ ૨૨ મા.
પંજાનો ઉમદા રાજ
સેવા.

૬૨ દા=ધણા ઉ આ પ્ર-
દા(૧)

રાજ. સેવા=રાજની ચા-
મરી, રાજકલિત

વિક્રમાશ્રિત=શ્રી શ-
કાય નહિ તેવા

નકાનાકંઠમાં=ખરાબ
આત્મા

રાજ. વ્યવસ્થા=રાજનો
ખંદાપરત

કાનાને માટે=હીતને
માટે, સારા માટે

પટાવનો=અમીરો, રા-
જના મુખ્ય સરદારો

દારૂચરી=શવથી મારી
નાખ્યા

રાજપુત=રાજનો છો
કરો

રાણા=રાજા
પચાસકોટી

ધાવ=ધરડાવનારી દાસી
દાવો=હક, કરીયાદ
માત્ર=કક્કા કેવળ
ખાળકુંડર=નાનો છો-
કરો

ખુન=અગાનક હુગાનો
કરોને કોખને ખુપી
રોતે મારી નાખવાતે

રણવાસમા=પણાઓ-
માં જનાનામાં

હાલકાર=રડાગણનો
વખત

અનેક ઉપાય=ધણા ઇ
લાજ

યોજના=ચલા, કરવા
ખાળ ૧૨૫=ખાળકને

મારવું ને
નિર્ગોષ=નાંક વગરનો

પ્રાણ લેવાથી=મારી
નાખવાથી

દયાગનક=દયા છોડવો
એવા

પીગળું ન નરમ મહુ

ધાતકો=જીલમી, નિ-
ર્દય, કુર

વર્ણન=વિગતવાર હ-
કીકત

વારસ=હકદાર
ખેડ=દલગીરી

કલ્પાંત=રૂઢન રડારાજ
કલ્પ હૈયુ=કલ્પ મન,

હિ મતવાન હૈય
અંતરે=છેટ, કુર

ધા થા=ભયથી, બીકથી
કોસ=ગાઉ

આશરો=આધાર, મ-
દદ, સહાય

ભાળ=તપાસ
વાગે=વખત

સાથકિ=સફળ
સર્વરવ=અધુ

રજપુતાણી=રજપુતની
ભી

અચાપ=ફેલાય
પરિણામ=ફળ

કથું હતું. હદ ઉપ-
રાંત કથું હતું
ધન્ય છે=શાખાશ છે

રાજ ભક્ત=પોતાના
રાજ કે રાજાનું હ-
મેશાં ભલું ઇચ્છનાર

પન્નુ=પાનું, એક બ-
તનું રતન

સવાસ—પટાવતોએ વિક્રમાશ્રીતને સા કારણથી મારી
નાખ્યો અને કાને ગાદીએ બેસાડ્યો ? વજરે કથું બાતકી કામ
કયું ? અને તે શી ઇચ્છાથી ? પત્તાએ રાજ ભક્તિનું અનુપમ ઉ-
દાહરણ કેવી રીતે બતાવ્યું ? ઉદેસીંગને માટે તેણે ક્યાં કષ્ટવેડ્યાં
અને તેને કાના હાથમાં સોંપ્યો ? રંઠીઆએ પણ કેવી રીતે રાજ
ભક્તિને હૃદયે ધરીને પોતાની શ્રીમતાને સદુપયોગ કર્યો ? પત્તાના
ચરિત્ર ઉપરથી તમને શું શીખવાનું મળે છે ?

પાઠ ૨૨ મા
બે ભાઈનું હતું.

ધણકો=ધણા જણા
ઓ, એજન્સિઓને
સંસ્થાનો મળીને થ-
યેલો દેશનો એક
ભાગ કે જે ગવ-
ર્નરના તાબામાં
હોય છે.

દરીઆ કાંઠો=સમુદ્ર
કિનારો

સૈદ્ધા=સદી, સો વર-
સનો વખત
સોળમાં સૈદ્ધામાં=૧૬૦૦
ના સૈદ્ધામાં

હંકારાયું=ચલાવવામાં
આવ્યું

બર દરીએ=દરીઆની
વચ્ચે

સુકાની સુકાન ચલા-
વનાર નાવિક,

મદ્દલત=ભુલ ચુક.

ખડક=દરીઆની અં-
દરના પાણીમાંના

છુપા કુંગરો

કૃતાન=આગભોટનો

મુખ્ય અમલદાર

નીમ્નો=નક્કી કર્યો

હુકિત=કળા, તહેવાર

સંખ્યા=મથુના

કમી=ઓછી

માન્ય રાખી=કલુલકરી

મોતને સરણે ગયા=

મરણ પામ્યા

આજીજી=કાલાવાલા

રાહ=વાટ, વખત

શીર=માથે

એકલદોઢલ=એકસોટ

છાતી બરાબ આવી=

ગળગળો ચર્ષ ગયો

કલુલ કરે=માન્ય રા-

ખું, માનું

સંસાર માંડ્યો નથી

કેવી પરણીને ચુક

સ્થાત્રમનું સુખ પા-
મ્યો નથી
પ્રેમ=હેત
આમલ=હઠ
છક=દંગ, ચકિત,
સ્તબ્ધ
હઠસેલી=ચકેલી

ખંધુ ધર્મ=ભાઈ અત્યે-
ની ફરજ
સતીસલામત=આખા-
દીથી, સુખરૂપ
પોટુંગલ=યુરોપ ખંડમાં
ફીરંગી લોકોનો એક
દેશ છે

પોટુંગીઝ=ફીરંગી
પોટુંગલ દેશના ર-
હેવાશોએ
ગોવા=હિંદુસ્તાનમાં
ફીરંગીઓનું મુખ્ય
સંસ્થાન છે.

સવાલ—શા કારણથી વહાણ ભાગ્યું ? અને પછી તેની શી
વ્યવસ્થા થઈ ? નવાકેપ્તાને શી યોજના કરી ? અને તે ખરી હતી
કે ખોટી ? નાનો ભાઈ કેવી રીતે બચ્યો ? અને તેના ઉપરથી ત-
મારે ક્ષી શીખામણ લેવી જોઈએ ? પોટુંગીઝ, પોટુંગલ અને
ગોવા એ સંબંધી શું જાણો છો ?

પાઠ ર૩ મો.
હરીકાઈ અને
અદેખાઈ
હરીકાઈ=રૂપવાં, બ-
રાબરી
અદેખાઈ=છવાં, વેર
કદ્યો=ધાર્યો; નક્કી
કર્યો
ચિત્રશાળા=ડોહંગ શી-
ખવાની રકુલ, કાલેજ
ચિત્રકળામાં=ડોહંગ કા-
મમાં, છબી ચીતર-
વાના કુશરમાં.
આથીએક=અધાથી આ-

રો; ઉત્તમ,
સમાન=સરખો, જેવો,
માફક.
ત્રણપૈકી=ત્રણમાંથી.
કાર્તિ=આખર, યશ
કલંક=ડાહ એવ, દોષ
અનેક ઉપાયો=ધણ્યા,
ઈલાજ
મપે=મપ્યા, ખોટી ખો-
ટી વાતો.
દીનપરદીન=દીવસેદી-
વસે.
ખંતથી=કોંસાથી,
મન=મહેનત,

નકલ=કોપી.
બળિબલ=ખારલો
વખોડવામાં=નાંદવામાં
ભુલ બતાવવામાં=ખ-
રાબ કહેવામાં
વડાઈ=મોટાઈ.
જન્માષ્ટમ=ગોકળ આ-
ઠમ, કૃષ્ણ પ્રજ્ઞનો
જન્મ દિવસ, આવ-
ણ વડ ૮
પસંદ પડતું=મનને
ગમે તેવું
પંચ=કોઈ પક્ષ વા-
તનો નિવેડો કરવાને

નહી થયેલી પાંચ
અથવા વધારે મા-
ણસની મંડળા, લ-
વાદ

દશા=દાશત સ્થિતિ.

ટાપુ=ખેટ,

ખાળા=છોકરી

સાંખી=વેઠી

શોખા=મુંદરતા

રૂપરૂ=રૂબરૂ

ધુપી=છાની

પીંછ=ચીતરવાની

કલમ

ચિત્રકાર=ચિતારો

ખેદરકારી=કાળજી વગર

ઉત્તેજન=પુષ્ટિ, મદદ

અભિપ્રાય = અનુમતિ

સલાહ

નિરાશ=નાઉમેદ

વીલે મોટે=દીલગીર

ચહેરે

અદેખાઇનું મોખાળા=

ધર્માને મનમાંથી કા-

ઢી થૈકા

સવાલ—પાઠમાં જણાવેલા ત્રણ વિદ્યાર્થીઓને તેમના સહ-
ગુણો પ્રમાણે અનુક્રમ નંબર આપો ? પ્રાણજીવને ત્રિભુવનને કેવી
કેવી રીતે ઠગ્યો ? તેનું શું પરિણામ આવ્યું ? તેમાં ત્રિભુવનનો કયો
દોષ તમને જણાય છે ? પ્રાણજીવન અને રૂતમના કાર્યનો મુકા-
બલો કરો. તમે તેમાંથી કોના માર્ગ પ્રમાણે ચાલસો ?

પાઠ રપ મો.

રાજા અને સંન્યાસી

સંન્યાસી=બ્રાહ્મણો

સંસાર ત્યાગ કરીને

સાધુ બને છે તે

પ્રવાસે=મુસાફરીએ

બ્યાધ=વાધ

બ્યાધચર્મ = વાધનું

ચામડું

સંન્યાસી=સૂર્ય આ-

ચર્યા પછીનો વ-

ખત=સાધકાળ;

સરકારવાડો=સરકાર;

રાજકુટુંબને રહેવા-

ને માટે મુકરર કરે-

લી જગ્યા, રાજવા-

ડો, દરબારવાડો

આરામ=વિરામ, વિ-

શ્રાતિ

ભાન=સમજ

ભત્રા=તીર્થ

પરદેસી=બીજા દેશનો

કારભારી=વહુર, પ્રધાન

મુકામ=નિવાસ

રાજમહેલ=રાજાને ર-

હેવાનું મકાન

ધર્મરૂપા=પ્રભુની મ-

હેરબાની

અત્રે=અહિં

સ્થિર=કાયમ

બેદ=તકાવત, જુદાં

આસન=બીજાનું

બગલમાં મારી=બગ-

લામાં ધાલી

રાતવાસો = રાત્રિ ગા-

ળવી તે

સવાલ—ધર્મશાળા અને આપણું મકાન એમાં કંઈ ભેદ છે
કે નહિ ? સંન્યાસીએ રાજાને તે સંબંધમાં શું સમજાવ્યું ?

પાઠ ૨૬ માં
અકબર બાદશાહની
નગરચર્ચા

નગરચર્ચા=રાજઓ
સત્રે ગુમવેશે શહેર-
માં ફરીને પ્રજાની
સ્થિતિ તપાસે છે તે
વેશબદ્ધીને=પેશાકમાં
ફેરફાર કરીને
અચ્છે હો=સારાછો
મહોલ્લાને નામે=પોળ
ને મોઢે
પુછનેવાલા=પૂછનાર
અળે પાગલ=એગાડા

તેશ અલે=તાશ આલે
મારડાલીઓ=મારી
નાખળે
પાદરી=ખિસ્તી ધર્મ-
નો બોધ કરનાર
ઓતા=કથા સાંભળનાર
બાવિક=અદાળુ બાવ
પ્રીતિવાળાં
બરાડા=બુમો
કથા=પુરાણોમાંની છ-
શરી જ્ઞાન સંબંધી
હકીકત
શીકા પડી ગયા=લજ-
વાધ ગયા, ઝાંખા
પડી ગયા

લતન=ભગીર, ગામ
ગરાસ, જમીનદારી
જપત=કબજો
હક=માલિકા
દરતાવેજ=સરકારીકા-
બળપર કરેલું કબજાણું
બંદેનવાજ=ગુલામપર
મહેરબાની કરનાર
તાંબાપતરા ઉપર=તાંબ્ર
પત્રપર
માહુ=ખાટું
પ્રસન્ન=ખુશી
કાયમ કરી આપ્યું=
કબુલ મંજુર કરી
આપ્યું

સવાલ—બાદશાહે નગર ચર્ચામાં શું શું જોયું ? ધરડા મા-
ણસની, ડાસીની, અને મીયાની, મૂર્ખતાનું વર્ણન કરે, દેશાત્રએ કેવી
હાજર જવાબી વાપરી ? અને તેને શો લાભ થયો ? રાજાઓએ
નજર ચર્ચા શા માટે જોવી જાણ્યું ? અને તેથી શો લાભ થાયછે ?

પાઠ ૨૮ માં
સાલીઆની વાત
ભાગ ૧ લો.
આખાજાંદગી સુધી=
મરી જાય ત્યાં સુધી
સોદો=માણ મરીફ ક-

રવો તે
ભાવ=કોમત
છેતરાતો=કંગાતો
મજલ=મુસાફરી
સખત તાપમાં=ખળી
ગરમીમાં

રાન=જંગલ, વન
રાની=જંગલી
દંગાધ=લટકી
બંદર=નદી અગર દ-
રીઆ કાંઠે આવેલું
શહેર કે ગામ પહાણ

મારફતે પ્રજ્ઞા માલ
 જય અને આવે તે
 પાઠ રહ્યો.
 લોભીઆની વાત.
 ભાગ ૨ એ.
 સોદાગર=વેપારી
 લાગલુંજ=તતરંજ
 લટકા=ટીંગળાઈ
 બીક=ભય
 તાલ=લાગ, દાવ, મળ.
 જિજ્ઞાસો=વેઠાતો,
 ખમાતો,
 થોભાતું=રહેવાતું.

મારફતે=જેને ધના.
 મી જમીન હોય તેવો
 રજપૂત
 ટંગાઈ=લટકાઈ
 અતિશય=ધણેજ
 જુરા હાલ=નહારી દશા
 સરિતા=નદી
 નીર=પાણી
 સિંધુ=સાગર, દરીઓ
 સમાએ=રહે,
 પૂણુ=પુરું
 નવ=નહિ
 તૂમી=સંતોષ

આશ=આશા.
 અંતરમાં=મનમાં
 જામે=ધાય
 જમદીસ=જમતના
 ધણી, પરમેશ્વર
 કશ્યા=કૃપા, મહેબાની
 ધટતું=લાયક, યોગ્ય
 છતું=સીલીકમાં હોય
 તે છતાં
 પાસનું=પેતાની પાસે
 હોય તે.
 ખાય છે=ગુમાવે છે.

સવાલ:-લોભી માણસોમાં શો દુર્મુખ હોય ? પાઠમાં જણા-
 વેલો લોભીઓ નાળીએર માટે ક્યાં ક્યાં રખડ્યો ? અને કેવી રીતે
 મરી ગયો ?

પાઠમાંની કવિતાની સમજૂતી.

ધણી નદીઓનું પાણી દરીઆમાં સમાય છે છતાં પણ તે
 પૂરો ભરતો નથી. (અધુરોજ રહે છે.) તેમ લોભીઆઓને ધન
 મળતાં તેઓ ધરાતા નથી પણ પાંચ રૂ. મળતાં દસની આશા
 તેમના મનમાં ઉઠે છે. પરમેશ્વરે તેમને લાયક કૃપા કરીને જે આ-
 પેહું હોય છે તે પણ લોભી માણસો લોભમાં લોભમાં પેતાની
 સીલીક હોય છે તે સાથે ગુમાવે છે.

પાઠ ૩૦ એ.
 પ્રતાપ રાજા.
 અસંખ્ય પદેમાંની

રાજાની-રાજાને
 રહેવાનું ઘર
 તળેલી પર્વતના ઝુળ

આમળની જગા
 ધુરો=ખડાદુર,
 પરાક્રમી

કુવરીઓ=રાણની ઠાકરીઓ ખેડ=દીલગીરી અફમોસ કુળની કન્યા=જાતની કુમારી, ઠાકરી પણુ=પ્રતિજ્ઞા, બાધા, ટેક પુરતાં આધમો=જોઈતાં સાહિત્યો આરંભી=શરૂ કરી પરાક્રમ=અહાહુરી શુરવીસ્તા છુપે છુપે=છાના છાના ધાસ્તીમાં=અયમાં ગુમાઓમાં=પહાડની બખોલોમાં ભાણું=મોજાનની યાળી ધીરજ=હિંમત ફરમવ્યાધી=હુકમ	ક્યાંથી જામુસ=છુપે નોકર ખાતમોદાર છાની રી- તે અખર સાવનર માણસ હાલત=દશા, સ્થિતિ, અવસ્થા ખ્યાન=વર્ણન હાડ=સપકા જળવી=સાચવી દરજા=સાચકીના હોદ્દા લહાણું=આનંદના વ- ખતની નિશાનીમાં કંધ ચીજ વહેંચવી તે હેયું=મન ધન્ય=શાખાશ અંધકાર=જુસ્તક લખનાર	દાલત=પૃષ્ઠ, માલમિલકત ખાનદાનની=ઉચ્ચ કુળની આખર=જનજત કાલિ વાણીની તંગી=પૈસાની બીડ ખારીક સમયમાં=મુ- સીબતનાં વખતમાં જન્મભુમિ=જ્યાં જન્મ થયો હોય તે જગા નિભાવ=ટકાવ, બચાવ ઉશ્કેરાઈ=હિતેજીત થઈ, ઝનુનમાં આવી જઈ ગુમાનેલા=હારી ગએલા સ્વતંત્ર=અધન મુક્ત, છુટો કોઈની તાબે- દારીમાં નહિ તેવો દેશદાઝને=સ્વદેશાભિ- માનને, દેશ માટેની સામણીને
--	---	--

સવાલ—પ્રતાપને તમે કેવા રાજ્ય તરીકે માન આપશો ?
શા માટે તેણે અપાર સંકટો વેઠ્યાં ? અકબરના જામુસે તેનું શું
વર્ણન કર્યું હતું ? આમાચાએ દેશ દાઝને માટે શું કર્યું ? તમે
પણુ દેશદાઝને માટે બાબાશા બની શકો કે નહિ ?

પ્રતાપે પોતાનો સુલક કેવી રીતે પાછો મેળવ્યો ? અને ક્યારે
તે શાંત રીતે સ્વર્ગસ્થ થયો ? મહારાજા પ્રતાપસિંહજી જીવન અ-
સ્તિ તમને કયો અમૂલ્ય ખોજ આપે છે ?

પાઠ ૩૧ મો.
નિયમસર અને વ-
ખતસર કામ કરવા
વિષે.
નિયમસર=રીવાજ પ્ર-
માણે
વખતસર=વખત પ્ર-
માણે
ચઢતી=ઉભતિ, આ-
બાદી
અમુક નિયમ=ચોકસ
રીવાજ
કરાબ્યાવિના=નકી ક્યા

વગર
ગોટાળો=ગરબડ
પ્રયત્ન=મહેનત
આરંભવું=શરૂ કરવું
કરાવેલા=નકી કરેલા
ખલેલ=અડચણ, હ-
રકત
ચતુરાધ=હોંશીયારી
મુશ્કેલીઓ=અધરી
બાબતો
અણુગમતી=ગમે નહી
તેવી
નિયમિતપણે=નકી ક-
રેલા નિયમ મુજબ

મુકરર કરીને = નકી
કરીને
કાશીશ=પત્ન, મહેનત
અમૂલ્ય=મલોજ કીમતી
અગત્ય=જરૂર
કેળવણી લીધાથી=લ-
ણવાથી, અભ્યાસ
કરવાથી
સસ્તા=સોંપા
અમુરા=મોડા
ઇતરાજી=ગુસ્સો, ક
નજર
નડતર=અડચણ

સવાલ—કામ કરવાની રીતો કેટલી છે ? તેમાંથી કય રીતો
ચોગ્ય છે ? નિયમિત અને અનિયમિત કામોથી થતાં નુકસાન અને
લાભ જણાવો આપણું અનિયમિતપણું ખીજને શું નુકસાન કરે
છે ? શામાટે નિયમિત રીતે વર્તવું ? નાનપણથી નિયમિત કેમ થવું ?

પાઠ ૩૨ મો.
શહેનશાહ સાતમા
એડવર્ડ.
માણ=જુના, પહેલાના
શહેનશાહ=રાજા
વડાકુંવર=મોટા દીકરા
સ્વર્ગવાસ=મુજરી જ-
વું તે

હરીઆપારના=હરીઆ
ના સામા કાંઠાના,
બેટ, બંદર વિગેરે
હયાતહે=હાલ પણ છે,
જીવતાં છે
વિચારવંત=સમજી,
સુદ્ધિમાન
અમાનઅણુસમજી
અભિમાનીઅમદારી

મમતી=હડ કરીને
પોતાની મરજી પ્ર-
માણેજ ચાલનાર
ઉત્તમ શિક્ષકો=સારા
માસ્તરો
તાબામાં=કેબજમાં
પાઠશાળા=ઈશુ' શાળા
મેળવવાની શાળા,
કામેજ

તેજુશાહનદને=બુ-
વાન રજકુમારને
સંખતા=વિવેક
મજન=રૈયત
દાઝ=દયા, લાગણી
નારાજ=નાપુત્ર
જમીનદાર=જમીનવાળા
જગીર=ગરાસની જમીન
કિતેજન=આશ્રમ, સ-
હાય, મદદ
મરદાની=પુરૂષોને શા-
બે તેવી

મુસ્તી=આગસ
મોજમજા=રંગ વિલાસ
માફીતી=અનુલવ
નોકાશાસ્ત્ર=વહાણ ચ-
લાવવાની કળાની વિદ્યા
દરિઆઇ સફર=સમુદ્ર
ની મુસાફરી
રક્ષક=રક્ષાપત્ર કરનાર
સંપ્રદાય=ધર્મના માર્ગ,
પંથ
પંથ=મત, ધર્મ, સં-
પ્રદાય

અટકાવ=પ્રતિબંધ, અડ-
ચણ.
દેવલોક પામ્યા=સ્વર્ગ-
વાસી થયા
અતિશય=ધણી
ફલાઇ=પ્રસરી
પ્રસિદ્ધ=ખહેર
જગજહેર=જગતમાં
પ્રખ્યાત
સલાહકારક=સલાહ
કરનાર
આબાદી=ચડતી

સવાલ—શહેશાહ એકવડનો જન્મ, લગ્ન, રાજ્યાભિષેક અને
સ્વર્ગવાસ કઇ કઈ સામોમાં થયો? તેમના માતા, પિતા, અને
પત્નીનું નામ શું? તેમને ફરી પદ્ધતિથી શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું
હતું? તેમનામાં કયા કયા ગુણો હતા? અને કયા ગુણને લીધે તે
જગજહેર થયા?

પાઠ ૩૩ મા.
ખાડ માટે કોમની
મજાક ન કરવા વિષે
મજાક=મરકરી, હાસી
ઈંગણો=એડોળ; બટકો
વરવો=કલશપો
દોષજ્વાલક, ગુનો
કોખીપતરાફ, હાલપણ

વીસરી=બૂલી
ખોડ=ખામી, ભુલ
આતુર=ઈતેજર
મજાક=સવાલ
હાયર=હેરાન
અન્યાય=ગેરઇ-સાદ
લંગડોકપમની ખોડ-
ખામી

મુંગો=મહાંથી ખોલી
શકે નહિ તે
અવયવ=વિભાગ
ચલણ=સરળ
કૃતિ=કામ
રમના=ખનાવદ
રૂપજોખાવ
કરમાણી=કલમજી

સારાંશ—ગ્રામના શરીરની ખોડ, અમર તો મુદિના ખોડ
જોઇને મરકરી કરવી નહિ. કારણ કે તે પ્રજાની કૃતિ છે, જેથી
પ્રજાની મરકરી કરવા બરાબર છે,

પાઠ ૩૪ મો.
જમાઇએને શુળી
પર ચઢાવવા વિષે,
જમાઇ=હાકરીનો વર
શુળીપર=અણીવાળા
લોહાના થાંભલા ઉપર
વિતોદી પ્રધાન=આ-
નંદી વજર.
કુળવાન=કંઠ્યા કુળનો
હાજરજવાળી=જે પૂ-
છવામાં આવે તેના
તરતજ ચોકસ જ-
વાળ દેનાર

ગેરવાજાળી=અયોગ્ય
વિનંતી=પ્રાર્થના,
અરજ
વિદાય કર્યો=રજ આપી
જહાપનાહ=કુનિયાનું
રક્ષણ કરનાર; પાદસાહ
અસંખ્ય=બધા
વીત્યા=ગયા
ખડકી=ગોઠવી
ઉંચા દરજગવાળા=વ-
જારે પદરીવાળા,
અમલદાર વર્ગ
સરદાર વર્ગ=અમીર
ઉંમરો

ખંચાતો ખંચાતો=
અટકાતો, અટકતો
ખુદ નામદારની=પાદ-
સાહની પોતાની
ખેદે નવાજ=ગરીબ
પર કૃપા કરનાર
ખેઅદબી=અવિવેક
સડ=દિગ્, તાજુબ
જાન જશે=જીવ જશે.
મરવું પડશે
તરકાળ=તેજ વખત,
તરતજ
રદકર્યો=કાઠી નાખ્યો
સાખાશી=વનચાદ

શવાસ—બાદસાહના ગેરવાજાળી કુકમ ખીરમલ કેવી રીતે
ફેરવતો ? તેણે જમાઇઓના જાન બચાવવા કેવી મુક્તિ વાપરી ?
આ વાર્તા તમને શા ઉપદેશ આપે છે ?

પાઠ ૩૫ મો.
હક્કાકાની મુખ્ય
વસ્તી અને તેના
રીતરિવાજો વિગેરે
મુખ્યવસ્તી=વસ્તીનો
મોટો ભાગ

કાનડી=કાનડાના રહે-
વાશી
ગુજરાતી=ગુજરાતના
વાસી
કાઠિઆવાડી=કાઠિઆ-
વાડના રહેવાસી

કચ્છી=કચ્છના રહેવાસી
સિંધી=સિંધ પ્રાંતના
રહીશ
શીઆ મુન્ની=મુસલ-
માની ધર્મના બે
પંથ છે

મહેરાથી=મહેરાની સીક.
 લપરથી
 પહેરવેશથી=પોશાકથી
 રીતરિવાજ=રહેણી ક-
 રણી રીતસત
 બોલાચાલી=બોલવાની
 બાણ વિગેરે
 પરખાઈ=ઓળખાઈ
 અનુસરતા=મળતા
 આવતા
 વર્ણ=જાત
 ભુક્ષા=વાળના જથ્થા.
 ચોરણા=સુરવાળ
 ભેટ=ચોરણા પર કમ-
 રથી ઢાંચણુ સગીનું
 કપડું બાધે છે તે
 ધનર=પહેળાને ખુલ્લો
 ચોરણો, લેંધો
 જમણીમેર=જમણી

બાણ
 ડાબીમેર=ડાબી બાણ
 બાધરો=ફરતી ધેરવાળો
 ચણીઓ
 લાજ કાઢે છે=માથા
 પર ઓઢેલો ઓડો
 મોઢાપર લાવે છે
 પડે=ઓઢલ પડે,
 જનાને
 સુરવાળ=પાટલુન
 સદરો=ડુંકી બાહિનું
 પહેરણુ
 કસ્તી=પારસી લોકો
 ઉનની વણેલી દોરી
 કમર ઉપર બાધે છે તે
 નાતબહાર=ખીજનાતમા
 રિવાજ=ધારો
 હથેવાળે=વર કન્યાના
 હસ્ત મેળાપ કરીને

ખાંડુકન્યાને માંકવે
 વર રાજ ન જતા
 બે ધારવાળા તલવાર
 મોકલવામાં આવેછે તે
 વિધવા=વર મરી ગયો
 હોય તેવી
 પુનર્જન=ફરીથી પર
 થયું તે
 હલકી વણી=નીચળતો
 છુટ હોય છે=રજા
 હોય છે
 બાધ=હરકત, અડચણ
 અળ=મડદું
 માટી=માંસ
 દખમું=પારસી લોકોને
 મડદાં સુકવાનો કુવો
 બોલીમાં=બાણમાં
 રોટી, બકર, બાકર=
 રોટલી

સવાલ—મુંબાઈ ઇલાકાની મુખ્ય વસ્તી અને તેના વર્ગ ગ-
 જાવો હિંદુ, મુસલમાન, અને પારસી એ ત્રણ જાતોના રીત રિવા-
 જનું વર્ણન કરો,

એ ત્રણ જાતનાં બેરબો તથા પુરબો ઓળખવાની નિશાની
 કય ? ઇલાકાની બાણમાં ફેરફાર કેમ ?

પાઠ ૩૬ મા.
 વિદ્યામિત્ર અને
 વસિષ્ઠ.

વિદ્યામિત્ર=સૂર્યવંશી
 માધી રાજના પુત્ર
 સસ રૂપિમાંના એક,

તે કનોજના રાજા
 હતા
 વસિષ્ઠ=અથોખ્યાના

સાનના કુળગુરુ
કુળગુરુ=રાજગોરુ, પુ-
રસ્કિત, આચાર્ય
ગણીતા=અસિદ્ધ,
અપ્રજ્ઞાત

કાન્યકુબજ=કનોન
મૃગયા=શિકાર
આશ્રમ=અઠ, તપ કર
વાને માટે બાંધેલું
તુંપકું

વાની=ગત
ઉત્તમ ભોજન=સારું
ખાવાનું

રાજમહેલ = રાજનું
મકાન
કામધેનુ=મનમાં ધા-
રેલી વસ્તુ તરતજ
આપનાર સ્વર્ગની
ગમ્ય

બળાત્કારે=બેરબુલમથી
અમણિત=ધણા, ગણી
સકાય નહિ તેટલા

વીર=અહાહુરો, શુરવીર
પુરુષો

અંબવાધ=સરમાધ,
લજવાધ

તથોબળ=રૂપિઓનું
બલ તપ કરવાથી
જે દિવ્ય શક્તિ મે-
ળે છે તે

રાજબળ=રાજાઓનું
બળ, સૈન્ય વિગેરે
રાજની શક્તિ
વિસાતમાં=લેખામાં,
ગણતરીમાં

રાજપાટ=રાજાની ગાદી
તપ=પવિત્ર કર્મ પ્રત્ય-
ક્તું જ્ઞાન

બીધા=ભય પામ્યા
મૂલયાપ=મૂલાલો
ભંગ=નાશ

તજવીજ=તપાસ.
બહાર્ષિ=બાહ્યરૂપી
થયો હોય તે

પદવી=પદ્મકાંચ, હોદ્દો
રાજર્ષિ=રાજાને કષ્ટ-
લેલા રૂપિ; રાજર્ષિ
કોઈ રાજા રાજ છોડી
ને તપ કરતાં રૂપિ
મયો હોય તે રાજ-
ર્ષિ કહેવાય

રાજસભા = રાજાની
કચેરી
સાખી=વેઠી, સહન
કરી

નિર્મળ=પવિત્ર; નિપાપ
કથા=હકીકત

ભારેશ્રમ=સખતશ્રમસ;
ધણી મહેનત

સિદ્ધિ=મેળવવાને મુ-
શ્કેલ એવી વસ્તુ

સિદ્ધિ=આઠ મકારની
છે અલ્પિમા, મહિ-
મા, ગરિમા, લધિમા
પ્રાપ્તિ, પ્રાકાશ્ય, ઈ-
શિત્વ અને વિશિત્વ.

અવાલ—વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રનું જોળખાણ આપો.
શ્રી પ્રજ્ઞાથી વિશ્વામિત્રે ઉત્તર તપ આરંભ્યું ? દેવતાઓને શ્રી ચિંતા
થઈ ? ને તેમણે શું કર્યું ? કેવી રીતે વિશ્વામિત્ર બહાર્ષિ થયા ? વસિષ્ઠ
તેમને રાજર્ષિ કેમ કહેતા ? અને ક્યારે તેમણે બહાર્ષિ કયા ?
વિશ્વામિત્રનું ચરિત્ર તમને કયો ઉપદેશ આપે છે ?

પાઠ કે બો.
 હિંમતથી મુરકેલી
 ખસેડવા વિષે.
 હિંમતથી=ધીરજથી
 મુરકેલી=સંકટ મુશીબત
 ખસેડવા=કાઢી નાખવા,
 દૂર કરવા.
 હિંમતવાન=ધીરજવાળો
 ચારંગી=ચારે કરી
 ડરી=ખીજઈ બચપામી
 કાચર=ખાચલો, નામદ,
 નાહિંમત, નાલાયક
 બચર ક્યું = કાચમ
 રાખ્યું
 પરવા=દરકાર, સંભાળ
 ધણકાળે=લાંબે વખતે
 પાર ઉતાર્યું છે=પુરું
 કરેલું છે
 જગીરદાર= વતનદાર,
 જમીનદાર

મૂળથી=પ્રથમથી, ના-
 નપણથી
 આમલ=ચોક્કસપણું
 રાજપદ=રાજાની પદવી
 સ્થાપન કરતાં=રચા-
 પતાં, આરંભતાં
 મંજળાયરણ કરતાં
 ઠાર મારીશ = જીવથી
 મારી નાખીશ
 પ્રયત્ન=મહેનત
 જરી=ચાલુ
 ઇજનેર=આધિકારી જા-
 ણુનાર, સાંચાનો
 અનુભવી
 સંયોગીભૂમિ=જમીન-
 ના જે મોટા ભાગને
 જોકનારો જમીનનો
 નાનો ભાગ
 પાધરાં=સીધા
 અડચણ=મુશીબત

નહેર=પાણી વહેવાનો
 લાંબો ને લાંબાખાંડો
 મદાબારત=ધણું કંઠણું
 ખેશક=ખરેખર
 ખ્યાલ=ધારણા, અટકળ
 દાઝ=દયા
 તોડ=નિઠાલ
 ફેડયાં=નાશ કર્યા
 સીધી=હળસી નામે
 એક જાતના લોકો
 ગુલામ=વેચાતો સીધે-
 લો ચાકર
 ગુલામગીરી=ગુલામ ક-
 રવાનો રીવાજ
 માલીક=ધણી, શેઠ
 લકત=લકાઈ
 જરી=ચાલુ
 સફળથયો=પાર પડ્યો
 એકસામટા=એકીસાથે

સવાસ—કેવા કામ કરનારને હિંમતવાન અને કોને ખાચલો
 કહેશે ! શિવાજીની હિંમતનું શું પરિણામ આવ્યું ? લેસેપ્તે શું મહા
 કાર્ય કર્યું ? તેને ક્યાં શાં કળે નડ્યા ? અને કેવી રીતે તે પાર પડ્યો ?
 વિજયદાસે ગુલામોની આશીષ કેવી રીતે મેળવી ? શિવાજી, સંયોગી-
 ભૂમિ, ક્રાન્સ, ઇજનેર, લેસેપ્તેને વિજયદાસની કમીકત કહેા.

પાઠ ૩૮ મો.
 પ્રતાપસિંહ અને
 તેની પટરાણી
 પટરાણી=રાજની મુ-
 ખ્ય રાણી
 કા=શા માટે
 ચિંતા=ફિકર
 પરાવાયુ=રાકાયુ, લાગ્યું
 ચાતક=પપૈયો, એક
 જાતનું પક્ષી છે
 ચકવા=એક જાતનું
 પક્ષી
 ચતુરનર=હોંશીયાર પુરુષ
 પ્રતિદિન=હમેશાં
 ઉદાસ=દીલગીર
 ખર=ગધેડો
 ક્રુવડ=દિવસે આધિનું
 અને રાત્રે દેખતું
 બેડોળ ખરાબ પક્ષી
 નિજવાસ=પોતાને
 મુકામે
 હરાયો=હરામનો કુ-
 તી લીધેલો
 વતન=જગીર, ગામ-
 ગરાસ
 જતન=રક્ષણ, બચાવ
 ખાનદાની=ઉંચા કુળની
 મુજબા=મજબામાં

દી=દિવસ
 ભે=ભય
 આકળા=ગાભરા
 શેતરંજ=રાજ અને
 રાજપુરુષો તથા રા-
 જરાણીઓને રમ-
 વાની કુદિબળની
 રમત
 દીનોનાથ=ગરીબનોપણી
 પટ=પડદો
 ખેલવો=રમવો
 ખસતો કરી=ફર કરી
 ખેલવાનેજ=રમવાનેજ
 દલાવો=ઝોરીઝો લાભ
 પડશે તેવા દેવાશે=
 જેવું દુઃખ આવશે
 તેવા તેનાનિકાલ થશે
 જુદ=લગાઈ
 હડ=આગ્રહ
 પત્ર=કાગળ
 દાવો=દક્ષ, કળને
 રણવાસ=રાણીઓનું
 રથાનક; જગાનખાનો
 રણસંગ્રામ=લગાઈનું
 મેદાન
 પાણી જોયું છે=બળ,
 સામર્થ્યનો અનુભવ
 લીધો છે

લાગ્યેજ=કદાચિતજ
 ચોટ=દાવ, ધા
 બાણુ=તીર
 સમજકાચી=કુદિઓછી
 ખીલને જરજ=ખી-
 લાના બળથી ધણી-
 ની હુકથી
 પલોટાવું = મહાવરો
 થવો, અનુભવ મે-
 જવવો
 અભાગણી=હતભાગિની
 કમનસીબની
 ખાળો=અટકાવ, પ્ર-
 તિબંધ
 હારે=સાથે
 જશ=જશ
 કુંવરબણી જીવ રા-
 ખવો=કુમારની સં-
 ભાળ રાખવી
 પ્રભુ કરશે તો=જગ-
 વાનની કૃપા હશે તો
 વયમાં આવતાં=હિંમર
 લાયક થતાં
 રેડીઓના=શત્રુઓના
 મનોનાં
 જાનં દાડશે=ભય
 પમાડશે
 વેણુ=વચન

સંતાપ=શોક, પરિતાપ । સમી-ગયો=દૂર થયો, । મટી ગયો

આતક તે ચક્રવા નામના પક્ષી, અને ચાલાક પુરુષ હમેશાં દીલ-
મીરીમાંજ રહેછે અને ગમિડો ધ્રુવડ તથા મુખ માણસ નીરાતે ઉધે છે.

સવાલ—ચિંતા કોનામાં હોય છે ? અને કોનામાં નથી હોતી ?
પ્રતાપ અને તેની રાણી વચ્ચે શા સંવાદ થયો તે ખુલાસેથી કહો !
રાણા પ્રતાપને શી ચિંતા હતી ? તેની રાણીને એક આર્થ દેવી
તરીકે શા માટે સન્માન આપવું જોઈએ ?

પાક ૪૦ મો.
સૂર્યપર ચઢાઈ.
નવાબ=મુસલમાન સુબો
છટિએ=જરાપણુ
ઉદ્ધત=તોફાની, સ્વ-
ચંદી, ગમેતેમ
ચાલનાર
સોખતમાં=દોસ્તીમાં
હજુરી=પાસે રહેનાર
નોકર
કારભારી=પ્રધાન, વજીર
પામમાલ=તદન ખસાબ

સાધન=સાહિત્ય. સા-
માન
કંપનિ સરકાર=ધરટ
ઇડિયા કંપની
વીત્યાબાદ=ગયા પછી
ઉંચે ઉડવાના સાંચા=
બહુન
આતુરતાથી=ઈતેજ-
રીથી
રાહ જોતો=વાટ જોતો
પરાક્રમની=જોસબેર
લડયાની

સરત=કમુલાત, કાલ
કરાર
હોજ=પાણીનોમોટીદાંકી
પ્રતિબિંબ=પડછાયો,
ઓળો
સખત પહેરો = બહુ
બપતો
ઇલકાબો=હોદાઓ
જગીર=સારા કામ બ-
દલ સરકાર દરબાર
તરફથી મળતી ધના-
મી જમીન

સારાંશ—એ છે કે ઉપરીઓ કદાચ મુખાંધને લીધે જેર-
બ્યાજથી હુકમ કરમાવે તો કારભારીનો માફક સમયસૂચકતા
વાપરીને ચાલવું.

પાક ૪૧ મો.
બળતુપર .
મધરાત, ટાપુનઅરની
રાત્રીની વચગાળા

પછીનો વખત
શુમારે=આશરે, લગભગ.
શેરામાંથી=પોળ મહો-
લામાંથી

બંબાવાળા=પાણીનો
બંબો રાખનારા
નીસરણીમાંડીને=ચીડી
જોડવીને

હાથ=શુંબળાઈ
ખે જાન=જાન વગરના,
ખેશુદ્ધ, સુદ્ધિત
તાજીલવાઈ=સ્વચ્છ
હવાઈ
જગૃનિ=જાન, શુદ્ધિ
ચાસેચામ=બુભેબુમ
હસેલે = કો

પાધરાજ=સાગસોજ,
તરતજ
ઘૂજતાં=ભયથી કાપતાં
જાતીવાળા=દિંમતવાન
આણીશુદ્ધ=આખા ને
આખા કાંઈ પણ
અડચણ થયા વગર
ઉગાર્યો=ખચાવ્યો

જોખમમાં=ભયમાં, અ-
ડચણમાં
સંદ=કપડાની નળી.
આકડી=ખેચી પાડવા-
નું લાદાનું ઝોળર
ટાળા=ગરબડ, હરકત
ખંદોખરત=વ્યવસ્થા
લાલવાઈ=બુઝાઈ

સારાંશ—પાંડમાં જણાવેલા સાહસિક પ્રશ્ને પોતાના બાધ-
બંધને સંકટ સમયે જેવી મદદ કરી તેવાજ રીતે આપણે પણ
આપણા મિત્રોના તથા સમસ્ત આણીઓના સંકટ સમયે મદદ કર-
વી એ આપણી ફરજ છે.

પાઠ ૪૨ મો.

મૃગજળ

મૃગજળ=ઝાઝવાનું પા-
ણી, " રેતીના રણો-
માં હવા તપવાથી
મેદાનમાં ધણે દૂર
મોટી નદીઓનાં પાં-
ણી જેવું દેખાય છે,
એવા ખોટા દેખા-
વને મૃગજળ કહેછે"
આખેહુખ=અસહ સ્વ-

રૂપ, મૂળને પૂરેપૂરો
મળતો
કરડા તાપને=સખત
ગરમીને
પ્રદેશ=મોટો દેશ-ભાગ
પડાએલાં=હેરાન થયેલાં
વારંવાર=વખતો વખત
છેતરાઈને=ડગાઈને
લાલચે=આશાએ
માહીતગાર=અતુલવી,
જાણીતા
વિચિત્ર તરેહનો=અ-

જાયખી બરેલા, ન-
વાઈ લાગે તેવો
મિનારા=મોટા ધુરજ
ધુમટ=અર્ધજાળ ઢાં-
કણ, શિખર
ભોમીઓ=જાણીતો,
સ્તો ખતાવનાર
ચકિત=સ્તબ્ધ
પ્રવાસી=મુસાફર, વ-
ટેમાર્ગ
આરામ=વિશાન્તિ

સવાલ—મૃગજળ એટલે શું ? મૃગજળને લીધે મુસાફરી કેવી
રીતે કરાય છે ? મૃગજળને કાણ ઝોળખી શકે છે ? મૃગજળ કયાં
કયાં અને કયારે કયારે દેખાય છે ?

પાઠ ૪૩ મો,
 છુદ્દિનો મહિમા
 છુદ્દિનો મહિમા=અ-
 કલની મોટાઇ, છુ-
 દ્દિનો પ્રતાપ
 શુદ્ધ=દર, બખોલ
 સુઝી આબો=માલમ
 પડયો
 નમ્રતાથી=મરી માધથી
 આતરો=ધેરો, રાકયો

પરવાનગી=રખ
 સોગન=સમ
 બાપણુ=હકીકત, બોધ
 અપમાન=તિરસ્કાર
 નાયાયક=સાયક નહિ
 તે, બદમાસ
 અમ ઘડી=આ વખતે,
 હમણાં ને હમણાં
 કુલ=નાનકડો કુવો
 ઘોષ=સામા અવાજ

મજના=મહમકાદ
 મન મેળવી=રાજી ખુશી
 કરી, સલાહ સંમતિ
 લેઇ
 બાય બીડવી=સડાઇ
 કરી સામા થવું
 અફાલો=અટકાવો,
 ટ.આવો
 પાણી બરે છે=દિસાખ
 માં નથી

સારાંશ—“બળથી જે કામ થઇ શકતું નથી તે કળથી
 (અકલથી) થાય છે મારે કોહલાની માફક આવે રથને અકલનો
 ઉપયોગ કરવો.

પાઠ ૪૪ મો.
 પાણીનો નળ.
 નળ=લોહાનાં કે ચી-
 નાઇ માટીનાં જુગાં
 વરયો=રહો
 ફહી=કોઇ વખત
 જ-મારામાં=જુદગીમાં
 ઠેર ઠેર=ઠેરાળે, ઠેકાણે
 જવલેજ=કાચીતજ
 તીકમ=સખત જમીન
 બોદવાનું લોહાનું

ઓગરકે જેની એક
 બાબુ કાદાળી જેવી
 અને બીજી શંક્ર આ
 કાગની માર હોત છે.
 છણી=ધાતુ કાપવાનું
 ધારવાળું લોહાનું
 ઓગરકામરા કાપ-
 વામાં પેખ તેનો ઉપ-
 યોગ થાય છે
 પેચ=આટો
 સકાવો=કોક, ચકતી

ધરવણી=ધરના માલેક
 ટાંડા=નળની બોળી
 સજજડ=મજસુત, સખ
 સમરાઇ બાતું=મ્યુનિ-
 સિવાલીરી
 ગંડાણુ=સંધાણુ.
 જંગી=વણી મોટી
 વરાળ યત્ર=વરાળથી
 ચાલતા સંચા
 આપણ=દુઃખ, પીડા
 જમાનો=લાંબો વખતજુગ

સવાલ—નળ વાટે મીઠું પાણી રહેરામાં શી રીતે આવે ?
 અને નળનું જંડાણુ શી રીતે કરે છે ? ટાંઢીઓ ઉંચી શા મારે સખવી ?

પાઠ ૪૫ મો.
 પાણી તથા દુધ.
 ચોક્કાં રાખવા વિષે
 મન્યુનું પ્રમાણ = મરકી
 સુખાશી ખતાના =
 અનિમિષા નાટી અ
 થવા મેડીકલ ખાનાના
 તંદુરસ્તી = આરોગ્યતા
 સખળ = મજબુત
 બિમારી = રોગ, વ્યાધિ
 સંધરણી = વારવારે આ-
 રે કરવું થાય તે રોગ
 મરડો = પેટમાં દુઃખીને
 આડે કરવું થાય તે રોગ
 અભાવ = અશ્ચી, ના-
 પસંદગી [જરાજરા
 મધુરં મધુરં = મીઠુમીઠુ

ખુલાસો = સમાધાન,
 સમજુતી
 પિણય છે = રીયાય છે,
 દુખી થાય છે
 ખાટી રીત છે =
 માદા ક
 લાગણી = દાઝ દયા
 ચાંપતા ધીલાજ = તરતજ
 ઉપાય [થાઓછો
 પીડા પામે છે = દુખી
 કાસળી = જડમુળ
 છેક = તદ્દન, ખીલકુલ
 ગંદકો = ગંદવાડ
 ભરવસ્તીવાળા = ગીચો-
 ગીચ વસ્તીવાળાં
 ઉકરડા = છાણ મૂત્ર વિ-
 ગેરે ગંદકી કહેવા.

શવવાની જગ્યા
 પાડોશમાં = નજીકમાં
 જાજર = મંડાસ
 થાળું = મથાળું કવા-
 વાન કાંડ ઉપર જે
 મધ દાખ પડે
 પાણીને પડવાને
 ઘાટ બાંધે તો હોય છે તે
 મરી = ઉતરી
 જંતુ = જીવડાં
 પાકે છે = પેદા થાય છે
 અપમાં = કામમાં, ઉ-
 પયોગમાં [મકાન
 કોઠ = દોરને બાંધવાનું
 ચૂસે છે = શોષી લે છે
 વિદાય થયા = ગયા

સવાલ — ગામના લોકો કયા રોગથી પીડાતા હતા ? શા કારણથી
 તે રોગો ઉત્પન્ન થતા હતા ? સાહેબે કેવું જાણણું આપ્યું ? મંદરી દુર
 કરવા શી સૂચના આપી ? પાણી અને દૂધ સ્વચ્છ રાખવાને માટે શું કરવું ?

પાઠ ૪૭ મો.
 પેટ અને શરીરના
 જીવન અવયવો
 અવયવો = વિભાગો
 વર્તણૂક = ચાલચ ગતિ
 શરણ = નાખુશ, ના-
 જોડે

બેમા મળ્યા = એકઠા થયા
 પ્રમુખ હ = સમાના ઉ-
 પરીની જગા
 હજુર = રમર
 રણુ = હાજર
 અમ = મહેનત
 પરવડી = પાવવની

તરફી = મહેનત
 વૈતર = મજુરી
 મીઠું મરચું ભજરા-
 પીને = વાત વધારીને
 વર્ણન = વિગતવાર કહી કહી
 ભુલમ = ત્રાસ
 ભાન = સમજ

સુગંધ=સારીવાસ, ખશખો શિથિતિમાં આવ્યા
 દુર્ગંધ=નકારીવાસ, બદખો નિરોગી=રાગ વગરના
 મધુરી કહો=મોતળ । તંદુરસ્ત
 અવાજ । અવાજ તરીકે = પૈ સાદા માણસ
 દોરગજના= રકત । પ્રાણ=જીવન
 દટાર થવા=પહોળાં । ગાળા પુર્ણ
 નેવા થયા, પ્રાણ એ=દનોએ

આધાર=વિસામે
 અસર=પ્રાપ્તિ
 આવેશ=ચુસ્ત
 અવસ્થા=હાલત
 એકમેકના=એકબીજાની
 પંડવડવુ=દાનવુ મહેનત
 જાતમહેનત=શરીરની

સવાલ—હાથ, પગ, પેટ, શરીર, આંખ, કાંત, નાક,
 હાંત, એ બધાં અવયવોનાં જીવંત કામ ગમગાવો એ બધાં
 અવયવોનો કામ કરવો ન ક પડી શુ નુકશાન થયું? અને ફરીથી
 શરૂ કરતાં શો લાભ થયો? અવયવોની આ વાત ઉપરની તમારે શી
 શીખામણ લેવાની છે?

પાઠ ૪૮ મા.
 દેહવાડાના દેહુરાં.
 દેહવાડા=દેવળવાડા:
 આણુ પર્વત ઉપર
 ગામ છે.
 પ્રેમ=આરથા, શ્રદ્ધા
 કુંભારીઆ=આગસુર
 પર્વત ઉપર ડે
 રણિઆમણાં=શાભા
 જૈનો=આવક લોરા
 રાણકપુર=રજપૂતના
 નમાં છે.
 પર ધર્મના=ખીજ
 ધર્મન
 બાંધણી=મંધકામ
 નકશી=કોતર કામ

સુગમ=સહેલું
 નિશાળ=મોડું
 વાદના=ગાડી, ઘોડા,
 નિગેરે એ સવાનાં
 નાં નો
 છાવણી=હસ્કરી મથક
 રમણીય=સુર મનાહર
 આરમ પદાણુ=સગે
 મરમ, એક ભગનો
 લાંબો પાતળ
 ચાપનાથ=જૈન પરમના
 સ્થાપક પાંચા તી-
 રજર
 કામગીર કે રંગર=અનુ-
 ભવી મીનતરી
 કોતરણી=કોતરવાવું

નકશી કામ
 રોજ=એક વિવસનો
 પગાર
 નેમિનાથ=જૈનધર્મના
 બાવીસમા તિર્થકર
 દેરાણી=દીયરની વહુ
 જોડાણી=જોડની વહુ
 ધ્યાન ખેંચ=મોહ પ-
 માડે, નવાઇ બગાડે
 તેવા
 દેરાસર=દેવળ, દેર
 દેવ પદ્માનાનીજગા
 ગભારો=દેવળના જ
 ધુમ્મટાળા બાંધમાં
 મૂર્તિ હોય છે તે
 સજામંડપ=દેરાસરનો

આગલો વિશાળ ભાગ | વિસ્મય=અભયમ, આ- નિર્જીવ=જીવ વગરની
ખેડક શ્રમ્ય પ્રવીણ=હોશીઆર

સવાલ—લીમદેવ, વિમળશા, વીરધવળ, વસ્તુપાળ, તેજપાળ, આદિનાથ નેમીનાથ, ચિત્રકુટ, અને ઠેરાણી, જેઠાણીની ખુલાસાથી ઝાળખાણુ આપો.

જૈન લોકોનાં જોવા લાયક દેહરો ક્યાં ક્યાં છે ? અને ક્યાં ક્યાં ? જૈનોની ધર્મ શ્રદ્ધા શા ઉપરથી જણાઇ આવે છે ? સમિત સમયમાં તેમના જેવી ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધાવાળી કઇ જામ છે ?

જેઓએ જૈનોનાં દેહરો જોયાં છે તેઓએ આપણા દેશને માટે શો અભિપ્રાય આપ્યો છે ?

પાઠ ૫૦ મો.
રાજા ભોજ
પરાક્રમી=ખડાદુર,
સમર્થ
પરદુઃખભંજન=ખીજા
ઓનાં દુઃખને નાશ
કરનાર
શોખીન=શોખવાળો
ઉદારદીક્ષને=મોટામનનો
દક્ષિણા=દાન આપવું
તે
શ્લોક=છંદ એ કે ચાર
ચરણની કાવતા
સ્મરણુ=પાદ દારિત્ર
કમાણી=આવક, પેદા-
શ, રાશ

વડવા=પાપદાદા. પૂર્વજ
ચતુર વિદ્વાન=મહા
પંડિત
મતલબ=હેતુ, ભાવાર્થ
ઉછીની=અંગ ઉધાર,
વગર બ્યાજે ધીરેલા તે
પુરાવો=સાખીતી, સાક્ષી
ખનાવટી=ખોટો, જાડી
કાઢેલો
અચંખો=આશ્ચર્ય, નવાઈ
સ્તબ્ધ=ચાકત, દિંગ
ઠરે=નકી થાય, સાખી
તી મળે
પ્રપંચ=દુગો, તરકટ
કપટ
ખેલું ધનામ=ખમણી

લેટ
શિરામણ=નાસ્તો
રાજ વહીવટ=રાજકાર-
ભાર
વૈદકશાસ્ત્ર=રોગ ઝાળ-
ખીને તેની દવા બ-
તાવવાની વિદ્યા
ડાંગ=લાંખી જાડી લા-
કડી
પાહે=પાસે
નાય=ન્યાય
ફાંદી=ફાંસી
ધીરો=શાંત
હામે હાચું=ખરેખરું,
સાચે સાચું
અમૃતપરાખર=શુભારક

સવાલ—સભાના પંડિતોએ શા માટે પ્રપંચ રચેલો ? અને
નવા પંડિતે તે કેવી રીતે નાશ કર્યો ?

ભોજરાજની નગર ચર્ચામાં શું જાણવા જેવું બન્યું ?

પાઠ પર મો.
ગામ વસાવવા વિષે
બિનાશવાળી=ભેળળી
પુરણી=પુરવાનું કામ
ધમણુ=વા પુકવાની
ચામડાની કાચળી
શરૂઆત=આરંભ
ઓજારો=હથિઆરો
વેદુ=ઓસડ કરવાનું
કામ
પહેલું સુખ તે જાતે
નર્ચા=પહેલું સુખ એ
છે કે જાતે નિરોગી
(સરીરે તંદુરસ્ત)
વાહકાપ=નરતર મુક-
વાનું કામ
અનુભવ=અભ્યાસ
માહિતી
શુશુદ્ધોપ=સાબનેનુકશાન
ઓપધં= ઓસડ, દવા
ખજનો=ભંડાર
આજાદ=સુખશાંતિવાળું
ખનીજપદાર્થ=ખણ
મીંચી નીકળતી ચીન

પાઠ પર મો.
ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા.
ભીષ્મ=ભારે, જખરી
પ્રતિજ્ઞા=ટેક, પણ, બાધા
અસહના વારામાં=પ-
હેલાના વખતમાં
નામાંકિત=નામજ્ઞાદા,
પ્રખ્યાત
પાંડવ=પાંડુ રાજાના
છોકરા, તે પાંચ
ભાઈઓ હતા
કૌરવ=કુજરાજના છો-
કરા. તે સા ભાઈ-
ઓ હતા.
જાણીતા=જગજાહેર
પ્રસિદ્ધ
પેઢી=ઓસાદ, વંશ, કુળ
હસ્તિનાપુર=હાલના ફિ-
રહી સહેરવી પાસે
એક બબ્બ નગર હતું
સ્વાર્થ=પોતાનીધંધા
પોતાનું હીત પો-
તાનો અર્થ કે લાભ
ત્યાગ=છેડી દેવું તે

ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા=ભારે
પાળી શકાય નહિ
તેવી બપંકર પ્રતિજ્ઞા
કથા=કથની, હકીકત
રૂપવાન=ખુબસુરત
સુંદર, રૂપાળી
માછી=દીમર, માછલાં
પકડવાનો તથા વ-
હાણુ ચલાવવાનો ધં-
ધો કરનાર
કાન્તિ=રૂપ, સુંદરતા,
લાવણ્યતા
ઉત્કંઠા=ધંધા
યોજનગંધા=સત્યવતી
મત્સ્ય ગંધા, ભગ
વાન વેદ બ્યાસની
માતા
માયુ=મામણી
સહેજમાં=સહેલાઈથી
જરાવારમાં
ગાદીનો વારસો=રાજ
ગાદીએ હકદાર
હક=દાવો, કબજો
જાંતાપ=પરિતાપ સોઠું

દિનપરદિન=દિવસે દિવસે કુ:ખ —	ગંભીર=ધણી ભારે, ભયાનક=ખીસામણી. સંતોષ=તૃપ્તી.	કાલ=વચન. કલ્યાણી=કુંવારા રહે વાનું વ્રતપાળનાર.
--------------------------------	--	--

સવાલ—રાંતનું, દેવવ્રત, પાંડવ, કૌરવ, લીધમ, સત્ય-
વતી, યોજનગંધા, માછી રાજ અને હસ્તિનાપુરની ઓળ-
ખાણ ખુલાસાવાર આપો.

રાંતનું રાજનું જીવન ચરિત્ર કહો, લીધમ પ્રતિજ્ઞા શી
થઈ? શા માટે અને કાણે તે પ્રતિજ્ઞા લીધી? જીધમના ચારિત્ર ઉ-
પરથી “ દરેક સુપુત્રે પોતાના માળાપની મરજી સાચવવાને સારૂ
જીંદગીનો ભોગ આપવામાં પણ પાછા પડવું નહિ. ” એવો અમૂલ્ય
બોધ મળે છે તે વિદ્યાર્થીઓએ જ્ઞાનમાં રાખવો*.

પાઠ ૫૩ મે. સોમનાથના દરવા- જાનાં કમાડ ઈસ્લામી=મુસલમાની અફગાનીસ્તાન=અફઘાન લોકોનો દેશ. સવારીઓ=ચડાઈઓ. વેરાન=હિજડ. જંગલ જેવા. સોમનાથપાટણ=પ્રભા-	સપાટણ, કાઠિઆ- વાડમાં છે પુકકળ દ્રવ્ય=ધણુંજ ધન. ભંડાર=ખજાના. રતનજડીત=હીરા, મા- ણેક, મોતી વગેરે ભારે કીંમતનાં જ- વાહીરોથી મઢી લી- ધેલાં.	નટો=નાચકરનારાઓ નૃત્ય=નાચ ખ્યાતિ=નામના, પ્ર- ખ્યાતિ. હલ્લો=હુમલો. ખંડન કરવાનું=ભાગી નાંખવાનું. પણુ=પ્રતિજ્ઞા, ખાધા, જમાવ્યું=મેળું કર્યું કૃત્યકરી=ચાલવા માંડ્યું
---	---	---

*સુચના—આ અને બીજી પણ એવી ઐતિહાસિક કથનીઓ તથા
તેના પરથી મળતો સદ્બોધ મહાભારતોદિક ગ્રંથોની કથાઓની મદદ
લઈને પણ બાહ્ય મનુષ્યમાં યુક્તિ પુરઃસર ઠસાવવાને ‘દરેક શિક્ષક
મહાશય પ્રત્યે જવાબદારી નમ વિનંતી છે.

રણુ ઓળંગી=રેતીનું
મેદાન વટાવી
જંગીઓ=તોપનીખારીઓ
તાકાત=શક્તિ, સામ-
ર્થ્ય, બળ
મરણીઓ=મોતની પથુ

પરવા ન કરતાં લડે તેવા
થડમા=નજીકમાં પાસે
બચકર=ખીજામણી, જાણે
પુનરેજ=કાપાકાપી, કાલવિશાલ પડ્યાં=જુલ જવાયા
પ્રાણુખોળા=જીવ આપ્યા. સમરાવ્યું=ત દુરંત કરાવ્યું
નામના=ખ્યાતિ, કાર્તી

પેટામાંથી=પોલમાંથી
કળવ=મુઝેલા માણ-
સની ધોળ; રોજન.
અઘાપિ=હજીવણુ.

સવાલ—સલ્તાન મહમદે સોમનાથ પારણુ ઉપર શા
હેતુથી સવારી કરી? સોમનાથ મહાદેવ અને તેના રક્ષણ માટે એકઠા
થએલા હિંદુઓ તથા ઇસલામીઓની લડાઇનું વર્ણન કરે.

મહમુદે શા માટે મૂર્તિ બાગ? બાગતાં તેને શું મલ્યું? શું શું
ગીજની લઈ ગયો? સોમનાથનું દેહરૂં કોણે સમરાવ્યું અને સુખ-
ડનાં કમાડ ગીજનીથી પાછાં કોણુ લાવ્યું? ક્યાં મૂડ્યા?

પાઠ પઠ મા.
મુરતમાં અંગ્રેજોનું
પ્રથમ આવવું.
સુખો=હાલિમ. ઉપરી
અમલદાર.
કળવે=તાળે, સત્તામાં.
સુખ=મોડું
નામીયું=મસિક; જા-
ણીતું
મલબારકાંઠો=મદ્રાસ ઇ-
લાકાનો પશ્ચિમ કિ-
નારો.
જરાતકુમ્ભત, કળવે

અમલ
જહાગીર=અકબરનો
હોકરો, સલીમ
સત્કાર=સારું સન્માન
હરીદાષ=અંગ્રેજીરપદ્ધતિ
કાફલો=ટોળી, મંડળી,
દ્રવતાથી=હિંમતથી
અગ્નિનૌકા=ઝટ સળ-
ગી ઉઠે તેવા પદાર્થ
ભરેલા હોય અને દુ-
સ્મનના વહાણને
બેરપીને સળગાવી મુ-
કવાને આકરીઓહો-
ય તેમાં વહાણ

કાલકરાર=સરત; કણુ
લાત
કોઠી=માલ ભરવાની
મોટી વખાર
સત્તાનુંખીજ=હકુમતનું
મૂળ, અમલનું મંગ-
ળાચરણુ
અમરલ=શરૂઆત
સર્વવ=બધે
ફેલાઈ=પ્રસાર પામી
મથક=મુખ્યસ્થળ, મુકામ
અદાવત=શત્રુતા, વૈર
કરેડીનજરે=ઇર્ષાણુપણુ
શિવાજી=શિવજીનો મ-

હાનનર, મરેડી રા
જ્યનો સ્થાપક
બંદુકનીગે જીઓ=કર
નિશાન=એવા ગ

અતીકળા=આખાદી
ખાંડે = વહાળ લાંગર
રાની જગા [તમા
અરસામા=સમયમા વખ

વલંદા= યુરોપખંડમા
વિલાયતની નજીકના
હોવાડ 'શના રહેવા-
સીઓ; કય લોકો

સવાલ—સુરત અને તેની બાની જાહેજમાલીનું વર્ણન કરો?
કઈકઈ પ્રજાઓ બ્યાપારથેં જ્યાવી? અને તેમાં કઈ પ્રજા ફાવી?
અંગ્રેજોનો હિંદમા પ્રવેશ અને સરરોઅકરેના જાત્યાભિમાનનું
વર્ણન કરો—? અંગ્રેજો શત્રુ સાથે કયાં કયાં લડ્યા? અને કેવી રીતે
વિજયશાળી થયા?

પાઠ પદ મા.

પત્ર વહેવાર.

ટપાલખાતું=પોસ્ટખાતું

સવડ=સગવડ, વ્યવસ્થા

પાકી ગાઠવણુ=ચોક્કસ

બંદોબસ્ત

પત્તા=કાર્ડ

પરખીડીઆ=ટોળીટ વા-

ળાં કવર

ખેષીઆ= કાસદ, સં-

દેશા લાવવા લઈ

જવાનું કામ કરનાર

માણસ

મારકને=દારાએ

સહીસક્કામન=કાંઈપણ

જાતની અડચણુ વગર

આવવાચક=માનઆ-

પનારા

તીર્થરૂપ=તીર્થજેવા-

પવિત્ર, એ શબ્દ પિ-

તા અગર વડિલનેજ

લખાય છે

ચીરંજીવી=ધણી મુત

જીવનાર એ શબ્દ

વડિલો ઊકરાઓનેજ

લખે છે

રાજમાન રાજેશ્રી=રા-

જા તરફથી માન

અને પૈસા મલતા

હોય તેના સરકારી

નોકાનેજ આ શ

બ્દ લખાય છે

સૌભાગ્યવર્તી=પરણીખો

શ્રી. જેનો ધણી જી-

વતો હોય તેવી

ગંગા સ્વરૂપ=ગંગાના

જેવી પવિત્ર એશબ્દ

વીધવાઓનેજ લખ-

વામાં આવે છે.

નામઠામ=નામ અને

ટોકાણું

માત્ર=કક્કત, તદન કેવલ

પ્રિયભાઈ વહાલાભાઈ

પતો=ટોકાણું નાણ,

સહીસલામન=કોઈપણ

જાતનીઅડચણુ વગર

સુગ-1=ચેતવણી, અબર

ક-વાન=અનુક્રમે, એ

ક પગાએક ગ્રામ

કરમે=તાલુકાનુંમુખ્ય

સ્થાને કરી=મોકલી

સલાહ—ટપાલઝોદિસમાં કાગળ મોકલવાને માટે કયા નિ-
મનો ખ્યાનમાં રાખવા ? ટપાલ ઝોદિસથી આપણને શા લાભ છે ?
કાગળ સહી સલામત પહોંચે તેને માટે તમે કંઈ કંઈ સૂચનાઓ
થી ખ્યા ? કાગળમાં કયા કયા માન વાચક શબ્દો વાપરવામાં આવે
છે ? અને તે જાને માટે ?

પાઠ પટ ઓ
મહારાણી વિકટોરીયા.
કેસરે હા હ=એ નામના
હલકાળ.
સતી=પતિવ્રતધર્મ પા-
ળનારીત્રી, પતિવ્રતા.
અમલ=હુકમ, સત્તા
કાળ=મરણ, માત
દેવલોક પાખ્યા=મરીગયા
અંભવ=આશા
અમમ=પહેલાં
સંપૂર્ણ=પૂરેપૂરી
કાળજી=હોંશ, અંત
કેળવણી=અભ્યાસ, અ-
નુભવ
તરણ શાહનદી=જીવા
ન રાજકુમારી
ઉચ્ચા દરજ્જાનું=મો-
ટાપણાનું
આચરણુ=રહેણી કરણી
રીતચાત ગુણ
લાવકત=ચેતના.

શાણુ=ડાહ્યા, ચાલાક
સલાહ=અભિપ્રાય, અ-
નુમતિ
કેળવાએલા=અણુલાઅ
નુભવી
પ્રયાસ=યત્ન મહેનત
નિષ્ઠા=ભાવ, પ્રીતી
વિધવા=જેના પતિ ગુ-
જરી ગયા હોય તે-
વી ત્રી.
શોક પાળનાં=દીલગીર
રહેતાં.
પ્રજનો બાવ=રૈયતનું હેત
ઉમદા ગુણો=રાણા સા-
રા ગુણો.
વાદગીરી=રમરણચિન્હ
વડાકુંવર=મોટાપુત્ર
હબ્બા બરેલી=કાઠ
માઠ વાળી.
સભ્યતાયી=સત્કાંચથી
બાવક=અપમી
પરમજી=પરમાર્થી

પરોપકારી
કંગાળ=ગરીબ
પંડે=જાતે
ખુબ=કદર
સંતાનો=છોકરાં
મમતા=માયા, ચાહના
મુનશી=મુસલમાનસિક્ક
તહેનાતમાં=દલુરમાં
કંપનીકનેથી=મંડળી
પાસેથી
હસ્તક=દાથમાં
જાહેરનામું=નોટીસ
હંદેરો=મહારાણીનું જા-
હેરનામું.
ફરમાવું=હુકમ કર્યો
પદ=પદવી
ખેદ=દીલગીરી.
દાઝ=દયા.
મંદેશા=અખર
વિસ્તાર=ફેલાવો, પ્રસાર
પૂજ્યબાવ=પવિત્ર લા-
મણી

સવાલ—મહારાણી વિકટોરીયાનો રાજવસત્રય " હિંદુ અને તેમના કુટુંબની ઓળખાણ આપો ? હિંદુનો રાજકારણ તેમણે ક્યારે અને કેવી રીતે સ્વીકાર્યો ? પતિના સ્વર્ગવાસ પછી તેમણે કેવું જીવન ગુજાર્યું ? હિંદુની ગર્વ મહારાણીને હાથ જવાથી શો લાભ થયો ? હિંદુ ઉપર તેમની કેવી કૃપા હતી ? ઇ. સ. ૧૮૧૬-૧૮૨૦-૧૮૩૭ અને ૧૮૭૭ માં શાશા બતાવ બન્યા ?

ચોથી ચોપડી ભાગ ૨ નો.

પાઠ ૬૦ મો.

અશોક,

અશોક=ચંદ્રગુપ્તનો પૌત્ર
પુરાણો=હિંદુધર્મશાસ્ત્ર
અને કથાઓના જુ-
ના ગ્રંથો

મગધ=બિહાર પ્રાંત
સંગમ=મેળાપ, મુલા-
કાત એક નદી બીજી
નદી અગર સમુદ્રને
મળે છે તે સંગમ

સમર્થ=શક્તિમાન.
મિત્રાચારી=દોસ્તદારી
યુનાનદેશ=યુરોપ ખંડની
દક્ષિણે આવેલો હા-

લનો ગ્રીસદેશ.

મહાન=મોટો

નામકિત=પ્રખ્યાત

ધારીરસ્તા=રાજમાર્ગ.

સરિયામ રસ્તા.

રત્નભો=ચાંકલા

મૂળાત્વો=જેમુદાકે સિ-

દ્ધાતો ઉત્પન્ન થઈ ર-

ચાયા હોય તે

જાહવકુળ=એ કુળનો

મૂલ સ્થાપકવદુ નામે

રાજા હતો તે ઉપર

થી એ નામ પડ્યું છે

લિપિ=લખેલી લાખા-

ઉક્તિ=વાચતાં

મુખ્યત્વે=મુખ્ય કરીને

પશુહિંસા=પશુઓને

મારવા તે

અમણો=સાધુઓ

ઉડાકે=ગળા ઉપરાંત

ખરચ કરવા તે

સદાચાર=સારીરીતભાત

હિત=ભલું, કલ્યાણ

પંથના=મતના, ધર્મના

વખાણ=પ્રસંસા, સાર

ખેલવું તે.

વખોડવો=નિંદવો, ખ

રાખ ખેલવું તે,

વૃત્તાંત=કથાકત, હેવાલ

લંકા=સિંહાન

સવાલ—જાહવવંશ, મૌર્યવંશ, સિકંદર, ચંદ્રગુપ્ત, અશોક અને મગધની ઓળખાણ આપો. અશોક અને તેના રાજ્યનીતીનું વર્ણન કરો ! ધર્મશાસ્ત્રના લેખમાં કોતરેલી આજ્ઞાઓ ખોલો—“ લંકાની લાડી અને ઘાયાનો ગર ” એ કહેવત શા ઉપરથી પડી છે.

લાડી=વહુ.
 પાઠ ૬૧ માં
 જીવડખને જ યશિ-
 ખરીનુ એક
 વંશજો=વ રમાજ-મેલા
 ખડેરો=જાગી પડેલી
 ઇમારતોના પાયા.
 ગુર્જરરટ્ટ=ગુજરાત
 નીડર=કદીપણુ ખીઓ
 નહિ તેવો.
 એકવચની=એકજ વ-
 ચનવાળો બોલેલું પા
 ણનારો
 ચાલુક્ય=સોલંકી.
 રૂપવતી=રૂપાળી, સુંદર
 સાખી=વેડી, સહી.
 પદાવત=રાજના મુખ્ય

સુંદાર
 દરલા=ઓઝિતો હુ
 રલા
 સખતધાયક=ધણે જ-
 ખમી
 પડે=જાતે.
 ઉગમણે=પુર્વને
 પડાવ નાખ્યો=મુકામ
 કયો
 શરવીર=ખડાદુર પરા-
 કમી
 નીમકહલાલ=વજાદાર,
 ખાય તેનું જાણુ ઇ-
 મ્હનાર
 ફોડવાની=લાંચખાપીને
 પક્ષમાં લેવાની
 ડ-યો નહિ=ખીલકુલ

પ્રસાથો નહિ,
 મઃર્જા. રટ=યાહોમ
 ર; મ.વાને માટે
 ઝંપલાવી.
 ઠાર ઠરો=રાત્રીનાખ્યો
 ગર્જવંતી=એજ વવાળી
 ફહાડા રલા હોય તેવી
 નારાજ=નાખુશ
 સમય વિચારીને=વ-
 ખત ઓળખીને
 રણભૂમિ=લડાઈનું મેદાન
 ભારે યુદ્ધ જામ્યું=
 પૂર જોસથી લડાઈ
 ચાલી
 યાહોમ કરીને=મરણી-
 ઓ થકને
 ઝુઝીને=જુરસાથી લડી

સવાલ—ક્ષત્રપ. ગુપ્ત, વહલજી, ચાલુક્ય, ગુર્જરરટ્ટ,
 જીવડ, જયશિખર, સુરખાળ, રાકર, અને રૂપસુદરી, એની
 સારી રીતે ઓળખાણુ આપો ? અરોહ પછી જયશિખરીના વખત
 સુધીમાં કયા કયા વરના રાજએ થયા : “ ગુજરાત ” નામ
 સા ઉપરથી ‘ પડકુ ’ જીવડ અને જયશિખરીના યુદ્ધનું વણુન કરો !
 અને તેનું પારખામ કલા !

પાઠ ૬૨ માં
 ચિત્રરાજ જયસંહ.
 પુખ્તઆદી વચનો

વનરાજ=વ. નો રાજ
 જયશિખરીનો કુમાર
 રૂપરખ=જાળાતપાસ

સૌથી એજખાયા
 ઉત્તમ
 પુખ્ત ઉમરનોજયોજ

પાત્રી સમજાવવાળો
કદાવર=ઉચો ને લ-
રાઉ
શામળા=કાળા
ઉજળો=ધોળો
શ્રીધળ=સિદ્ધપુર
ત્રાસ=ભુલમ
સતી થઈ=વધૂનીના શામ
સાથે બળી મુક

ખાલસા=જાત, તાળે
આણમનાવી = કુકમ
કબુલ કરાવ્યો
ધાતકી=ભુલમી, કૂર
શૈવ=શિવના
ભાલ = ધોળકા તથા
ધંધુકા તાલુકાનો
અને કાઠિઆવાડનો
ફેટલોક ભાગ

ફાતકયા=આમ મપાઈ
લાકોને મોઝિ ચા-
લતી વાતો
ખાધ=હરકત
વૃત્તિ=ધમ્મ
કલ્યા=મહું, સાઈ
ઉદારતા=મોટું મન
ધર્મભાવ=ધર્મ પર આ
રથા

સવાલ—વનરાજ, મુળરાજ, સિદ્ધરાજ, રાખેંગાર, યશો-
વર્મા, હેમાચાર્ય રૂદ્રમાળ, રાણકદેવી અને મીનળદેવી એમની
ખુલાસાવાર ઓળખાણ આપો.

વનરાજે પિતાનું વેર કેવી રીતે વાળ્યું? અને ક્યાં રાજધા-
ની કરી? સિદ્ધરાજે ક્યાં ક્યાં રાજ્યોને કેવી રીતે હરાવ્યા?
કયું રાજ્ય ખાલસા કર્યું? અને કયું કામ ધાતકી કર્યું? સિદ્ધરાજનું
જીવન ચરિત્ર કહો? અને તે ‘સધરાજજેસંગ’ તરીકે હજી પણ
કેમ ઓળખાય છે.

પાઠ દુક મો.
કરજીધેલો અને
અલાઉદ્દીન
ઉમરાવ=અમીર, મોટા
સરદાર
મોહા=લડવખા
પાંદનગર = રાજધાન

નીનું શહેર
આશ્રયતળે = આધાર
નીચે
ખેમમ = પાદશાહની
ખીખી
ખામલાણ = નાશકની
પાસે એક કુંગર છે

દાપી = ખીલી, શોભી
અધટિત=અયોગ્ય, જે
રવાજખી
આદતમ=દુઃખમાં
સપડાઈ=પકડાઈ, ફસાઈ
ઝપાઝપી = કાપાકાપી
મારામારી

પડો શાહનદો=મોટો શાહનદી=રાજકુમારી ૧ રાજની ઠોકરી
રાજકુમાર | હિંદુરાજકન્યા = હિંદુ

સવાલ—લવણપ્રસાદ, કરણધેલો, અલાઉદ્દીન, ખીજર-
ખાન, કૌલાદેવી અને દેવળદેવી એમની બુલાસાવાર ઝોળખાણ
આપો. વાઘેલાવંશનો છેલ્લો રાજ કોણ? શી રીતે ગુજરાત
મુસલમાનોના હાથમાં ગયું? કરણધેલાની કદ કુટિલતાએ આખા
ગુજરાતનું અને રાજપૂતકુળનું સત્તાનાશ વાળ્યું? કૌલાદેવી ક્યાં
ગઈ? કરણનું મોત શી રીતે થયું? અને શી બાબત ફારસી લા-
ખામાં સુંદર કાવ્ય રચાયું?

પાઠ ૬૪ મો.
અહમદશાહ.
ફોઅમલ=સારી સત્તા
ફરાચરણી = ખરાબ
ચાલના
નબળાઈ=નિર્બળતા
ફરના પ્રાંતોની=છેટેના
વિભાગના
હકિમો=મુખાઓ
ખંડ = કુલ્લડ, બળવા
ખૌત=ઠોકરાનો ઠોકરો

થોલાયું=અટકી રહે-
વાયું
છકાબ=પદવી
પશ્ચાતાપ=પસ્તાવો
ધોરકર્મ=ખાતકી કામ
અદલત-સાફ=બાબખી
ન્યાય
વાટપાકુ=રસ્તો રોકીને
હુંટનારા
કાસળ=જડમૂળ.
સરહદ=હદ, સીમા

વસુલાત=મહેસુલ
પ્રવાહ=પાણીનું વહેણ
મુશીબિત=સારી શો-
ભાવમાન
આજ દિનકમી=આજ
સુધી
મહાનયોદ્ધો=મોટા લ-
ડવૈયા
ધોર=પાપા
ઉમદા=સારી
ઝોરસ=મેળો

સવાલ—સુંદરખાન, અહમદશાહ, અમરાલીલ, અસા-
વલ, અને બદની ઝોળખાણ આપો સલ્તનાત અહમદ ગુજ-
રાતની ગાદીએ કેવી રીતે બેઠો? રાજતંત્ર કેવી રીતે અલાબ્યું? કયું
પાપ તેનું અંતઃકરણ બાળતું? અને તેના પ્રાયશ્ચિત માટે તેણે શું
કર્યું? મુસલમાન અહમદની રાજનીતિ અને લેહિપયોગી કામોનું વર્ણન
કરો.

પાઠ ૬૫ મો.
મહમુદ બેગડો.
ઉદાર=મેટા મનનો
મોજબો=આનંદી
લોકપ્રિય=મનનો વ-
હાલો
બેગડો=બેગડો જીતનાર
બંડખોર=તોફાની
શીતુર=બંડ, બળવો
જગતભૂશિર=જગત પો-

છેટ હારીકાની પાસે
ચાંચીઆ=હરીઆઇ
લુંટારા
પ્રતાપ=દીર્ઘિ
ચોતરફ = ચારે બાજુ
નજરાણાં=મેટ
પાઠશાળાઓ=કોલેજો
મુસાફરખાના=ધર્મ શા-
ળાઓ
ઉસ્તાદ=ગુરુ

સ્થાન=જગ્યાઓ
શ્રીકેત=પૈસાદારો
ફિમાઇ=અમરાઇ, આ-
ગરખાવાડી
હાઠ=દબદબો. બપોરો
અંગનું બળ=શારીરિક
શક્તિ
ખાલસા=જેત
વાજાન=વાગાન

સવાલ—અહમદશાહ, ખીખીમુખલી, બેગડો, જગતભૂશિર, શીરંગી, ફિરદોસ અને શાહઆલમ એમની ઓળખાણ આપો. મહમુદ બેગડાએ કયું શહેર વસાવ્યું? નાની ઉંમરમાં કેવું પરાક્રમ દર્શાવ્યું? અને રાજ્યતંત્ર કેવી રીતે ચલાવ્યું? તેનો દબદબો, અને તેનાં લોકપ્રિયોગી કામો તથા મુદ્દ કુસળતાનું વર્ણન કરો.

પાઠ ૬૬ મો.
મુજફ્ફરશાહ ૩ એ
અને મુજફ્ફરશાહની
પડતી.
બહ્યા=આખ્યા, બેટ
કર્મ
સર કરી=જીતી લેઇ,
કબજો કરી
લગામ=સરતા, અંકુશ
રાજવલીવટ=રાજકા-
રનાર

હસ્તક=હાથમાં
વશ=તાબે
બચાવી=પાચાવી
કોશીશ=પ્રયત્ન, મહેનત
અંધેર=અવ્યવસ્થા
ગેરખંદોબસ્ત
બળવાખોર=બંડખોર.
તોફાની
મોઝ હર ઠરાવવાનો=
બ્યાબખી ભાવ ન-
ક્કી કરવાનો

ટપીરાકામ=નબી શકાય
ફતેહ=જીત; જય
ચાહમીરી=સ્મરણચિન્હ
કેડો=પીઠો, પાછળ
પડવું તે
નાસભાગ=દોડાદોડ
હવાલે=તાબે, કબજો
મચર=અહંકારી
આપખાત=પોતાની મેળે
મરી જવું તે
અંતઃપ્રાગ, છેડો

સવાલ—નાથુ, ઇતિમાદખાન, ખાનખાનાન, અકબર ને ટે-
કરમલ તે કોણ હતા ? અને શું શું કાર્ય કરી ગયા ? ગુજરાતનો
હેલો બાદશાહ કોણ હતો ? અને તેની શો દશા થઇ ?

પાઠ ૬૭ મો.
વરાળ, વાદળા, ધુ-
મસ, ઝાકળ અને
વરસાદ.
ઝડોની ધટા=ટુકે નો
ભરાવ
ઝંપડું = મદુલી, આ-
શ્રમ, તાડછાનું ના-

નકડું મકાન
નાળચું=નળી
ધુમસ=ધમારા જેવી
વરાળ
ગજ=ધાસના જથ્થો
ભિજી=ભિની થઇ
કરા=આકાર માંથી પા-

ણીના કાંકરા બં-
ધાઇને પડે છે તે
ઝાકળ=ધણી ઠંડીને
લીધે હવામાની વ-
રાળ ઠરી જઇને
તેના ટીપા બંધાય
છે તે

સવાલ—વરાળ, ઝાકળ, ધુમસ, કરા, અને વરસાદની બ્યા-
ખ્યા સાથે ઓળખાણ આપો. પાણીમાંથી વરાળ, અને વરાળમાંથી
ઝાકળ, કરા, તથા ધુમસ શી રીતે બને છે ?

પાઠ ૬૮ મો.
પૃથ્વી તેનો આકાર
અને કદ, રાત્રિ ને
દિવસ થવાનું કા-
રણ.

સદ=રક્ષાળૂના કુવા
સાથે બાંધલું પવન
ભરવાનું બુગડું,
સપાટી=કોઇપણ પ-
દાર્થનું ઉપલુ પૃષ્ઠ.

ફેરો=માટે, ચક્કર
આરપાર=સોંસર, એ-
ક છેડાથી બીજા છે-
ડા સુધી

સવાલ—પૃથ્વી શામાટે ગોળ છે ? અને તેના ઉપર શું શું
આવેલું ? પૃથ્વા ફરે છે કે સુર્ય, તે સાબીત કરો ? પૃથ્વી જે
ધરી ઉપર ફરે છે તે ધરી કેટલા મૈલના છે ? અને પૃથ્વીનો એક
ફેરો કેટલા વખતમાં પૂરો થાય છે ?

પાઠ ૬૯ મો.
પૃથ્વીની વાષિક
ગતિઅને રૂઠાઓ.
વાષિક=વરસની

ગતિ=જવું તે; હીલચાલ
નિયતિ=હાલત
રૂઠા=મોસમ

અંતરે=છેટે
ચોકસ=ચુકરર
ગત=સળગતો કાકડો

સવાલ—કાના ફરવાથી રાત દહાડો થયા કરે છે? દહાડો
અને રાત નાના મોટા શા માટે થાય છે? વરસમાં કયા કયા દિ-
વસોએ રાત દહાડો સરખા હોય છે? પૃથ્વી કઈ દિશામાંથી કઈ
દિશામાં ફરે છે?

પાઠ ૭૦ મો.
રૂઠાઓનું વર્ણન
અગાશી=ધાતુ
કસંકી=કપાસ, તુવેર
વજેરના સુકા છોડ-
નાં લાકડાં.
ખુંપર=સુકા ડુંઠાં.
કાકા=નીક; કાલ, પા-
ણીને વહેવાનો માર્ગ
ખરીફ=ચોમાસામાં રા-
પેલાં અનાજ
વાવણી=રાપણી
ફરપી દે છે=રાપડી
ફરવે છે
નીંદી=ઉખેડી ડાકામું
ઉગેલું ધા ખાદ-
વું તે
દેલી=ચાલુ વરસાદ
ગેધાધ=પુર

નિરાંત=સુખ ચેન,
સંતોષ
માફકસર=અનુકુળ, જો-
ધએ તેટલો
તીડો=ખેતરના પાકને
તથા ઝાડ છોડને તુ-
કસાન કરનારાં તપ-
ખીરીઆ રંગનાં છ-
વડાં
ધમાક્ષ=ધાંધલ, ધમા-
ધમ.
રવિપાક=શિયાળુ પાક
કડખ=જીવારના સુકા
સાંકા.
સરકાર ધારાનાં=મ-
હેસુત્રના, વિગાટીના
શીતળ=કંડો
વા=પવન
પાનખરે=પાંડડાં જ.

મીનપર પડે
ધરે=ચોળે
તંબોળ=પાન
ધરે=પહેર; ઝોઢે
ધટે=ઝોઢો થાય
તનમાં=શરીરનાં
ભલીભાત=સારી રીતે
ઉંડાં જળ જાય=પા-
ણી સુકાધને ઝાણું
થાય
પામે=મળે, આવે
ચુલુવાન=કાયદા વાળાં
હોજ=પાણીની ટાંકી
બાગ=બગીચા
લામ=લાગે
વણતોલ=ધણાજ
ખાસું=મગનું
દીસે=દેખાય
કમાકુખ=કુખીગમેલી

ખેતીકાર=ખેડુત
ચંપો, ચંબેલી, જાઈ,
જુધ, ગુલાબ=એ
નવાં ફુલના નામ છે

ભલાં=સારાં, સુંદર
ફુલાય=ખીલે, મોટાં
થાય

સુખમાટ=સુખને વાસ્તે
ચાખડીઓ=પાવડીઓ
દિંચોળાખાટ=દિંચકા

સવાલ—ખરીફ પાક તથા રવિ પાકની વાવણી અને લણણી
ક્યારે થાય છે ? ખેડુતોને મહેનતનું ફળ ક્યારે મળે છે ? ગામડાના
લોકો શહેરમાં શું શું વેચવા આવે છે ?

પાઠમાં આપેલી કવિનાની સમજૂતિ.

શિયાળામાં ઠંડા પવન વાય છે. પાંદડાં ખરી પડે છે, અને
બહાર પાકે છે. ગોળને કપાસ પણ પેદા થાય છે. તથા માણસો શ-
રીરે તેમ ચોળે છે, અને પાન ચાવે છે. ૧

શરીરે ડગલા પહેરે છે ને શાલ ઝાટે છે. ગરીબ લોકોના
પગ અને ગાલમાં (ટાઢને લીધે) ચીરા પડે છે. દિવસ દુકા અને
રાત્રિ બહુ મોટી થાય છે. તથા શરીરમાં સારી રીતે બળ આવે છે. ૨

ઉનાળામાં પાણી સુકાઈ જાય છે ઊંડાં જતાં રહે છે, નદી,
અને સરોવરોમાં પાણી સુકાઈ જાય છે. વનસ્પતિને નવાં પાંદડાં
આવે છે અને ગુણવાળાં ફેસુડાંને સારાં ફુલ પણ થાય છે. ૩

માણીના હોળ, ટુવારા અને બાગ સારા લાગે છે, તથા ચં-
દન અને વીંઝણા સારા લાગે છે. કાચસો મધુર સ્વરે ટહુકા કરે છે
ને તાપ ધણેજ પડે છે.

ચોમાસું તેા ઘણું મળતું, બધી પૃથ્વી ડુબાડુબ દેખાય છે, લોક મહાર રાગ ગાય છે, અને ખેડુતો ખેતરમાં વાવણી કરે છે, પ ચંપા, ચંમેલી, જુઈ, જલ, ચલાગ રંગે પ્રલો સારા ખીલી નીકળે છે. ચોમાસામાં ઇત્રી, પાવડ આ અને લિચાળા ખાટ એ બધા સુખના સાધન છે. ૬

પાઠ ૭૨ મો.

ઇલાકો, તેનાભાગ,
અને અધિકારીઓ.

સલામતી=હથિયાર ન-
માવીને સલામી લ-
રી તે.

અધિકાર=અમલ, દોર,
ક્ષતા,
કમિશનર=વિભાગ કે

પ્રાંતનો મુખ્ય અમલદાર.

ગવર્નર=ઇલાકાનો ઉપ-

રી અમલદાર.

માહિતી=સમજ.

રેલ=પાણીનું પૂર.

જળ ધોધ=પાણી ઉ-

મેથી નીચે નેસ

બંધ પડે છે તે.

રોગિણી=રોગવાળી

વિભાગ=ભાગનાભાગ.

દેશીરાજ્ય=દેશી રાજ્ય

ઓના તાબાનો મુલક.

કાયદા કાનુન=ધારા

રીત રિવાજ.

મંત્રી=પ્રધાન, વજીર.

મોટી અદાલત=હાઇ

કોર્ટ.

ન્યાયાધીશો=ઇ-સાફ ક-

રનાર જડજો.

ડિરેક્ટર=આખા ઇલા-

કાના ફેળવણી ખાતા-

નો ઉપરી અમલદાર.

સવાલ—મુખ્યાઇ ઇલાકાના દરેક વિભાગ, તેના ઉપરી અને મુખ્ય શહેરનું ઓળખાણ આપો. ગવર્નરને મદદ કરનારા મંડળનું વર્ણન કરો—અને જુદી જુદી રીતમાં ગવર્નરનો મુકામ ક્યાં રહે છે? ગવર્નરના મદદગાર દરેક મંડળનું નામ, મંત્રીઓ, અને કાર્ય વાહીની સમજ આપો.—કમિશનર, ગવર્નર. ડિરેક્ટરને ન્યાયાધિશ, એમની ઓળખાણ આપો.

પાઠ ૭૨ મો.

મુખ્યાઇ અને અમ-
લવાહ.

પશ્ચિમ હિંદ મેજિસ્ટ્રેટ-

સ્તાનના પાશ્ચિમ ભાગ-

માં.

માહિતી=માહલ પ-

કનારા, અને હો-

ડીઓ ચલાવનારા.

દીમર.

આબાદી=અહતી, ઉ-

ત્પત્તિ.

કામકામ=કેકાણે, કેકાણે
વિસ્તાર=પ્રસાર, ફેલા-
વો=લાંબાઈને પહો-
ળાઈ ગણતાં જમી-
નનું જે માપ આવેતે.
દૂર દેશનો=આધેના મુ-
લકનો.

ગગન=આકાશ.
ધમારતો=હવેલીઓ.
મીલો=કાપડ વણવાનાં
કારખાનાં.
જથાબંધ=ઢગલા બંધ,
કારખાનાં=કામ કરવા-
ની વિશાળ જગાઓ.
લક્ષાધિપતિ=લાખો શ.
ના માલીક. ધણી

પૈસાદાર.
દેવળ=દેહેરા.
મિનારા=જુજી.
વૈભવ=સમૃદ્ધતા, સુખ-
સાધનો.
થાનક=સ્થાનક, જગા,
સ્થળ.
ત્રિકોણાકાર=ત્રણ ખુ-
ણાના ઘાટ જેવો,-
ખાફ=સ્ટીમરને થોભ-
વાની લાંગરવાની જગા.
કરોડપતિ=કરોડો શ.
વાળા.
મરાઠી અમલમાં=મરા-
ઠી રાજ્યમાં.
પુષ્કળ દાણુ=ધણી

જકાત. કર.
વણાટ=વણવાનું કામ.
ત્રણ તાર=સુતરાઉ, કે-
શમી અને કસબી.
વણાટ
તવંગરો=ધનાઢય શ્રી-
મતો.
ખોડાં દોર=લંગડાં, અ-
શક્ત પશુઓ.
પાંજરા પોળ=ખોડાં.
દોરને પાળવાનું મ-
કાન.
સહિત=સાથે.
ગોફ=અગ્રેજ લોકનું.
કોલેજ=ઉચ્ચશાળા-
પવાની પાઠશાળા.

શવાલ—મુંબઈ તથા અમદાવાદની પરેલાની અને લાલની સ્થિતિનો
મુકાબલો કરો:- મજબામ, ફોલાખાં, માહીમ, મુંબાદેવી ભદ્ર,
જુમામસિદ, સિપ્રીની મસીદ, અને શાહુ ખાગની ઓળખાણ
આપો. હાજના મુજાબ અને અમદાવાદનું પૂરેપૂરું મુકાબલારૂપ વર્ણન કરો.

પાઠ ૭૩ મા.

ફાલાકામાં એક ઠેકા
લેણી બીજે ઠેકાણે
જવાના જુના
રસ્તા.
ઝોલો ઝોલ=સખત
પરસેવો સામવધી

શરીરપર ન કળેલા
પરસેવાના ચલ.
ધક્કા=આથકા
પોડ=માલ લાવેલા બ-
નદ.
ધારી સડક=મોટો ર-
સ્તા.
ખંજમાથી=સપાટા-

માંથી ધામધા.
વેપારી ગર્જ=માલ લ-
ઈ જવો લાવવાનો
રસ્તા.
કાફો=જથો, ટોળું.
નગરપારક=સિધ પ્રા-
તના ચરપારક જ-
કાનો તાકીશો જે.

સવાલ—જંઘસરથી પાલેજને સુરત જતાં વચમાં ક્યાં ક્યાં રેશનો આવે ? સુરતથી મુંબાઈ જતાં ક્યાં રેશનો આવે ? મુંબાઈથી દારિકાં અને દારિકાંથી પોરબંદર જવાનો રસ્તો કયો ? રેલવે અને ખોટ થયા પહેલાં ગુજરાતને સિંધ વચ્ચે કેવી રીતે વેપાર ચાલતો ?

પાઠ ૭૪ મો.

જુનું પ્રસિદ્ધ શહેર
ચાંપાનેર.

જુનું=ચોડી

સદી=સૈફ

તુવાર, ચોલાણુ=રજ-
પુતોની એક જાત છે.

વંશજ=વંશના માણસો
ખંડણી=ખોટા રાજ-
ઓ પોતાના તાબા-
ના નાના રાજઓ
અને જાગીરદારો પા-
સેથી દર વર્સે અ-
મુક રકમ લે છે તે.
સ્વતંત્રપણું=કોઈના તા

ખામાં ન રહેવું તે.

રંગાટી=રંગવસ્તુ કામ
કરનાર.

ધાકમાં=દાખમાં, બચમાં
ધેરાવો=ફરતો ધેર

ખેનમુન=ઉત્તમ, જેની
હરીશાષ કરનારખી-

જુનું ન હોય તેવું.

સવાલ—ઇ. સ. ૧૪૮૪-૧૪૧૮-૧૪૫૦ ને ૧૮૦૩ ની સાલમાં શું બનાવ બન્યો ? અંગ્રેજો સમર્થ હોવા છતાં ચાંપાનેરને કેમ સુધારી શક્યા નહિ ? હાલ ચાંપાનેરની શી દશા છે ? પવનગઢ એ શું છે ? ચાંપાનેરની જુદી જુદી દશાનું વર્ણન કરો ?

ચોથી ચોપડી ભાગ ૩ જે.

પાઠ ૭૫ મો.

ગરમી કે ઉષ્ણતા.

અપકો=ડામ.

ઝલેલા=દાઢા.

લાગણી=અસર

વળન=તોલ

તોળી=તેળી

સ્થિતિ=હાલત

વધધટ=વધારો થતાડા

છલાછલ=છેક માથા

સુધી બરેલું, બરછક

ઉપસાનું=ફૂલીને

ધન=નફર

મવાહી=પાણીરૂપ જેનો

રેલો ચાલે તેવા પ્રદાર્થ

સંકારીએ=બરાબર ગો-
ઠવીએ

પ્રસરી=વિસ્તાર પામી,
ફેલાઈ

પાટોપાટ=એક છેડાથી
બીજા છેડા સુધી

ફેલે=ફેલ વધે

સવાલ—પદાર્થને ગરમી લાગતાં તેમાં શું ફેરફાર થાય છે ?
જાણપણ પદાર્થને જોડેલો તપાવીએ તેટલા તેની ગરમીમાં વધારો થાય
છે તે સાબીત કરો. ગરમીને લીધે પદાર્થો ફેલે છે તેની ખાત્રી કરી આપો.
ગરમી શેમાં જલદી પ્રસરી જાય છે ? અને તે શા કારણથી થતી અને
પ્રવાહી પદાર્થોને ગરમી લગાડવાથી તેમાં શો ફેરફાર થાય છે ?

પાઠ ૭૬ માં.

ઠંડી.

સ્થિતિ=દાલત, રૂપાંતર
કશો=કાંઈ પણ
ઉલટીજ અસર=અવ-
ળી લાગણી
ફેલે છે=ઉપસે છે, કદ

વધે છે
સંકોચાય છે=સાંકડો થા-
ય છે, કદ નાનું થાય છે
સંજડ=મજબુત
વાટ=પેડાઉપરનો લો-
હનો ગોળ વાટો.
પીગળીને=ઝોગળીને
સ્વરૂપ=પોતાનું અસ્વરૂપ
શંકા=શું ચવણી કરેલો

વિચાર, વહેમ, સંદેહ,
શક
મુકાબલો=ખરાબરીમાં ચ-
રખામણી કરતાં
ડોળી=ઝોળી, પાલખી
તળેટી=પર્વત કે કુંગ-
રના તળીયાની જમીન
હુંકાણુ=ગરમ
સરખામણી=મુકાબલો

સવાલ—ઠંડીથી અને ગરમીથી પદાર્થમાં થતા ફેરફારનો મુકા-
બલો કરો. ઠંડીને લીધે વાયુરૂપી પદાર્થો પ્રવાહી, અને પ્રવાહી પદાર્થો
ધન અને છે તેની સાબીતિ કરી બતાવો. “અમુક પદાર્થો ઠંડા કે ગરમ
છે” તેનો અર્થ શો ? પર્વત ચઢનાર, અને પર્વતથી ઉતરનાર માણુ-
સની સ્થિતિનો મુકાબલો કરો, અને તેમ થવાનું કારણ જણાવો.

પાઠ ૭૭ માં.

ફેલકડી.

ઝોગળી=પીગળી
લાગ્યશાળી=નસીબદાર
ધુંડો=મેંઘાં માથે તે-
ટલું પાણી

ખટમટું=ખાટું
તુરં=તુરાશ પડતું
ખનાવટી=નકલી, ખતા-
વી કાઢેલું
ગોરમટી=ગોરાકુ માંટી
મંધક=મંધો કરનારી

મજબુતી=તાકાત, સ-
ક્તિ
કાકડો=ગળામાં બહાર-
ની ખાત્રીએ દેખાતો
ગઠો
અવાણુ=ફાંતમાં પીડી.

આ.
કુલવેલી=પકવેલી.
ચાંદી=ફાલ્સા, ચાંદા

દાહ=અગન, લાલ.
મચરકા=ખાટાઓડકાર
ઉલટી=વમન, ઓકારી.

, મહીસાગર=મહીનદી.
કોકીલું= ૧૬ ગરમ.
ચકતું=એકો ગોળાકાર.

સવાલ—ફટકડી ક્યાંથી નીકળે છે અને કવી રીતે તૈયાર કરવા-
માં આવે છે ? ફટકડી શા ઉપયોગમાં આવે છે ? અને તેને શા માટે
કુલાવે છે ? કુલાવેલી ફટકડીનો ઉપયોગ શો ?

પાઠ ૭૮ મો.

ધાતુ.

પિત્તળ=તાંબુ અને જ-
સત મળવાથી બનતી
પીળાશ પડતી ધાતુ-
કાંસુ=તાંબુ અને કલા
ઈ મળીને બનતી
ખરડ ધાતુ.

સીસું, કલાઈ અને
જસત.

સીસું=મેલા ભૂરા રંગ-
ની ભારે વજનની

ધસરકા=ધસારાથી પ-
ડેલા કાપા.

જંગાલ=તાંબાનો કાટ
કટાણું=કાટ ચડેલું.

રદ=નકામું, નીરૂપયોગી

સવાલ—સીસું, કલાઈ, પિત્તળ અને કાંસુ એમની ઉત્પત્તિ
તથા ઉપયોગનું વર્ણન કરો.

પાઠ ૭૯ મો.

લાકડું અને હાથી
દાંત.

મોલ=છાપસની વચ્ચે
નો આડો અને જા-
ડો ચાંબલો

સરમથ=જળનથ
પહેરીએ=કાપીએ

કુખળા=ટીશીઓ, ફ-
લમા

મોડિઆટ=પીઠને સ-
માંતર નાખેલું બકું

કાકું, એમાં હાથ-

કા સાફ કડા જડ-
વામાં આવે છે

જેસભર=જેરથી, બ-
ળ પૂર્વક

ચર=પડ
ગણતરી=ગણના, હિ-

સાબ
સંગીન=ધટ

કંઠણું=સખત
ગકાઉ=ટકી થકે તેવું

કાણું=લાકડું
રસવાન=રસવાળું

રહિ=વધારો

શીસું=તરત ફાટી જાય
તેવું

રેસાદાર=રેસાવાળું
પરનાળ=નીક, મોરી

ખીચોખીચ=પાસે પા-
સે, જોડા જોડ

એકાકાર=એક રૂપ
ચીવડ=ચીકણું, ચી-

કાશવાળું
ધાણી=તેલી ખીચા ત-

લ દીવેલ વગેરેમાંથી
તેલ કાઢવાના સંચા

હાથીદાંત=હાથીના દં. | મુખ્યત્વે=ધણું કરીને | મહોરાર=રમકડો
ત શબ્દ | ધાટ બંધ=આકારદાર | ઓપીને=ધસીને

સવાલ—લાકડા ફટલી જાતના હોય છે? અને કયા કયા જોવામાં આવે છે? લાકડાનો કોઈ ભાગ વધારે સંગીન તથા કોઈ ઓછો સંગીન હોવાનું કારણ શું? “સાગ, સીસમ, ખાવળ, રાયણ, આમલી, દેવદાર,” ત્રણ અને નાળિયેરી” એ દરેકનાં લાકડાનો શો શો ઉપયોગ થાય છે? હાથી દાંતની પ્રરિક્ષા શી? તે કયા નીપજે છે? કેવો પદાર્થ કહેવાય છે? અને શા ઉપયોગમાં આવે છે? હાથીદાંતપર જેવું કોતરણી કામ થાય છે તેવું લાકડાપર થાય કે નહિ? શા માટે?

પાઠ ૮૦ માં.

ફળતેના ભાગ અને કાર્ય.

સુગંધીદાર=ખુશબોવાળું
પાંખડી=પાંદડી
અતર=ધણીઉંચી જાતનું
સુગંધીદાર કીમતી
તેલ
જસવંતી=જસસુદનું ફૂલ
કળી=ફૂલની કળી, ખી

લ્હા વગરનું ફૂલ
ઢાંકણ=ઢાંકણું
વજ્ર=ફૂલોનું ઢાંકણ
વજ્ર પત્રો=ફૂલના ઢાં-
કણના પાંદડાં
નાજીક=કોમળ
ચૂંટી=તોડી
જાડાએલી=સંધાએલી
સળંગ=આખો
ફૂલમણી=ફૂલનો ગોટા
સરણાઈ=પીપુડી
તાંતણા=તાંત્ર

અમથીઓ=સેકડી
પુકેસર=નર તંત્ર
ભી કેસર=ભી તંત્ર
પરાગ કોશ=પરાગનો
જથો
પરાગ કણ=પરાગની ર-
જકણ, પરાગ કોશના
ઝીણા ઝીણા કણ
ખીજશય=ખી બંધા-
વાની જગા
સુદ્ધ ખીજ = ઝીણા
ખીજ

સવાલ—અતર શેમાંથી બને છે? વજ્ર, પુકેસર, ભી કેસર, પરાગ કોશ, પરાગ કણ, અને ધીજશયની ઓળખાણ આપો. કયા ફૂલની પાંખડીઓ છુટી હોય છે? અને કયા ફૂલમાં ધણું તંત્ર હોય છે. મોગરાનું ફૂલ નળી જેવું અને ધંતુરાનું ફૂલ સરણાઈ જેવું શામાટે હોય છે?

પાઠ ૮૧ મો.
ફળ, તેના ભાગ
અને કાર્ય
અવેશથી=દાખલ થવા-
થી, પેસવાથી
પોષવામાં=પોષણ કર-
વામાં
એકત્ર=એકઠાં
માવજત=રક્ષણ, સં-
ભાળ
ગોજના=ગોઠવણ

ગર=ભાવો
પે.પટા=રક્ષાની શૃંગો
પતી ના=પૂરું થાય
પાઠ ૮૨ મો.
બી, તેના ભાગ,
અને કાર્ય.
પર=થર
કાડ=દાળ
ગોજના=ગોઠવણ
બીજાંકુર=કણુગો
દ્વિદળ=બે કાડવાળાં

સત્વ=કસ
માકક આવે=અનુકુળ
થાય
જમફળ=જમરૂખ
રામફળ=સીતાફળ જેવાં
લાલાશ પડતા રંગ-
નાં ફળ
રૂદ્રાક્ષ=જેની માળા બ-
ને છે તે
મણિકો=એક જાતના
ઝાડનું બી

સવાલ—બી ઉગવાને માટે શેની જરૂર છે? એકદળ, દ્વિદળ
દળ-ફુલમણી, રૂદ્રમ બીજ અને બીજાશય એની ઓળખાણ
આપો. દ્વિદળ બીમાં બીજાંકુર ક્યાં હોય છે? અને તે શું ખાધને
વધે છે? જેનું મૂળ થવાનું હોય તે ભાગ કયારે ઉગે છે? અને ઉગીને
ક્યાં આવે છે? ક્યાં બી વહેલાં વાનવાં જોઈએ?

પાઠ ૮૩ મો.
પાંદડાં તેની રચના
અને કાર્ય

સૃષ્ટિ=દુનયાં

શોભા=દેખાવ, સુંદરતા
આત્મા=જીવ, પ્રાણ
અંશ=ભાગ
પ્રાણુ-ક્ષીક વાયુ=જીવનું
રક્ષણ કરનાર પવન;
ઑડિસજન વાયુ

પ્રુષ્ટિ=બળ, જોર
જઠર=પાચન કરવાની
કોથળી
નસો=રંગ
ધન=ગીચ
-ખટાવ=ભરાવ

સવાલ—પાંદડાં ઝાડને શા કામનાં? પાંદડાં કયે રસ્તે અને કેવી
રીતે શ્વાસશ્વાસ ચલાવે છે? પાંદડાંને રસાકું, જઠર અને ફેફસું શા
આધારે કઢી શકાય? પાંદડાં ઉપરથી એકદળ કે દ્વિદળ બી શી રીતે
- ઓળખી શકાય? પાંદડાંનો રંગ લીલો હોવાનું શું કારણ?

પાઠ ૮૩ મો.

આ અને કાફી.
નરકાર=મે હાથ જા-
ડીને માથું નમાવવું
તે; પ્રણામ
નર્થા=એકલા
વિચિત્ર=મેડાળ, કદરૂપ
વાવેતર=વાવણી, રો-
પણી
પાણીપોચી=લિનાશ-
વાળી
સોડમ=સોડ, વાસ

તેજદાર=પ્રકાશિત, અ-
ળકતો
મુ'ટણું=નુ'ટ. રેનાડુ
કામ
તાવડો=રેણો
જગૃત=સતેજ ભાન.
વાળું
ફાયદાકારક=શુભકારી
છડીને=છાલાકાદી ના-
ખીને
ચરણા=કપાસમાંથી રૂ
અને કપાસીઆ બુદ્ધ
પાડવાનો સંચો; જન

નુકશાનકારક=હાનિકાર-
ક
પાચનક્રિયા=પાચેલું પ-
ચાવનાર
કોવત=તાકાત, બળ,
શક્તિ
અધિયમિતપણે=આડા
અવળા ટાંધમે
હઠખહાર=જાંઘએ તે
કરતાં પણ વધારે,
હઠ ઉપરાંત
કાળજી=ફિકર, ચિંતા,
લાગણી

સવાલ—ચાનું વાવેતર ક્યાં અને કેવી રીતે થાય છે? કેવી
જમીન ચાને અનુકુળ છે? પાંદડા ચુટી લાંબા પછ શું કરે છે? હિંદ-
માં આ ક્યાં ક્યાં થાય છે? અને દિલ્હમાં - શી પહેલવહેલી ક્યારે
આવી? કાફીના ફળ ઉપર શી શી ક્રિયા થાય છે? અને તે દિલ્હમાં
ક્યાં ક્યાં થાય છે? આ અને કાફી આપણને શો લાભ કરે છે? અને
તેથી નુકશાન શું થાય છે?

પાઠ ૮૫ મો.

રૂ અને કપાસનો
છોડ.
અમીરી=મેરો દરજ્જો
અનુકૂળ=નિશાની
નિર્ધન=દરિદ્ર, પૈસા વ-

ગરના
ઉમદા=કામતી, ભારે
મુલના
મીસર=હિંદુસ્તાનથી વિ-
લામત જવાના રસ્તા
પર એક દેશ છે.
પાંખડી=કામળી, ઝાળી

કપાસીઆ=કપાસનાં બી
કપાસ=રેનો છોડ
કાલાં=કપાસનાં ફળ
વાણવો=લણવો, વીંછી
લવો
અંકાવ=નક્કી, સુમ, ચી-
રી લાકામ

સવાલ—કપાસ ક્યાં ક્યાં થાય છે ? ક્યાં દેશોમાં તે ધતો નથી થા માટે ? તેને કઈ જમીન અનુકુળ હોય છે ? તેનું વાવેતર કેવી રીતે કરે છે ? અને કેવી રીતે લણે છે ? કપાસનો છોડ, જીંડવાં, ફૂલ અને ફાલાનું વર્ણન કરો. રનો બાવ શા ઉપરથી અંકાય છે ?

પાઠ ૮૬ મો.

માછલી

જીંગળાવી=અકળાવી
અલર=ગળા રી નીચે
લટકતી ચામડી હો-
ય છે તે.

નિભાવવાને=ટકાવવાને

ચાલુ રાખવાને
ગરમાવો=ગરમી, હુંફ.
ભીંગડા=ભાડા પડ
સરકી=ખસી, લપસી.
મછવો=નાની હોડી.

હલેસા=ચાટવા.

સુકાન=આગબોટને ફે
રવવાની ગતિ આપ-
નાઈ થત.
કરોડ=ત્રાસાની વચ્ચેનું
ઉછું હાડકું.

સવાલ—માછલીને પાણીની બહાર કાઢતાં તે કેમ મરી જાય છે
જાવડે તે શ્વાસ લે છે ? પાણીમાં હવા હોય કે નહિ ? માછલીનું શરીર
લીસું કેમ હોય છે ? તેને દાંત હોય છે કે નહીં ? માછલીની શરીર રચના
સમજાવો.

પાઠ ૮૭ મો.

બ્લીચિંગ પાઉડર=ધો-
વાના કામમાં વપ-
રાતો સફેદ જુકો.
નાગ=ફેણવાળો મોટો
સાપ.
તંદાવવ=ફેર. જુદામ.
કાચળી=સાપના શરીર.

પરની ભોંગડાવાળી
પાતળી ચામડી.

કરોડ=ખરાડનું હાડકું,
પાંસળી=વાંસાપરની હા
ડકી.
હોચા=મસિના ગટ્ટા.
સકોચી=ખંચા લાઇ,
સંકડાવી દેઇ નાના
કરી.

વિસ્તારી=લાંબાવી, ફે-
લાવી, પહોળા કરી.

જડખામાં=ડાચામાં
કંખ=ચટકો,
કચ્ચરધાણુ=ચૂરેચૂરા
અજમાવી જોવી=વાપ
રી જોવી.
ફેણુ=સાપના માથા પ
રનો પહોળો ભાગ.

સવાલ—ઝેરી અને ઝેર વગરના સાપોમાં શું ફેર ? ક્યાંઝેરી સા-
પોને ફેણ નથી હોતી ? સાપણુ છડાં મુકે છે કે વિખાય છે ? સાપનું ઝેર
આપણા લોહી સાથે શી રીતે મળી જાય છે ? અને તે ઝેર ઉતારવાનો
શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે ?

પાઠ ૮૮ મે.

કેટકું.

માસાહારી=માસો આ
નાર
સેનાળ=લીલ

દીશી=કુપળ, પાંદડાં

ની કળી.

જીવહિંસા=પ્રાણીહત્યા
ગુમથવાથી=દેખાતાખંધ
થવાથી, ખોવાઈ

જવાથી.

ગુંગળાટ=અકળામણ.

લપલપાવી=પહાર કાઢી

ગોળો=પીડો

ભવ=અવતાર, જન્મ

સવાસ—દેડકાની સરીર રચના ખુલાસાવાર સમજાવો. અને તેને

કેટલાં રૂપ બદલવાં પડે છે તે કહો. તેના આગલા પગ કરતાં પાછલા
લાંબા કેમ હશે? તેની જીભમાં અને આપણી જીભમાં તફાવત શી? તે
આસ શાવડે લેછે? અને તેને ગાંઠ ક્યાં નીકળે છે ને તેનું શું થાય છે?

પાઠ ૮૯ મે.

તીડ.

કદાચ=કદાચ વખત.

પસારી=ફેલાવી, પહો

ળી કરી

વર્ગનું=મતનું.

ધાર=કિનારી

કાંગરી=કરવતીની ધાર

ના દાંતાજેવી કિનારી

ટપકીવાર=ટપકાવાળી.

ખિડાય છે=ખંધ ચાથછે.

સંક્રાન્તિ છે.

રજપુતસ્ત્રીન=ગુજરાત

ની ઉત્તરનો મુલક.

ગોરાકુ=પીળાશ પડતી

જમીન

વળામણનો=વિદાય થતો

હાથીઓ

લંબગોળ=લાંબાગોળ

પ્રીણુ=પરપોટો.

ખિડાય=ખંધ ચર્ષ,

કુમળીદીશીઓ=કુંછી

કુંપળો.

પાલો=પાંદડાં

ખાઉધર=ભુખાળવાં

ખાતાંધરાય નહિતેવાં

લિલોતરી=લીલી વન

રપતિ.

ધાણવાળે છે=નાશ કરી

નાંખે છે.

ઉજ્જડ=વેરાન, જંગ.

લ જેવું

લણુતાં=વીણુતાં, વાદી

લેતાં કાપી લેતાં.

હીણુભાગી=કમનસીખ

ભૂખમરો=ભૂખેમરવાનો

વખત.

અગણિત=ગણતાં પાર

ન આવે તેટલાં, ધ

ણાંજ.

અટકાવવાનો. ખાળવાનો

જુડીજુડીને=મારીમારીને.

પુરાં કરવાં=મારીનાંખવાં

સવાસ—લિલમાં તીડ ક્યાં અને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે?

તીડના સરીરની રચના સમજાવો. કેવી જગાએ તે ઘૂંટાં મૂકે છે અને
તેનું રક્તજી શી રીતે કરે છે? તીડથી જન્મતને શું નુકસાન થાય છે? તેને
હિપન કરતાં અટકાવવાના શા શા ધવાજ છે તેનું વર્ણન કરો.

પાઠ ૯૦ મો.

મચ્છર.

કિવનાન=સિંકાનાના
આડમાંથી ઉત્પન્ન થતું
સત્વ; કે જે તાવની
દવાતરીકે કામ લાગે છે.
વાસો=વાસ રહ્યાણ.
જકર=હોજરી, અન્ન પા
અન થવાને માટે જે
ટની ડાબી બાજુએ
ખોસક ભરવાની છે.

થળી હોય છે તેજ
સુક્ષ્મદર્શક=ઝીણી વ
સ્તુને મોટી બતાવનાર
યંત્ર.

મૂળકંદ=મ્રથમનું રૂપ.
વિવિધ પાસાદાર=જુદા
જુદા પાસાવાળી.
ખુધા=કેડમાંથી વળી
મથેલા.
હળકર્તા=ઢાલ પડતાં
ચટકો=ડાંખ
લાળ=ચીકણું થુંક.
જમીને=એકઠું થઇને

ખીજાનું=પથારી
અંધિઆર=વહેતું ન
હોય તો
ખાખોચીયાં=ખાડા.
હોખો=મચ્છર જાતનાં
ઝીણાં જીવડાં.
રંધાદ=ગુંગળાઇ.
ડામર=ખનીજટાર.
લોખાન=એક જાતનો
સુવાસિક ગુંદર.
કેરોસીન=દીવાસળગાવ
વાનું એક જાતનું
તેલ=ગ્યાસલેટ.

સવાલ—સુક્ષ્મદર્શકથી જાતાં મચ્છર કેવો દેખાય છે ? મચ્છરની
શરીર રચનાનું વર્ણન કરો. કઇ જાતના મચ્છરો વધારે નુકસાન કરે છે ?
રોગને મચ્છર સાથે શો સંબંધ છે ? માણસના શરીરમાં રોગનાં જંતુઓ
મચ્છર શી રીતે દાખલ કરે છે ? કેવી જગ્યાએ મચ્છરની ઉત્પત્તિ થાય
છે ? અને તેનો નાશ કરવાનો શો ઉપાય છે ?

પાઠ ૯૧ મો.

હાથી.

મીમંત=પ્રેમદાર.
સાલો=ખટસો ઘોડા,
લશ્કર વિગેરે
ભટ્ટ=ખાલજીમાં એક
જાતની અટક છે.
દેવ=શક્તિ
માવત હાથીને હાંકનાર

લપેટી=વીટાળી
અત્યંત=ધણુંજ
હેસે હેસે=ખાંતે ખાંતે
શાપી=ચૂસી.
ડાલ=આંકડીવાળું પાણી
કાઢવાનું વાંસણ.
દુડી=નાની ધાર.
ટેરવું=આગલો ભાગ
પુશ્પ=ભરાઈ, જાડા.

અંબાડી=હાથી ઉપર
ખેસવાની ખેડક.
ચગદી=કચડી, પીલી.
કલાગરૂ=આજ્ઞા પાળ
નાર
સમજદાર=સમજણવાળું
સાત=ધીરજવાળું.
કલાવર=પહેલવાન, કદ
માં મોટું.

સવાલ—હાથીના શરીરની રચના તથા તેના દરેક ભાગનો ઉપયોગ ખુલાસાવાર સમજાવો. હાથ ની સુંદ શું શું કામ કરી શકે છે ? હાથી આપણને શા ઉપયોગનો છે ? અને હાથ દાંત સા કામમાં આવે છે ?

પાઠ ૯૨ મો.
પ્રાણી અને વન-રુપિનીના રંગ.
સંબંધ=જોડાણ, વલ
ગાણ.
ભોય=મુળનારેસા, હુંઠા
ખેમાલમ=જાણાય નહિ

એવી રીતે
તલપ=ફલગ, થેકડો.
સખળ=મજામુત, જોરા
વર.
ફાળ=ઠેકડો, કુદકો, ત
રાપ
ગોખ્યા=પૂર્યાં કબજે

કયાં.
પલટાય=ખદલાય
રંગભેદ=રંગમાં તફાવત
વગડાઉ=જંગલી
પારપકવ=પૂરૂં પાકેલું
હેતુ=મતલબ, ધારણા
ચકચકિત=પ્રકાશિત.

સવાલ—વનરુપિ અને પ્રાણીઓના રંગ જુદા જુદા હોવાનું કારણ શું ? પ્રાણીનો રંગ, અને તેમની આસપાસના પદાર્થોનો રંગ મળતા આવવાનું કારણ શું ? જંગલી અને પાળેલાં પ્રાણીઓના રંગમાં ફેર કેમ હોય છે ? ખુલોનો રંગ લપકાદાર અને ફળોનો રંગ સુશોભિત શા માટે હોય છે ?

પાઠ ૯૩ મો.
હૃદય અને લોહીનું ફરવું.
ગલીઓ=સાકડીશરીઓ
હૃદય=લોહીની ટાંકી
સ્નાયુ=જેતંતુવડે હોડ-કાં અને માંસના રે-

સાઓ જોડાએલાં રે
હે છે તે.
ધોરીનસ=મોટી નસ;
નાડી
ગરનાળું=મોટી ગટર
પાણી જવાનો ઉપર
થી બંધ કરીને બાં-

ધી લીધેલો સાકડો
માર્ગ.
લીણુ=કમજોર, નિર્બળ
શિરા=નસ.
રંટમાળ=પાણી કાઢવા
નું ઢાંચકાવાળું ચક્ર
ધબકારા=ટકારા.

સવાલ—આપણા શરીરમાં હૃદય કયાં છે ? કેવું છે ? કેવું છે ? અને શું કામ કરે છે ? હૃદયમાં કેટલાં ખાનાં હોય છે ? તેમાં શું શું ભરેલું હોય છે ? અને તે શું કામ કરે છે ? હૃદયનો અને પાણીની

ટાંકીનો તથા ગંદુ ખાણી અને અસ્વચ્છ લોહીનો મુકાબલો.
 અસ્વચ્છ લોહી સ્વચ્છ શી રીતે થાય છે? અને છાતીમાં તથા હાથના
 કાંઠા ઉપર ધમકારા-શાથી થાય છે? તંદુરસ્ત માણસ અને બાલકની
 નાડી એક મિનિટમાં કેટલી વાર ધબકે છે?

પાઠ ૯૪ મો.

જઠર અને પાચન
 ક્રિયા.

ગરમાવો=ગરમી, હુંફ.

શ્વાસ=શ્વાસ.

મૂત્ર=મૂતર; પીશ્વાબ.

વાટે=રસ્તે

ખટ=ખોટ.

કાંદુ=શરીરનું અંધારણુ

શ્વારા=ખાર.

તેજી=તેલવાળા.

પેજવાળા=કાંજવાળા.

ચરબી=ચામડીની અં-

દરનો દરેલો ચીકણો

પદાર્થ.

સુદ્ધમ=ચીણાં.

ક્ષાર=ખાર

વીધરીને=પીગળીને,

ઓગળીને

ફેફસાં=છાતી મંદિલી

જે ઇંદ્રિયોવડે શ્વાસ

લેવાય છે તે મૂકા-

યછે તે

શાહીચૂસ કાગળ=બલો

ટીંગ પેપર.

આંતરડાં=શુંછળું વળે-

લા દોરડા જેવો પેડા

નો ભાગ. એ જઠ-

રની નીચે કાળી બા

ળુપર હોય છે.

કાળળું=પિતાશય, છા-

તીની જમણી બાળુ

નો ભાગ

મલ=મેલ

તત્વ=સાર, સત્વ.

સવાલ—આપણે ખોરાકની શી જરૂર? ન લઇએ તો શી અ-
 ક્યણ? ખોરાકનો મુખ્ય ઉપયોગ કયો? ખોરાકના પદાર્થના વર્ગ
 કયા? અને તે દરેક શા શા ઉપયોગના? રસ થએલો ખોરાક કેવી
 રીતે લોહીમાં મળે છે? જઠર એ શું છે? પાચન ક્રિયા કયારે થાય છે?
 જઠરની નીચે શું હોય છે. અનાજને મોમાં ઢાળીઆ રૂંધે મુકીએ ત્યાંથી
 તેનું સ્વચ્છ લોહી બને છે, ત્યાં સુધીનું વર્ણન કરો. ચરબી, જઠર.
 ફેફસાં, આંતરડાં. કાળળું અને દ્વિતીય એની ઓળખાણ આપો.
 તથા તેમની કાર્ય વાહી સમજાવો.

૯૫ મો.
ત અને સુતરાઉ
વસ્ત્રો.
અગત્યની=જરૂરી
નિભાવવાને=ટકાવવાને

ચાલુ રાખવાને
નિરોગી=આરોગ્ય, તં-
દુરસ્ત
કુળ=સોટવો.
ધુળરી=કંપારી.

મંદવાહક=ધીમે ધીમે
વહેવરાવનાર
છિદ્રોવાળું=કાણાવાળું
સોપણ=ચુસ્કી લેવું તે
જમાવ=એકઠું થવું તે

સવાલ—માણસને કઈ બે વસ્તુઓ મુખ્ય ઉપયોગની છે? અને તે શા માટે? ઉનનાં કપડાંથી શા લાભ છે? તે મંદવાહક કેમ ગણાય છે? સુતરાઉ અને ઉનનાં કપડાંનો સુકાબલો કરો—સુતરનાં કપડાંમાં શા માટે ગરમી હોતી નથી? શરીરનાં અગત્યના ભાગ કયા કયા? સફેદ કપડાં કેમ પહેરવાં? ઉનનાં કપડાં કેમ વધારે મેલાં થાય છે? અને તેને સંભાળી પુવંક રાખવાને શા ઉપાય કામે લગાડવા?

૫૧૭ ૯૬ મો.
સુતરનો વણાટ.
સીડી=ઐરાઓને પહેર-
વાનું રેશમી કપડું.
સાલા=ઐરાઓને પહેર-
વાનું સુતરાઉ કપડું.
ખાદી=એકબીજા તનું બહુ
દેશી કપડું.
લોહવો=કપાસમાંથી રૂ
અને કપાસીઆણુદા
પાડવા માટે ચરખામાં
પીલવો તે.

જન=કપાસ લોહવાનો સંચો
લાટ=કપાસ પીલવાના
ચરખાની ધરી.
કાંતવું=લાખા તાંતણા
કાઢવા તે.
પીંજણુ=પીંજવાનું ઓ
ળર.
તાંત=અકરાના આંત-
રડાની દોરી.
તંગ=સખત, મજબુત
ગોટીલો=પીંજરાને રૂ
પીંજવાનું ડ્રબેસના

આકારનું લોકડાનું
ઓળર.
ગાલણું=પીંજણા રૂનો
લોચો
કસ્તર=ધુળ; ઝીણો ક-
ચરો.
સાલ=લુગડાં વણવાનો
સંચો
ખરછટ=ખરચચડું
કેદખાના=તુરંગો, બંદી
ખાનાં.
લાગ=દાવ, વખત.

સવાલ—ક્યા ક્યા જીલ્લાઓમાં કપાસ પાકે છે? અને ક્યાં ક્યાં લોહાય છે? રૂને કેવી રીતે પીંજે છે? અને કેવી રીતે પરદેશ મોકલે છે? મુંબાઈ ઈલાકામાં કપડ વણવાના સંચા અને જીનો ક્યાં ક્યાં છે જન

માં લાટો ફટકી હોય છે ? અને તે ક્ષેત્રી હોય છે ? સાડી, સાદલા, ખંડ, ઘાતીઆં. અને ખાદી કાણ વણે છે ને કવી રીતે વણે છે ? રૂમાંથી કપડ તૈયાર થાય ત્યાં સુધીનો ઇતિહાસ કહો.

પાઠ ૯૭ મે.

રેશમ અને રેશમનો વણાટ.

રેશમ=હીર

રૂપ=પાટ.

કોગેટો=પતંગીઆ ૨

હેવાની લબગાળદડી

રેશમના કોડાએત ત

ણાવડે બનાવેલું ખારે

ક જેવડું ઘર.

કોકડી=દડી.

તક=દાવ.

શેનુર=એક જાતનું કાંડ

રંગીત=રંગેલાં

કસખી=સોનેરી કે ર-

પેરી તાર.

સવાલ—રેશમ કાણ બનાવે છે ? અને કવી રીતે બનાવે છે ? કા

શેટામાંથી કવી રીતે રેશમ કાઢે છે ? ક્યાં ક્યાં શહેરોમાં રેશમનો વણાટ

ચાલે છે ? રેશમી કપડ આપણા દેશના કયા સંચામાં વણાય છે ? રેશમ

પર કઈ જાનના રંગ ચઢો શકે ? રેશમી કપડાંથી શો કાયદો ? શા

માટે ગરીબો તે કપડાંનો ઉપયોગ કરી શકતા નથી ?

પાઠ ૯૮ મે.

ખાંડ અને ગોળ.

કાલ=શેરડી પીતંગનો

સંચો.

છાત્રી=મેલની પોપડી

તરી=ઉપર આવી.

ધાડો=જડો

છાત્રો=છેળો

ખાજેલા=ખમેલો.

માસણી=ખાંડને પાણી

મા નાખી ઉકાળી

તાર નીકળે તેવી ઘટ

કરવી તે.

આયાત=બહાર ગામ

થી આવતો માત્ર

સવાલ—ખાંડ શેમાંથી બનાવવામાં આવે છે ? ખાંડ અને ગોળ

બનાવવાની રીતનું વર્ણન કરો. વસાઈ અને કોલ્હાપુરમાં ખાંડ કવી રીતે

તૈયાર થાય છે ? પરદેશી ખાંડ ઉત્પન્ન કેમ ? અને દેશી ખાંડ કવી કેમ

હોય છે ? યુરોપ અમેરિકામાં કાંઈ કઈ વસ્તુઓમાં ખાંડ વાતરે છે ?

ભાગ વાંચે સમાપ્ત.

થોથી થોપડીમાંની કવિતા

અર્થ તથા સમજુતી.

પાઠ ૭ મો.

આજ અને કાલ.

હસતે મુખ=હસ્તે મોઢે

વેર્યા=નાખ્યાં.

નસીબે=માગ્ય થોબે.

કેરા=નાં.

અત્યારે=આ વખતે

કઠી=કાંઈ વખત.

ગુસ્સે=રીસે, ક્રોધે.

વિપદ=દુઃખ

વણતોલે=નહુજ.

દીલગીર=ઉદાસ

બૂઝીને=અજાણતાં

માફ=ક્ષમા

અન્યાય=અયોગ્ય.

મટવાને=દુર થવાને.

ધટવાને=દુર થવાને

વહવું=લડવું

ધન=પૈસા

ધીરીને=આપીને

આખર=કાર્તિ

રાખો જાળવી.

પાખી=વગર

દેવું=આપવું.

ધીરેલાં=આપેલાં

આલે=આપે

વાંકુ મોલી=ઈનકાર કરી

ભાળે=મુખે.

સદગુણ=સારાં

આચરણ

ગાળો=કાઠી નાખો

ચિંતા=ફિકર

અટપટી=ગુંચવણભરેલી

માલે=આનંદથી રહે.

સાવાર્થ—નસીબે હસ્તે મોઢે (ખુશી થઈને) રસ્તામાં ગુલામના પુલો નાખ્યાં. તે ત્રીયાં નમીને ક્યારે વીણી શું હે જામી. તે તો આજ આજ અત્યારેજ. (કારણ કે પુલોને જેમ વધારે વખત રહેવા દેવાથી કરમાઈ જાય છે તેમજ સારાં કામો કરવામાં આપણે વિલંબ કરીએ તો પછી તેમાં કંઈક વિધ આવી પડનાં તે સમુજામાં રહી જાય છે. માટે ગુલામરૂપી સારાં કામો તો કાલે કરવાનાં હોય તો આજને આજ અત્યારેજ કરવાં.)

પણ તે કાંઈ વખતે રીસ કરીને બોલે કે તને ધણુંજ દુઃખ પડશે તો પછી તેનો અસોચ ક્યારે કરશે ? (સારાં કામ કરવામાં કાંઈ અડચણ આવી પડે તો તેથી અસોચ પામી તેને છોડી દેવાનું.)
હે જામી ! તેતો કાલે, ચલે, કાલે—૨

(કામચો) અજ્ઞાણતા આપણું કાંઈ નુકશાન કર્યું? અને આપ-
ણને દુઃખ દીધું તો તેને આપણે માફી ક્યારે આપવી? હે ભાઈ, તે
તો આજને આજ અત્યારેજ. ૩

પરંતુ ગેરહત્ત-સાફ થતો અટકાવવાને તથા મનમાંથી કોષ કમી
કરવાને જે લડવું પડે તો તે લડવું ક્યારે? હે ભાઈ, તેનો કાલે, કાલે,
કાલો ૪

(આપણી બીડને વખતે) કામચો આપણને પૈસા ધીરીને આ-
પણી ઈજત જાળવી, તો તેને તે પૈસા પાછા ક્યારે આપવા? હે ભાઈ,
તે તો આજને આજ અત્યારેજ! ૫

આપણે કામચો આપેલા પૈસા પાછા ન આપે, વાંકું ખોલે, અને
સામું પણ ન જુએ, તો પછી તેવા ઉપર (કોર્ટમાં) ફરીયાદી પણ
ક્યારે કરવી? હે ભાઈ, તેનો કાલે, કાલે, કાલે! ૬

સારા ગુણવાળાં ઘણાં કામો કરવાનાં હોય, પણ (વ્યવહારના)
કામકાજમાં વખત ન મળે તો પછી તે ક્યારે કરવા? હે ભાઈ, તેનો
આજને આજ અત્યારેજ. ૭

કોષ, અપશબ્દો, ચિંતા, ગભરામણ, અને ગુંચવણ ભરેલી વાતો
એની મેળે આપણા મનમાં આવે, તો પણ તેને મનમાં આનંદથી
ક્યારે રહેવા દેવી? હે ભાઈ, તે તો કાલે, કાલે, કાલે! ૮

પાઠ ૧૬ મો.
કુવણના પીતા અને
નારદ રૂપિ.
નિરાસા=નિરાશ થ-
વાથી જીવને જે અ-
કામચો આવી જા-

ય છે તે તેનાથી આ-
પણે જે નિશ્વાસ મુકી-
એ છીએ તે
દેખીકરી=જોઈને
રૂપિ=૧૫૨૧ી અ. ભ. મુ.
મુની,

વિમાસે મન= મનમાં
વિચાર કરે
પૃથ્વીકર = દુનિયાનો
રાજત
રાજાઓ = રાજા ભૂપ.
નારદ=બ્રહ્માના પુત્ર

नरपति=भालुसोनाधणी
 राज, राजन, नृप
 सुखो=सौख्यो
 राय=राज
 पृथ्वीपति = दुनियानो
 धणी
 ओषधु=ओषु
 हो=होतीओ हृदये
 शानेधरो=शाभाटेराओ.
 अन्नकरा=रक्षितना
 छिन्नकरा=पावन पापण
 करे
 भाग्याभेद=भोग्ये ते
 द्यौ ररसाद
 तमहेर=तमारा मुलकमा
 अक्षितर=अरा अक्षतना
 नवे
 वेश=देषाव
 वीला=मोक्ष वैभव
 भोगवो=व्यवावो
 सोय=छो
 कशु=क्षुधपणु
 वयन=भोज
 सधिर=धीरजवाणा आ
 आसन आपनारा
 नमणे वहे अती नीर=
 आभयमार्थ धन्या आ
 भुजो परे

परे=करे
 रदे=भतमा
 टाजो = कापो मटाडो
 दयाग=दयाणु
 वनमा=जंगलमा
 संगर्गे=गयो
 भा=भाजक
 भूदभति=भूपाध, जउ
 सुदि
 अति=अली
 परवरी=नीकणी
 अपराध=गुना गंक
 मंदति=ओ अकल
 दुखयो=सताये ना-
 राज कर्मा
 साध=साधु अक्षत पुक-
 गुदवन=अयंक विकरा
 ज जंगल
 विकराण=अक्षर, जी-
 दामण सुण=नाजुक
 मोदु
 रविकिरणु=सुरजनो सी
 धी बाटीमा पडने
 प्रकाश
 सहेशे=भिकरो सहन क
 रशे
 सुखसुख=असुख

संययु=अयु
 नीरधु=अह
 अन्नसुत=नारद मुनी,
 अहानो पुत्र
 भूपतमणी=राजप्रति
 राजनी तरु
 तुज अवतारी=तारो
 जन्म
 तारे कुण=तारा वंशमा
 माता=मा
 छिदरे=पेट, कुजे
 नगर=शहर
 अवास=महेल
 मानवी=मानस
 आस=गसे
 भूमि=जंगल
 तेह=ते
 प्रणी=पक्षी
 वन=जंगल
 निरक्षित=हररोज
 यरखेयापी=पजे दाभी
 नीरजे=लुजे
 तान=शरीर
 सहणहवो=सार्थक यथा
 संसार=गृहस्थाश्रम
 तारणहान=तारनार
 अयकुपमाधी अव्यावहार

પૂર્વજાણી

ભાવાર્થ—(ધ્રુવજીના પિતાને) નિસાસા નાખતા જોઈને રૂપિ (નારદ) મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા: “હે રાજા, તું દુનિઆનો ધણી છે. તો પછી ત્હને શું દુઃખ છે?”

નારદ કહે છે કે;—“ હે રાજા, સાંભળો તમે પૃથ્વીના ધણી મોટા રાજા હોવા છતાં તમને એવું શું દુઃખ છે કે જેથી જાતીમાં શ્વાસ પણ સમાતો નથી?”

ચોપાદ.

તમારો વેશ ભક્તિ રૂપ છે, (તમે ભક્ત પુરૂષ છો) તમ રમ્યતનુ કલ્યાણ કરો છો, તમારા દ્વેશમાં માગ્યા મેહ વરસે છે, છતાં તમે આટલું બધું દુઃખ શા માટે રાખો છો ?

તમે રાજલીલા. (રાજવૈભવ) ભોગવો છો તમને તે કંઈ દુઃખ હોય? એવાં નારદે ધીરજવાળાં (આશ્વાસન આપનારાં) વચનો કહ્યાં છતાં આખમંથી ધણી આંસુ પડવા લાગ્યાં.

રાજા એમ કહે છે કે “ હે રૂપિ સાંભળો, મ્હારો છોકરો વનમાં ચાલ્યો ગયો તેથી મ્હારા મનમાં ધણું દુઃખ થાય છે, માટે હે દયામય, તે દુઃખ મટાડો.

મેં બહુ મુખાંધ કરી છે કે જેથી મ્હારો છોકરો વનમાં ચાલ્યો ગયો છે. મેં હલકી બુદ્ધિવાળાઓ તે સાધુ પુરૂષને સતાવ્યો છે.

મેં બધી મોજમજા છોડી દીધી છે, અને તેથીજ હું નિશ્વાસ બંદેલું. વિકટ જંગલ બિહામણ હશે ત્યાં છોકરો એકલો શી રીતે રહી શકશે !

જેનું મોં ધણું ઢામળ છે. તે સુરજનો તાપ શી રીતે વેકશે ? માફે બધું સુખ ધ્રુવ સાથે ગયું, અને તેથી હું નિસાસા ભરું છું.

“હે હયાળુ તમે મ્હારું એ દુઃખ મટાડી દો. કે જેથી એકવાર બાળકને મારી નજરે નંઈ” એવાં રાજાનાં વચન સાંભળીને બ્રહ્માના પુત્ર નારદ મુની રાજા પ્રત્યે બોલ્યા.

“હે રાજા ત્હારા વંશમાં ધ્રુવ જન્મ્યો માટે ત્હારા જીવનને ધન્ય છે. જે માતાની કુખે અવતર્યો તે માતાને પણ ધન્ય છે. ત્હારે ત્યાં ધ્રુવ જન્મ્યો.”

જ્યાં ધ્રુવ જન્મ્યો છે તે નગરને અને તે મહેલને પણ ધન્ય છે જે માણસને ધ્રુવની સાથે મેળાપ થાય છે તેને પણ ધન્ય છે. જે ધારતી પર ઉવજી પગ મુકીને ચાલે છે તે ધરતીને પણ ધન્ય છે.

ધ્રુવજીનું શરીર રાત્રિનિ જોયાં કરે છે એવા તે જંગલને, અને જંગલમાંના પક્ષીઓને પણ ધન્ય છે. હે રાજા ત્હારું જીવતર સફળ થયું. ત્હારે ત્યાં એકાંતેર પેઢી તારનાર વ્રત જન્મ્યો છે.”

પાઠ ૨૪ મો.

વિચારીને બોલવા
વિષે.

સુવાક્યથા=સારાં વચ-
નથા.

રનેહ=હેત, પ્રીત.

સદૈવ=હમેશાં.

વાધે=વધે થાય

કુવાક્ય=નકારાં વચન

કલશ = લડાઇ, ઢંઢા

શોક

લાધે=ચાય, મળે

કરશએક=કાંઈક કાંઈક

પણ

વિવેક=સારા નરસાનો

વિચાર કહાપણ

આણી=લાવી

માર=ભાઇ

હિચાર=બોલ

વાણી=શબ્દ

વિશ્વ=દુનિયા

વખાણે=પ્રશંસા કરે;

સારું બોલે

કીર્તી=પ્રશ, આખર

જનો=માણસો

પડે=હલકીસ્થિતિમાં આવે

ચડે = ઉચ્ચ સ્થિતિમાં

જાય

જીવપડેજ=જીવધીજ

મ્રમ=રમયત	રાણી=રાખની વહુ	હાણી=હાનિ નુકશાન
પાળે=પોષે	હવાવિષે=હવામાં	હશેજ=થશેજ
ધુડ=ધુવડ	હડાકા=પડથો, પ્રતિધ્વનિ	છરા=મંદુકમાં લરવાની
માળે=માળામાં	અમૂલ્ય=ભારે, કિંમતી	ગોળી
ઉચ્ચારનું=ખોડવાનું	મૂલ=લાવ	તણે=ને
જાલીજાળે=સારીવાણીથી	લગાર=જરાક	છેદ=ધા
ભલાઇતોલે=સારામંગણે	મુખેથી=મહોમાંથી	સૂજ=માલમ પડે
ભુરીજાળે=નકારીવાણીથી	માનવી=માણસ	કાપ=ચીરા ધા જખમ
ભુરાઇખોલે=નકારે ખોલે	વેણુ=વચન	રૂઝે=મટી જાય
નિંદા કરે	ગળાય=ગળી શકાય	કાઠી=મોટી બરણી
રાજકુમાર=રાખનો છો	થુંકયું=થુંકેલું	ભલોભુરો=સારો ખોટો
કરે	વિમાસશો=પસ્તાશો	તાણી=ખેંચી

ભાવાર્થ—સારાં વચનો ખોલવાથી હમેશાં પ્રીતિમાં વધારો થાય, અને નકારાં વચનો ખોલવાથી હમેશાં તકરાર ટંટા થાય. માટે હે ભાઈ મનમાં જરા વિવેક લાવીને જે ખોલો તે વિચાર કરીને ખોલો. ૧

સારાં વચનો ખોલવાથી બધી દુનિયા આપણું સાંઝે ખોલે. નકારાં વચન ખોલવાથી માણસો આખરે જાણે નહિ. માણસની પડતી, (નકારી હાલત, અવનતિ અને ચઢતી (સારી હાલત, ઉન્નાત.) જાણીજાળે (સાંઝે ખોટું ખોલવામાંજ) થાય છે. માટે હે ભાઈ મનમાં જરા વિવેક લાવીને જે ખોલો તે વિચાર કરીને ખોલો. ૨

જુઓ રમયત પોપટને ઘરમાં પાળે છે, અને ધુવડથી માળામાં પણ સુખે સુખ શકાતું નથી. એનું કારણ તેમના ખોલજ (વચનોજ) છે. માટે હે ભાઈ! ૩

સારી જાણી (મીઠી વાણીથી.) હે ભાઈ, બલમનસાધ મેળવ.

ખરાબ જીભથી (નહારી વાણીથી) લોચા નીંદા કરશે પછી જલે તે ગરીબ હોય, રાખનો છાકરો હોય, અગર તો રાણી હોય, માટે હે ભાઈ! ૪

સારાં વચનો બોલવાથી દૂધ, દહીં, અને ઘી મલશે તથા જેની ઘણી કિંમત હશે તે પણ થોડી કિંમતે મળશે. નહારાં વચન બોલવાથી કોઈ દીપ્તિ પાણી પણ પાશે નહિ. માટે હે ભાઈ !

અરે! માણસ મોઢી જે બોલી ગયો તે જેમ યુ'કેલું ગળાતું નથી; તેમ બોલેલો બોલ પાછો ખેંચી શકતો નથી. જે એવી વાણી હશે તો પરતાશે, અને ઘણું નુકશાન થશે. માટે હે ભાઈ! ૬

છરાના ધાનો હિપાય માલમ પડે પણ નહારાં વચનો રૂપી ધા તો કદી રૂઝતો નથી. (તે ખરાબ શબ્દ મનમાં ઠસી રહે છે) “ જેમ કાચની કોઠી કાણી હોય તે સંઘાતી નથી તેમ ” માટે હે ભાઈ! ૭

સારા કે નહારા તોખના અવાજનો પડધો હવામાં ચાલ્યો જતો હોય તે જેમ પાછો ખેંચી શકતો નથી. તેમજ બોલેલો બોલ પણ પાછો ખેંચી શકતો નથી. માટે હે ભાઈ મનમાં જરા વિવેક લાવીને જે બોલો તે વિચાર કરીને બોલજો.

હાહરો.

વિચારીને વચન કહશે તો કદી પણ કામ બગડશે નહિ. દક્ષ-પતરામ કવિ કહે છે કે “ જે સારા માણસો છે તેજ ભારે વસ્તુ શખે છે. ”

પાઠ ૨૭ મો.

સુખ દુઃખ મનમાં
ન લાવવા વિષે.

આણીએ=જાવીએ
ધટસાથે=શરીરસાથે
ધડીઆં=મનાવ્યાં
ઢાળ્યાં=મટાડ્યાં
દળે=જાય નાશપામે
જડીઆં=વળગ્યાં.
ભમ્યાં=ભટક્યાં, રખ-
ડ્યાં.
ખંધવા=ભાષ્યો.
ભોગવ્યાં=ગુમાવ્યાં, વે

હમાં, ગાળ્યાં,
નયણે નિદ્રા=આખમાં
હંધ
મતી=પ્રતિવ્રતા સ્ત્રી.
હરીગયો=ધુપી રીતે લ
ઈ ગયો.
મહાદુઃખ=ત્રણું કષ્ટ.
દશમસ્તક=દશમાર્થ.
છેદાઈ=કપાઈ.
લુંટાણી=લુંટાઈ ગઈ,
સતવાદીઓ=સાચુ ખો
લનાર સત્યવાદી
વિપત્તિ=દુઃખ આપદા
હરિનભળે=રણનું રમ
રણ કરો.

સાયજી=મદદજી
આગે=અગાઉ, પહેલાં
અર્થ=કામ મતલબ
સરસે=થરી.
ભીડ=સંઘટ
સર્વકોઈને=બધાઓને
સંભાર્યા=રમ્યાં, યાદ
કર્યાં.
અંતરજામી=મનની વા
ત બાણુનાર; પરમે
શ્વર.
ભાવટ ભાગી=દુઃખ
જંગલજા કાપી.
બૂધરે=પૃથ્વી ધારણુ ક
રનાર.

ભાવાર્થ—સુખ અને દુઃખ મનમાં લાવવાં નહિ. કારણ કે તે
-શરીરની સાથેજ બનાવેલાં છે. એ કોઈના મટાડવાથી મટતાં નથી. કાર
ણ કે તે પ્રભુએ નિર્માણ કરેલાં છે. માટે સુખ દુઃખ મનમાં લાવવાં
નહિ—?

નળરાજ જેવો પુરુષ નથી અને હમમંતી જેવી સ્ત્રી નથી, તેઓ
પણ અરધે કપડે (અરધી નગાવસ્થામાં) જંગલમાં ભટક્યાં કે જ્યાં
અનાજ પાણી મળે નહિ. માટે—૨

પાંચ પાંડવ જેવા ભાષ્યો કે જેને દ્રૌપદી સ્ત્રી હતી. તેમણે પણ
ધાર વસ્ત્ર વનમાં કાઢ્યાં. અને કોઈ દિવસ નિરાંતે હંધવા પામ્યાં નહિ.
માટે—૨

સીતા સરખી પ્રતિવ્રતા નથી કે જેના રામચંદ્રજી પતિ હતા. તે સતીને રાવણ છુપી રીતે ઉપાડી ગયો. નથી તેણી બહુ દુઃખ પામી માટે—૪

રાવણુ જેવો રાજા કે જેને મંદોદરી રાણી હતી. તે રાવણના પણુ દસે માર્યા કપાઈ ગયા અને તેની બધી લાંકા લુંટાઈ ગઈ— માટે—૫

હરિશ્ચંદ્ર રાજા સત્યવાદી હતો, અને તેને તારાલોચની રાણી હતી. તેમને પણ એવા દુઃખ પડ્યા કે નીચને ઘેર પાણી ભરવું પડ્યું— માટે—૬

એ વિચાર કરીને ભગવાનને ભજ્ને. તે અવસ્ય સાલ્ય કરશે. જુઓ આગળ ઘણી સહાય કરેલી છે તેથી જણાય છે કે આપણું કામ થશે—માટે—૭

સૌ કોઈને જ્યારે જ્યારે દુઃખ આવી પડ્યું, અને પ્રભુને સંભાર્યા, ત્યારે પૃથ્વીને ધારણ કરનાર નરસીંહ મહેતાના સ્વામીએ (શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને) તેઓની આપદા દાગી, માટે ૮

પાઠ ૩૬ મો.
સ્વદેશ પ્રીતિ.
સ્વદેશપ્રીતિ=પોતાના દેશ ઉપર પ્રેમ.
ભાષી=સારી, ઉત્તમ
ભાર્તૃભૂમિ=ભરત રાજા નો મુલક; ભારતવર્ષ હિંદુસ્તાન.
વિષે માં

રોજ=દરેક.
રેતો=રહેતો.
કો=કોઈ.
જોહ=જો.
કેતો=કહેતો.
ભાષોદેશ=સારો મુલક.
ભાષોભામ=સારી જમીન
ખારી=સાલી.
મુજ=અકલ વગરનો

ભારે=ખોળાવી.
દેશનાદાઝ=દેશ માટે દયા કે લાગણી.
શુબ્ધ=સુકૃત, સુકાયલું.
હૈયું=મન
વજ્જ=લોહ. લોહાના જેવું કઠણ, દયાવગરનું.
લેવું દેવું=લેણદેણ.
લક્ષ્મીવાળો=ધનાદય,

શ્રીમંત
 વડો=મોટો.
 વૈભવી=વૈભવવાળો
 રાંજવી=રાંજન.
 તથાપિ=તોપણ.
 વિવેકી=સારાસાર સમ-
 જનાર.
 પ્રમાણે=પેઠે, માફક.
 સ્વદેશી=પોતાના દેશનો
 પ્રતની.
 દેશીનાં=પોતાનાદેશના
 રહેવાસીઓનાં
 દુઃખટાળે=કષ્ટ મટાડે.
 જાળે=પોષણ કરે.
 લોકકલ્યાણ=જન સમા

જનું હિત.
 લેખે=ગણે.
 પુરાત્રેમથી=ખરાહેતથી,
 પેખે=ભાળે, જુએ.
 વદ્વાતા=ખરચી, ઉપયો-
 ગમાં લીધી.
 દેશ દાઝ=દેશની લાગ
 જીને માટે
 લોકલાગે=લોકની શર-
 મથી.
 સ્વદેશભિમાની=પોતા-
 ના દેશનું હિત ચ્હા-
 નાર.
 વૃથા=ફોફાટ.

ખોયો=ચુમાળ્યો
 કમાણી=પેદાશ.
 વિદેશ=પરદેશ.
 વસીને=રહીને.
 કાળ=વખત
 ગાળી=ચુમાવી.
 સ્વદેશ=પોતાના દેશમાં
 વિયોગી=વિખુટા પડે
 લા વિશહી.
 ભેટી=મળી.
 ભાવે=હોશ
 હર્ષનાં આંસુ=આનંદનાં
 આંસુ.
 નાવે=આવે નહિ.

ભાવાર્થ—સારા ભરતખંડમાં હમેશાં રહેતો હોય, તેમાંના
 એવો કોણ ખીચારો હશે કે જે “મારો દેશ સારો છે, મારી જમીન
 સારી છે, અને મને જીવથી બહાલી છે “એમ નહિં કહેતો હોય ? ૧

એવો કયો અક્ષત વગરનો પૃથ્વી પર યોગ્યરૂપ હશે કે જેને
 દેશ માટે જરા પણ લાગણી નથી, અને જેનું મન હમેશાં કઠણ
 તથા સુકાયલું છે; ને જે એમ જાણે છે કે મારે કશું લેવા દેવા નથી
 (મારે કોઈની સાથે સંબંધ નથી.) ૨

કદાપી તે બહુ પૈસાવાળો હશે, મોટા વૈભવવાળો રાજા હશે, કે
 રૂપાળો હશે, તોપણ તેને વિવેકી માણસો વખાણે નહિં અને તે કામઠા
 તથા છીકાની પેઠે યુજાન અલાવે છે.

જે દેશીઓનાં દુઃખો મટાડે, હજારો માણસોનું હમેશાં પાલણું
પોષણ કરે. વળી જન સમાજના હિતમાંજ પોતાનું કલ્યાણ માને, તેને
સાચો સ્વદેશી જાણવા. કહો તેને ખરા હેતથી કોણ નહિ જુએ ?
(બધાય જુએ.) ૪

જે વિદ્વાન માણસે પોતાની વિક્ષત્તાનો ઉપયોગ દેશના હિતને
માટે કર્યો નથી. તેણે પોતાની જાંઘળી ફાકટ ગોળી. અને તે શું
કમાયો ? ૫

પરદેશમાં રહીને ઘણો વખત ગાળીને જે સારો ભાગ્યશાળી હોય
તેજ પોતાના વતનમાં જાય, અને વિખુટાં પડેલાં બહાલાંઓ તથા જૂ
મીને હેતથી મજે ત્યારે કહો કોને હરખનાં આંસુડાંઓ નહિં આવે ?
(બધાંને આવે,) ૬

પાઠ ૪૬ મો.
નરસિંહ મહેતાની
ઉના ગામમાં
પધરામણી.

ધાઈ=દોડી
ભાવે=હેતથી
બેટયા=મળ્યા.
સાથ=સંગાત.
કપટ=દગાથી.
બેટી=મળી
ખસે=દૂર જાય, પાછા
હડી જાય
સામમી=સામાન
હસે=મરકરી કરે

ઉતરવા=રહેવા
વચેક=મણાજ, વધારે
વસાવે=કાણ.
કામ=કેમણ
કાજ=કાજ
વળી=સાકટી
દોદેશ=ખંનને બાળુ
હુઆ=થયા
હસણી=કદાખોર
નાત્ય=નાત, જાત
નામરી=નાગની
ખાઈએ=ગુમાવીએ
પાપ=ખરાબ કર્મ.
કાંન=જોડું તે.

હરખેભરી=હોંશથી
સુંદરી=સારી સ્ત્રી
મન વિના=કમનથી
ઈચ્છા વિના
દીકા=જાયા
હરિ=ભગવાન
કુટડો=સુંદર, રૂપાળો
તુકડો=ખુશી થયેલો
ભાંજ્યું=ટાળ્યું
મરડે=મરડે અપખોડે
મંડપમા=માંડપમા
ચંગ=મંજરા માંસાળો
ગાંધી=ગાંધી,
ભડી=ભીંગળા

પટ્ટ=પિંડાડીએ
 તુલસીકાષ્ટ=તુલસીના
 લાકડાં
 મામેરાનો=મોસાળાનો
 ઉધારો=ખાકી, મણા
 તુલસીદળ=તુલસીના
 પાદડાં
 પુંકશે=વગાડશે.
 વેરાગી=સન્યાસી
 સંસાર ત્યાગી સાધુ
 પુર=ગરામર

ઠોતુકે=મશ્કરી
 ટોળ=મળક
 ભરમે=મેદથી
 લગ્નબ્યુ=ગેબ લગાડી.
 પેઢીનુ=વંશનું
 નખાપાં=ખાપ વગરનાં
 લલાં=સારાં
 કઠણુ બોલ=સખત શબ્દ
 મચ્છર=અહંકાર ગર્વ,
 પુંકળથી=પાછળથી, પુંક
 પાછળથી બોલવું તે.

જે તણા=જેનો
 પુત્રીને=છોકરીને
 લાલ=ફાયદો.
 કાનો=કામનો, ખીજનો
 લખેશરી=લાખે રૂપીયા
 વાળો.
 ખપ=કામ, ઉપયોગમાં
 રાંકપિતાં=ગરીબ ખાપ
 મુજ=મારે.
 મેર=મેરૂ પર્વત
 મન માને તે=ગમેતેમ

બાવાર્થ—નરસીંહ મહેતા આઘ્યા ' સાંભળીને શ્રીરંગ મહેતા
 દોડતા આઘ્યા. અને દેવાઈ હેતથી મળ્યા. જમાઈ અને જમાઈનો ભાઈ
 પણ મળ્યા; તથા બધા નાગરોનું ટોળું પણ આવીને મળ્યું. ૧

તે બધા પ્રપંચથી મગીને આધા જતા રહે, અને એનો સામાન
 કંઈ જોઈને મશ્કરી કરે. ઉતરવાને માટે એક ઘર આપ્યું, તેમાં આંચક
 મચ્છર ધણીજ હતા. ૨

તે ઘરની જમીન ઉંચી, નીચી અને કઠણ હતી. અને અપરા
 પર નળીઆં ગહોતાં ઘરની ઝાજ કાહેલી ને સાકરીઓ જુની હતી,
 તથા બીજો એક બાજુથી એવડી વળી ગઈ હતી. (એટલે જુની
 થવાથી નમી ગઈ હતી) ૩

જ્યાં નરસીંહ મહેતાનો મુકામ થયો ત્યાં માંકડ અને મચ્છર
 ધણી હતા. વેવાઈ ઉતારો કરીને ગયા પછી મશ્કરી ખોર નાગરી
 નાત બોલવા લાગી, ૪

“કુંવર વહુનો ખાપ વૈષ્ણવ છે- માટે તેના દર્શન કરીએ તો ખાપ જતાં રહે” મહેતાને જોવા માટે ઘેરે ઘેરની બૈરીઓ ખુશી થઈને આવી. ૫

મરજી નહિ છતાં પણ મહેતાજીને નમે અને કહે કે “ તમે આવ્યા તે સારું થયું ” સુદરીઓ એક બીજીને કહે છે કે “ મેં તો મહેતાને જોયા તે પ્રભુનેજ જોયા બરાબર છે ” (એમ કહીને એની મશ્કરી કરે.) ૬

જુઓ એનો સાથ કેવો રૂપાળો છે ? એને લગવાન પ્રસન્ન થયા છે. હવે કુંવર વહુનું દુઃખ નાશ પામ્યું. ” એમ કહીને માં મરડે. ૭

“ મહેતાજીના બળદતો જુઓ, એના ઉપર કેટલી બધી બગઇઓ ગણુ ગણી છે ? મહેતાજી માંડવામાં આવીને મંજીરા વગડશે એટલે નાગરની નોંતમાં આખર વધશે, ૮

આ ગાંસડી વળગાડેલી લટકે છે. તેમાં પછેડીએ તાલની જોડ બાંધેલી છે. આ તુલસીના લાકડાનો ભારો છે. કહો હવે મોસાળામાં શી મણા રહેશે ? ૯

છાપમાં તુલસીનાં પાંદડાં મુકશે અને ઉમો રહીને શંખ વગાડશે. આ સાધુડાઓ લગવાનનાં લજ્જન ગામે એટલે મોસાળું પુરું થઇ જશે ”

એમ નાગરની નારીઓ ગમ્મત કરે અને હઠા મશ્કરી કરતી ધર તરફ પાછી જાય છે. પિતા મોસાળું લઈને આવ્યા એ વાત કુંવર બાપએ જાણી. ૧૧

તેથી ઉતાવળી ઉતાવળી મળવા જવાને દોડી એટલે તેની નણુંદ ગર્વથી મરમ વચન બોલી કે “ બાપ દીકરીને આશું હેત ? શું કામ આવી મશ્કરી કરાવવા આવ્યો ? ૧૨

આત પેહીને એમ લગાડી સાથે સાધુઓનું શું કામ હતું ? શું એકલાં મળવા આત્યા ? એવા બાપથી તો બાપ વગરનાં હોતનો સારાં । ” ૧૩

આવા સખત સજ્જ પ્રહાર (મર્મ વચન, મેલું) સાંભળીને કુંવરબાઈ પાછી વળીને કહેવા લાગી:—“હે નણુંદ ! આટલો બધો અહંકાર શા માટે રાખો છો ? જન ! પાછળથી શા માટે બબડો છો ? ૧૪

જેતો બાપ પૈસાદાર હોય તે દીકરીને ધણો લાભ હોય છે પણ કાષ્ટ બીજાનો બાપ લખાધિપતિ હોય તો તે મારે શા કામનો ? ૧૫

ગરીબ પિતા મારે ઘેર આવ્યો, તો તેનું એક કાપડું પણ મ્હારે સોનાના કુંગર બરાબર છે. તમારી મરજીમાં આવે એમ બોલો પણ મનહો એ બાપ ધણું જીવજો. ૧૬

પાઠ ૪૮ મો.

ઈશ્વર સ્તુતિ.
નિંદ્રામહી=જીવમાં
નહિ હતું=નહોતું.
તનબાન=શરીરની શુદ્ધિ
પુરણુ=પૂરેપૂરું
રક્ષણુ=બચાવ, સંભાળ
પ્રભાત સમયે=સવારના
વખતમાં
કાર્યો=કામો.
જીવો=પ્રાણીઓ
પ્રથમે=પહેલાં
રમર=સંભાર
જીવકાળ=પ્રાણીઓને
માટે.

રચના=અનાવટ
જગની=દુનિયાની
તેજસ્વી=પ્રકાશિત
સૂર્ય શશી=સૂર્યનેચંદ્ર
જીવનશક્તિ=જીવંતીનું
બળ
ટાળે=નાશ કરે.
તિમર=અંધારું
ગગને=આકાશમાં.
ભૂમી=રખડી
દિનરાત=રાતને દિવસ
આરામ=વિશ્રાન્તિ, વિ-
સામો
પગએક=દાણુ પણુ.
શ્રમ=મહેનત.
સુખદીએ=સુખ આપે

ભરનિંદ=જોષાએ તેવી
ગીત.
મેલ મંડળ=વાદળાં.
નિયમિત=વખતસર
વૃષ્ટિ=વરસાદ.
સંતોષ=તૃપ્તિ.
સૃષ્ટિ=દુનિયાં.
ધનધાન્ય=અનાજ ને
પૈસા.
કઠિન કષ્ટ=અધરાં દુઃખ
અનેક કાપે=ધણાં મટાડે
સૂઝ્યાં બનાવ્યાં
પવન પાવક=વાયુ અને
અગ્નિ.
પ્રશે=પ્રભુએ
સત્તા=અમલ

સદિવ=સદા. હમેશાં.
સુશુદ્ધિ=સારી સમજ.
નીતિપંથ=સત્યને રસ્તે
જીવાવતા=વીસરાવતા.
સંશય=શક, વહેમ,

મુજ=મારા.
ઢાળો=કાપો.
મુજ ધર્મ=મારું કર્તવ્ય
મારી ફરજ.
ગણી=માની, ધારી.

સદ્બલકિત=ખરી બલકિત
સારી બુદ્ધિ.
ચરણે=ચરણમાં, પગમાં
કંઈ=સંતોષ પામીને રહું

ભાવાર્થ—જ્યારે ઉંઘમાં શરીરનું લાન નહોતું. ત્યારે જીએ
કે જેણે આપણી પૂરેપૂરી સંભાળ લીધી, તેને સવારના પહોરમાં
પહેલો માદ કંઈ, અને દિવસનાં બધાં કામો તે પછીથી કરે. ૧

જે હમેશાં પ્રેમથી બધાં પ્રાણીઓનું પાલનપોષણ કરે છે. અને
જેણે પ્રાણીઓને માટેજ બધી દુનિયાં રચેલી હોય એવું જણાય છે.
પ્રકાશવાન સુરજ અને ચંદ્રમા હમેશાં પ્રકાશતા રહે છે. ને તે જીવોની
જીવન શક્તિમાં વધારો કરે છે. ૨

રાત દરમિયાન વ્યાકાશમાં રખડીને ચોર ગંધકારનો નાશ કરે છે.
ત્યાં તેમજ ખીસકણ રાખાવતી તેની નીચી દિવસનાં વણી મહેનતો
પ્રાણીઓ માટેના ત્યાગ આપી રહ્યાં હોય એવા સારી ઉંઘ આણીને

જીએ આ વરસાદનાં વાદળાં વખતસર વરસે છે તેથી સંતોષ
અને આનંદમાં દુનિયાં પ્રસાય છે. જમીન વનસ્પતિ મારફતે ધન અને
અનાજ આપે છે. ને જીવોનાં ધણાં ભારે દુઃખો નાશ કરે છે. ૪

પ્રજીએ પવન, અગ્નિ અને પાણી કેવાં બનાવ્યાં છે ? એ ત્રણે
બધાં પ્રાણીઓના જીવનનો આધાર છે. વળી એ ત્રણેને માણસની
સત્તા નીચે રાખ્યાં છે. અહા (તે દયાળુ પ્રજીએ) પ્રાણીઓના
સુખનાં સાધનની કેવી મોઠવણ કરેલી છે ! ૫

અહો ! પરમેશ્વર તે માણસના મનમાં અકલ આપી છે, અને તેની સત્તા બધાં પ્રાણીઓ ઉપર સ્થાપી છે જે હમેશાં આવું સાઈ પોષણ કરે છે તેનું બળન (બકિત) ન કરતાં તેને ભુલી ગય તે પાપી માણસજ છે. ૬

હું પ્રભુ ! હું માગું છું કે—“ મને સારી બુદ્ધિ આપો, અને નીતિને રસ્તે વાળો, મને ભુલાવામાં નાખનાર મારા બધા વહેમનો (સાંસારિક માયા મોહને) નાશ કરો. ‘મારી ફરજ છે’ એમ સમજીને હું બધાં કામ કરું અને આપને પગે પડું’ તો મને બધી જાતનો સંતોષ મળે. ” ૭

પાઠ પપ મો.

સમસ્થા.

શિર=માથું.

વસે=રહે,

કાટ=ડોકે.

માળ=માળા.

વૃષભ=બળદ.

શિવ=મહાદેવ.

વીણ=વિના.

ભુપાળ=રાજા.

ઠાલવે=ખાલી કરે.

નીતનીત=હમેશાં.

નીરશું=પાણી સાથે.

નેહ=હેત. પ્રીત.

દાખવે=ગુરે.

ચક્ર=ચક્રર.

જેહ=જે.

નરે=પુરુષ.

વાચાસ=વેણુ. શબ્દ.

કામની=ભી.

લાખે=લાખો માણસથી.

ગળ્યો=ઢાંક્યો.

સગજન=નારા માણસ.

પરવરે=સાથે.

ઉગવળ=સફેદ.

અંગે=શરીર.

ઓપતો=શોભતો.

જામો=જુલતો અંગરખો.

ફાળ=છલંગ.

મુગ=હરણ.

શ્વાન=કુતરો.

ચતુર=ચાલાક.

સુખણુ=સારા જાણીતા.

હરનિશ=હમેશાં.

વીર=ભાઈ.

કીર=પોપટ.

સઉકા=બધા.

રે=રહે.

જળમાંય=પાણીમાં.

મેડક=દેડકા.

કે.=કોબલ

નાગણુ.=સાપણુ

કાર=ખાંચો ના મરદ.

કર=હાથ.

શુરો=ખલાફુર.

સાર=સારી.

રક્ષણુ=રક્ષા કરનારી.

તાણી=યુવતી, જુવાન

સ્ત્રી.

પઢતો=ભણતો.

ચેતન=સમજનો.

મધુરો=સારા ઠંકનો.

વનવાસી=જંગલમાં

રહેનાર.

સાચો=પકડયો.

વચરે=જાય.

વસમીવાટ=કઠણ મારગે.

શુક્રાર્ય=દેવોના ગુરુ

તે એક આખે કાણા

હતા હાલ પણ આ.

પણ કાણા માણસને

શુક્રાર્યની ઉપમા

આપીએ છ'એ.

બાવાઈ—પ્રશ્ન જેના માથા ઉપર ગંગાજી રહે છે. અને જેની ડાકમાં ખોપરીની માળા છે. તો કહો કે મહાદેવ વગર કયો રાજા બળદનું વાહન કરે ?

ઉત્તર—હમેશાં પ્યારથી જોઈશું તો એક બરે છે, અને બીજા ખાલી કરે છે, જે એક હમેશાં કરતું જણાય છે તે; (રિંટ.)

પ્રશ્ન—એક પુરૂષે બીજા પુરૂષને ઢાંક્યો. તેથી જેને ઢાંક્યો છે તેનું શરીર સાફ દેખાય છે. તે ઘણું ઉત્તમ માણસ છે તો તમે સારા માણસો સમજો છો કે એ શું છે ?

ઉત્તર—જે પગ વિના ચાલે છે. પુરૂષો તેના ઉપર બહુ હેત રાખે છે તે સફેદ શરીરે શોભતો જામે કહેવાય.

પ્રશ્ન—છલંગ મારે છે પણ હરણ નથી, સસલો નથી, અને કુતરો પણ નથી. તેમજ તેનું મોં ઉચું છે છતાં તે મોર પણ નથી. હં સારા જણીતા કહ્યા પુરૂષ ! તમે સમજો કે એ શું છે ?

ઉત્તર—તે તો શુક્રાર્યનું વાહન છે કે જે હમેશાં પાણીમાં રહે છે. તેને જીભ નથી હાતી તો પણ તે ઘણું ખાલે છે. અને તે દેડકો કહેવાય છે ?

પ્રશ્ન—ત્રી જાતી છે. પણ કમળોર નથી, કાળી છે પણ કાયસ નથી, અને હરમાં રહે છે પણ નાગણ નથી. તો એનો જવાબ કહો કે એ શું છે ?

ઉત્તર—નામરદના હાથમાં શેભે નહિં, અને બાહ્ય ર નરને તે સારી લાગે છે. વળી તે આ ઉત્તમ શરીરનું રક્ષણ કરનારી છે. હે યુવતી તે તરવાર (સમશેર) છે !

પ્રશ્ન—‘લણ છે પણ પિદાન નથી પાંખરામાં) પુર્ણ છે છતાં ચોર નથી તમે ચાલક હોતો સમજાવો કે ‘ તે મીઠું બોલુ છે છતાં પણ મોર નથી.’ ત્યારે તે કશે કાણુ ?”

ઉત્તર—પવિત્ર પક્ષાંતી જાતમાં છે. ભાષા શબ્દ બોલે છે તે જ. ગલનો રહેવાસી છે. ને જ ગલમાંજ પેદા થાય છે તે તો પોપટ છે ?

પ્રશ્ન—“ ચાલે છે પણ પગ નથી, ઉડે છે છતાં પાંખનથી, લાખા માણસો તેને પકડે તો પણ તે પકડી શકાતો નથી, અને બધાય તેને આખોથી જુએ છે તે કાણુ ?

ઉત્તર—તે ગગન તરફ જાય છે, ધરમાં તે રહેતો ગભરામણુ થાય છે, તે અધરે રસ્તે જાય છે. માણસો ! તેને ધુમાડો સમજજો !

પાઠ પઠ મો.
વર્ષા રૂપનાં ચિન્હ
ધડી ધડી=વારંવાર.
ઉકળાટો=ધામ, બકારો
પસીનો
ભારી=બહુ ધણા.
આહીતહી=આમતેમ.
બહુ દાસે=ધણા દેખાય
અબકાળા=કાળાવાદળાં
સકળ=બધા.
વૃષ્ટિ=વરસાદ
ચાળા=ચિન્હ, નિશાન
ચાલી=ચકલી.

પસરી=ફેલાવી, પ્રસારી
ખગ=ખગલો.
અરણ્ય=દરિયા સાગર
કિનારે=કાંઠે, તીરે
લાબ્યાં=જે થાં.
હડવા=શત્રુ પવન
રસ=મધુર, સુગંધ
યંત્ર=સંભાર સારંગી
વગેરે વાજંત્ર
અધિક ભીની=ધણી ભે
જુવાળી.
ધંત્ર=અવાજ.
કાશા=નકામા.

કમી ગરમી=ઓછાતાપ
ઉભરાય=જેથાખંધ એ-
કડી થાય.
બાધવે=બાધવા માટે.
રૂકું ધનુષ=સારું કામઠું.
પાત=પીળા.
ભાસ=દેખાવ.
સુરારત=સુરજ આથ.
મવાની વખત સા-
ય કાળ.
નૈરતા=દક્ષિણ અને પ-
શ્ચિમદિકાની વચ્ચેના,
શીતાળા=ઠંડા, ઠાંડા.

ભાવાર્થ—તડો અને છાંયડો ધડીએ ધડીએ બદલાય છે. તાપથી જીવેને ઘણો બફારો થાય છે. ઘણાં કાળાં વાદળાં આમ તેમ દોડતાં જણાય છે. તે ઉપરથી બધા માણસો કહે છે કે એ વરસાદ આવવાની નિશાનીઆ છે. ૧

ચકલી ધુળમાં ફડ ફડ પાંખે ફફડાવે છે. બગલાં પોતાની પાંખ બરાબર ફેલાવીને બેસે છે. અને સમુદ્ર કિનારેથી પક્ષીઓ આવતાં જણાય છે તેથી બધા માણસો કહે છે કે એ વરસાદ આવવાના ચિન્હ છે. ૨

રાત ૯મસ ઠંડો પવન આવે છે. ખરર ખરર શબ્દો ઝાડો હાલતાં જણાય છે વાજીંત્રમાં બહુ મધુર સુર આવે છે. તેથી બધા. ૩

હમેશ કરતાં હવા ઘણી લીની જણાય છે ફસમાંથી બહુ સારી વાસ નીકળીને આવે છે. અને આદેથી થંટ વાગતા હોય એવા ખોટા અવાજ સંભળાય છે. તેથી બધા. ૪

હવામાં ગરમી ઓછી હોવાને લીધે ખાર ઓગળે છે. અંધ, માડી, ને મંદોડા જરૂર ઉભરાય છે, અને પક્ષીઓ આવા ખાંધવાની તપાસ કરતાં આમતેમ હડ છે ને ફરે છે તેથી બધા. ૫

શોભાયમાન મેઘ ધનુષ્ય જેવામાં આવે છે, સુરજ આથમતી વખતે પીળા દેખાવ જણાય છે, ચંદ્રમાની આસપાસ ઘણું સફેદ કુંડાળું દેખાય છે, અને ઇશાન ખુણામાં ઘણી વીજળી થાય છે, તથા નેફેસમાં ઠંડો પવન વાય છે તેથી બધા. ૬

પાઠ પદ્મ મો.

રાજગાત.

મસ=મણીકર

ફેવ=ધાર

મહારાજ=મોટારાજ

(પાંચમા જ્યોત્)

મોહ=મણી મોટા

જશવંત=જશવાળા

મસ=મણી, વધારે

કીર્તિ=મોટા

મસ=આખર

સંભાવ=વધારે ફેલાવ

જગદીશ્વર=પરમેશ્વર

વેરી=શત્રુ

વિખેરવા=છુટા પાડવા

રૂઠ=ગુરસે થાય

કાળ=મોત, હાર

બંધપાટ=બેસાડ

દેષ==કીનો, ધર્મા અ-

દેખાઇ

કલેશ=કુસંપ

હુજર = ધંધો, હલમ

અમથેર=અમારે ત્યાં

જપમંપ=નિરાંત

સધો=વધો થાઓ

કાળ=વખત

ગંજ=હમલો

દાન=પુણ્ય

શ્રેષ્ઠ=મોટાં કિતમ

જાથુ=હમેશ

ક્ષેમ=સુખ

રંકરાય=ગરીબને રાજ

સદલિમાને=સારીઉંચી

લાગણીથી

પુન્ય=પવિત્ર

પ્રત્યે=તરફ

ધર=રાખ

શક્તિમાન=સમર્થ, જો

રાવર

રાજેશ્વર=રાજાઓના

ધણી

નાથ=પરમેશ્વર

મહાજ્ઞાની=અકલનો બં

ડાર મોટા જ્ઞાનવાળો

શુભકાર=કલ્યાણ ક-

રનારી

ખાર=સુધી

રાજભક્ત=રાજાની સે-

વા કરનાર

દીલ=મન

સ્વીકાર=કબુલ કર

હે પ્રભુ! તું મોટા રાજનું રક્ષણ કર. હે પ્રભુ! તું મોટા રાજનું રક્ષણ કર. હે મોટા રાજ તમે ધણા વસ્તુ હો પરમેશ્વર શહે. નશાહતું રક્ષણ કર. એમને ધ. ૧ કીર્તવાન બતાવ. મોજ, મઝા વેલાન, મોટાઈ, અને આ ૩ આપ. અને એમનું રાજ ધણાં વસ્તુ ચાલે તેમ કર. હે પ્રભુ શહેનશાહતું રક્ષણ કર. (૧)

અરે પરમેશ્વર ! હે જગતના ધણી ! તું ઉઠ ! અને એમના હુશ્મનોને વીખેરી નાખવા દેખાયમાન થા. તેમનું (તે વેરીઓનું) મોત લાવ. વેર અને કંકાસ બેસાડી દે. સમજણ અને કળા વધે તેમ કર. અમારા ધરમાં નિરાંત ને સંપ થાઓ કે જોધી હમેશાં અમારે લાડું થાય. (૨)

તું મોટા જોજ રાજને હમેશાં જળ, આખર, અને સુખ સ્થિતિની હમલાબંધ બંધીસ કર. કારણકે ગરીબ અને તવંગર સૌકાષ સારી

હથી લાગણીથી તેમનું રાજ્ય પૂજવાલાયક ગણે છે અને જ્યાં ત્યાંના
લોક તેમના નામપર હેન ધરાવે છે (૩)

હે સર્વ શક્તિમાન, રાજેશ્વર, માહાગાની, પ્રભુ ! તું એમને
તારી છાયામાં રાખ એમની પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી કલ્યાણકારક ધણી
સ્તુતિ થાય છે. વફાદારનો સંપ કલુષ કર. હે પ્રભુ શહેનશાહનું
રક્ષણ કર. (૪)

ચોથી ચોપડી માંહેલા પાઠ અને કવિતાઓમાં
આવેલા અધરા શબ્દોની નોંધ.

ઇન્દ્રાંક	સિસોદીઆઓ	લાખું	સ્વપ્નવશ
એડવર્ડ	સૂર્યવંશી	વર્તમાનપત્ર	અતિવૃષ્ટિ
વિકટોરિઆ	ખીજ મતદાર	ભલામણપત્ર	સત્તા
સ્વર્ગવાસી	જન-મજૂરામ	ગૃહસ્થાર્થ	ચમતકારી
એલેક્ઝાંદ્રા	પક્ષપાત	અવસ્થા	સર્વશક્તિમાન
પ્રિન્સઓફ વેલ્સ	રામચંદ્રજી	ચિદ્રીઓ	ઇદ્રિયો
પ્રિન્સ આલ્બર્ટ	કૌશલ્યા	મરોડદાર	સર્વવ્યાપી
વિકટર	વશિષ્ઠ	સ્વચ્છતા	સર્વજ્ઞ
નાકાશાસ્ત્ર	એશુદ્ધ	પ્રમાણિક	બ્રહ્માંડ
અિટાનિઆ	એનિન	વ્યવસ્થા	ભાક્તરૂપ
રાજ્યાભિષેક	એષ	જીંદગીપર્યંત	પૃથ્વીપતી
રાજ્ય ભક્તિ	યંત્ર	મુદ્રાસ્તો	સંચર્યો
આદરસતકાર	ગુંછળીઓ	ધર્મીજડપણાની	ધ્રુવ
સ્વામિભક્ત	અન્યાય	અશક્ય	રવિકિરણ
રજપુતસ્તાન	નિર્માણ	દુહીનનો પ્રયોગ	પરહયા
વિશ્વાસધાતી	ઓછીવત્તી	ઓડકપટ	નિશ્વાસ
એમકુશળ	અવલોકન	જવાબામુખી	આયલોડ

भक्त नडेड
 कीर्तिस्तंभ
 कृपानं
 भिस्तरी
 भित्त
 निर्णय
 दुर्गुण
 पत्ता
 व्यवस्था
 विक्रमाञ्जल
 राजलक्ष्मी
 पन्तु
 कदपांत
 आगच्छत्या
 सार्थक
 सर्वस्व
 अंधधर्म
 पोटगात्र
 कदयो
 त्रिलुवन
 इस्तमञ्ज
 आलुञ्जवन
 यित्रकणा
 यित्रशाणा
 नन्माष्टमी
 उत्तोजन
 अणिअल
 उपेद्रवण
 सुवाञ्ज

कुवाञ्ज
 रनेड
 विश्व
 अभूद्य
 व्याधयम
 सन्यासी
 धर्मरक्ष
 नगरव्या
 हस्तायन
 जेतेनवाञ्ज
 श्रोगा
 भिस्ती
 अर्चवस्त्रे
 द्रौपदी
 निद्रा
 हरिश्चंद्र
 विपत्ति
 भरतक
 तृप्ति
 प्रताप
 वसाञ्ज
 पराक्रम
 स्वतंत्र
 पुष्टज
 हरजग
 नियमित
 आहमर्त
 विद्यावत्स
 सुव्यता

निवड्या
 प्रसिद्ध
 संप्रदाय
 संपूर्णकृति
 नडा पनाह
 हरजगवाणा
 विश्वामित्र
 पुनर्वास
 क्षत्रिय
 क्षान्धकुञ्ज
 धर्म
 अक्षयि
 राजर्षि
 अक्षयती
 सिद्धि
 लेखेभ्य
 विजयदेश
 सयोगीभूमि
 प्रतिदिन
 प्रतापसिंह
 ण्ड
 रत्नसंग्राम
 विरतारी
 स्वदेशप्रीति
 आतंभूमि
 शुद्ध
 वज्र
 लक्ष्मीवाणा
 लोककल्याण

विद्वता
 स्वदेशाभिमानि
 वृथाजन्म
 स्वदेशे
 अक्षयवाञ्ज
 जगृति
 धुञ्जतां
 आशीशुद्ध
 क्षिमतवान
 भृगजग
 विजित
 पावरप्रदेश
 दुर्दांत
 आलुलाल
 नवदलेन
 सुधराधभातुं
 भुनिसिपासिदि
 तंदुरस्ती
 मदीक्षा
 अप्रति
 नीत्यो
 वैजय
 पितापुत्री
 सामग्री
 प्रेमानंद
 वर्तमान
 पश्चात्ताप
 प्रभुपद
 यित्रकद

वस्तुपाठ
 विश्वमय
 निर्णव
 तीर्थकर
 निद्रामही
 प्रभात
 रमई
 प्रकाशता
 तेजस्वी
 सूर्यवंशी
 सृष्टि
 वृष्टि
 सृज्या
 सुशुद्धि
 सद्भक्ति
 नीतिपथ
 रतन्ध
 परदुःखजन
 वैदिकशास्त्र
 सहृदय
 जीवमप्रतिज्ञा
 भक्त्यगंधा
 देवप्रत
 हस्तिनापुर
 सत्यवती
 उत्कंडा
 अक्षमारी
 अक्षमानिस्तान
 रत्नजडीत

प्रभाति
 अद्यापि
 अंग्रेजो
 भस्माभी
 नृत्य
 आआ
 अग्नितौका
 सत्कार
 समस्या
 वृषल
 यक
 शुक्राचार्य
 पत्रवहेवार
 पतां काड
 राजश्री
 सौभाग्यवती
 तीर्थ इय
 प्रियभार्य
 गंगास्वयं
 कभवार
 वर्षास्तु
 आभ
 सूर्यास्त
 हैसरेहिंद
 हरजगत्तु
 नर्मनशाहज्जहा
 बुद्धिशाणी
 वर्तता

हस्तक
 हरमाण्युं
 पूज्यलाव
 निष्ठा
 प्रयास
 प्रौढ
 शक्तिमान
 राजेश्वर
 महाशानी
 स्वीकार
 भौयवंश
 पाटनीपुत्र
 अंद्रशुभ
 सुदर्शन
 पौत्र
 ह. स. पूर्व
 गौधर्म
 भूजन्वो
 केतनाया
 मुष्मत्ये
 आकाश
 नयशिखरी
 गुप्तवंश
 सिद्धराज
 पुष्प
 इद्रमाण
 यालुक्य
 अर्थर
 यशोवर्मा

सहस्रलिंभ
 श्रीगणेश्यण
 किल्लो
 वृत्ति
 स्वतंत्र
 लवलुअसाह
 कौसादेवी
 राजकन्या
 लक्ष
 हठा
 श्रीमंतो
 वाञ्छत्र
 लोकप्रिय
 उत्तराह
 जन्त
 अक्षया
 धतिमाहभान
 वलून
 व्यंजक
 मंत्रीआ
 सुक्री
 लोचिपति
 वशीमंत्र
 येक
 प्रसिद्ध
 कर्नाल
 डिप्युता
 प्रयादी

અતર	પ્રાણુરક્ષક	બલીચિંગ	સ્નાયુ
અીકસર	કાર્થન	જીવહિસા	સુદમદર્શક
સુદમખીજ	ક્રિયાઓ	સદ્ધાદ્રિ	મનુષ્યમાત્રમાં
સત્ય	બાળકૃષ્ણ	કિવનીન	હિદ્રાગુ
છીદ્ર	પાચનક્રિયા	વનરપતિ	કરતુર
દ્વિદળ	અનિયમિત	આફ્રિકા	યંત્રો
ઓકિસજન,	કર્ણોટક	પરિપક્વ	કાસ્લાપુર

ધોરણ ચોથાના પદાર્થ પાઠ.

પાઠ ૧ લો. ગરમી કે ઉષ્ણતા.

ગરમીની ઓળખાણુ:—અંગારા ઉપર કે સળગતા દીવા ઉપર આગળી ધરવાથી દઝાવાય, તપાવેલા લોહાને આગળી લગાડવાથી દઝાવાય, ગરમ પાણીમાં હાથ ધાલતાં દઝાવાય, ઉનાળાના સખત તાપમાં ખુસ્લા પગે ચાલતાં દઝાવાય, તેમજ કોઇ પણ ગરમ ચીજને હાથ લગાડતાં તે ગરમ છે એવું આપણને જણાઈ આવે તો તેમાં ગરમી હોવીજ જાહેર.

ગરમીની ઉત્પત્તિ:—સુર્યનાં કિરણોમાંથી, દેવતામાંથી અને કોઇપણ પદાર્થને સામ સામે ધસવાથી ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે અને એમ ધસવાથી થતી ગરમીને ઘર્ષણગરમી કહેવાય છે. જંગલમાં લાંબા વાંસડાઓ અને દેવદારનાં વૃક્ષો સામસામે અથડાવાથી ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે. ચક્રમકનો પથર અને ગજવેલ અથડાવાથી પણ ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે. તેમજ સલાહ પથર ટાંકે છે ત્યારે, સરાણીઆઓ હથીયાર લગે છે ત્યારે, અને લાકડામાં સારડી વડે ખૂબજરથી સાર પાડવામાં આવે છે તેથી પણ અગ્નિના તણખા (ગરમી) નીકળે છે.

પર્યાજા બ્યારે દીવાસળીની શોધ નહોતી અથ ત્યારે લોઢા ચક્ર-
મકના પત્થરથી દેવતા પાડતા હજી પણ કોઈ કોઈ ગામડાના લોઢા
તેવીજ રીતે અગ્નિ (ગરમી , ઉત્પન્ન કરે છે.

ગરમી એ કોઈ પદાર્થ નથી:—આ ઉપરથી ખુલ્લું જણી
શકાય છે કે ગરમી એ કોઈ પદાર્થ નથી. કારણકે જે ચીજ જગા
રોકે, જેનું કાંઈ વજન હોય, અને જેને એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ
ફેરવી શકાય તેજ પદાર્થ કહેવાય. ગરમીમાં પદાર્થત્વની કાંઈ નિશાની
નથી. પરંતુ પદાર્થને ગરમી લાગવાથી તે ફૂલે છે. અને તેની સ્થિતિ
તથા આકારમાં ફેરફાર થાય છે.

ગરમીમાં ભાર (વજન) નથી:—

એક પિત્તળ અગર લોઢાનો અમુક વજનનો કડો લેઈ પછી
તેને ખુબ તપાવાને તોળી જઈશું તો પણ તેના વજનમાં બીલકુલ
વધ થઈ ચંચલી જણાશે નહિ, તે ઉપરથી જણી શકાય છે કે ગર-
મીમાં વજન નથી—અને ગરમી એ કોઈ પદાર્થ પણ નથી.
પદાર્થના પ્રકાર. આ દુનિયામાં ત્રણ પ્રકારના પદાર્થો છે, ધન,
પ્રવાહી, અને વાયુ રૂપી આ ત્રણ પ્રકારના પદાર્થોને ગરમીની
અસર લાગે છે.

ગરમીના અસર ધન પદાર્થ ઉપર:—એક લોઢાની કડીમાં
બરાબર પેસ નાકળ કરી શકતા હોઈ ત્યાં એક લોઢાના ગોળા
અગ્નિમાં તપાવી લાલઆળ કરીને પછી કડીમાં ધાલવા જતાં પેસશે
નહિ. કારણકે કડીનું તો મુળ સ્વરૂપ હતું તેને તેજ છે. પરંતુ ગોળાને
તપાવવાથી તે પુલો ગયો છે તથા તે કડીમાં પેસી શકતો નથી. માટે
ધન પદાર્થને ગરમી લાગતાં તે ફૂલે છે.

ગરમીની અસર પ્રવાહી પદાર્થ ઉપર:—અરુનો કાંકરો હાથમાં ઝાલી રાખીએ તે હાથની ગરમી લગવાથી તે ઓગળાને પાણી રૂપ બની જાય છે. વીજેટ કી કે કોપરના તડકે મુકવાથી તરતજ પીગળાને પ્રવાહી રૂપે આ જાય છે.

પાર્શ્વને વાસાયમાં ઉકાળવાથી તે બળી જાય છે તે તેમાંથી વરાળ થઈ ઉડી જાય છે. તેજ, દુધ વીગેરે તમામ પ્રવાહી પદાર્થોનું એમજ થાય છે જેવા પ્રવાહી પદાર્થોને ગરમી લાગતાં તે વાયુરૂપ બની જાય છે એમ આપણે જાણી શક્યા.

ગરમીની અસર વાયુ રૂપી પદાર્થો ઉપર એક રબ્બરની દડીમાં હવા ભરી તેનું મોં બંધ કરીને તેને અગ્નિની ઝાળ આપતાં તે દડી ખૂપ ફૂકીને ફાટી જાય છે. એ ઉપરથી જણાય છે. હવાને પણ ગરમી લાગતાં તે ગરમ થઈ જાય છે.

આ ઉપરથી એમ જણાઈ આવે છે કે ધન પદાર્થોને ગરમી લાગવાથી તે પ્રવાહી અને પ્રવાહી પદાર્થોને ગરમી લાગવાથી તે વાયુ રૂપી બની જાય છે.

ગરમી વા ધાતુઓ કુલે છે.

(૧) પૈડા ઉપર વાટ ચડાવવાનો ગેળાકાર પૈડા કરતાં નાનો હોય છે. છતાં પણ તેનો ગરમી લાગવાથી તે કુલે છે. એટલે તેના કદમાં ફેરફાર થવાથી તે પૈડાને સંતોષક વળગી જાય છે.

(૨) તાપ માપવાને માટે કાચની શીશીમાં પાણી ભરીને તપાસતાં શરીરમાં જેમ ગરમી વધારે હોય તેમ તેમ પાણી ઉંચો ચઢતો જાય છે તેને આધારે ગરમી માપક યંત્ર બનાવ્યા છે ઉપરના માપક [ગરમી માપક] યંત્ર દર્શતામાં મારે બાજુએ

સરખી રીતે ફેલાઈ જવાના ગુણને લીધેજ ઉજ્જ્વલતા માપક યંત્રને ગરમ પદાર્થ સાથે લગાડવાથી, તે પદાર્થમાંની થોડીક ગરમી પાસમાં જાય છે અને તેથી પારા પાતળો થઈ ઉંચે ચઢે છે. જો તેજ યંત્ર ઠંડા પદાર્થને લગાડવામાં આવેતો પાનમાંની થોડીક ગરમી તે પદાર્થમાં જાય છે. અને તેટલી ગરમી પારામાંથી ઓછી થવાથી તે ઘટ થઈને નીચે ઉતરે છે આ એ પારામાં એટલી બધી ગરમી આવે છે અને તે માંથી એટલી બધી ગરમી જતીરહે છે કે તેથી છેવટે યંત્રના પારાની અને તેને લગાડેલા પદાર્થની ગરમી સરખી થઈ જાય છે.

જ્યદ્દ જ્યદ્દ પદાર્થોની જુદી જુદી ઉજ્જ્વલતા વાહકશક્તિ માપવાને વિદ્વાનોએ અનેક યુક્તિઓ કરેલી છે. તે સર્વમાં ઇન્ડ્રો-સ્કૌસ. નામના વિદ્વાને શોધી કાઢેલી યુક્તિ ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થયું છે કે—“ સઘળા પદાર્થો કરતાં ધાતુઓમાં ઉજ્જ્વલતા બહુજ ઉતાવળે વહે છે.”

ઉજ્જ્વલતા માપક યંત્રોના પ્રકાર—આ યંત્રો બે પ્રકારના છે.

(૧) ફારેહાઈટનું ઉજ્જ્વલતા માપક યંત્ર. અને (૨) રિમનનું ઉજ્જ્વલતા માપક યંત્ર. તેમાંનું પહેલું યંત્ર અંગ્રેજ લોકોમાં અને બીજું ફ્રેન્ચ લોકોમાં ચાલે છે. અંગ્રેજ લોકોમાં જે યંત્ર ચાલે છે તેમાં ૮૦ અંશ માંડેલા હોય છે. અને જ્યાં ૦ સુ-ચ હોય છે તેને થીજવાનું બિંદુ કહે છે. તથા ૮૦ અંશને ઉકળવાનું બિંદુ કહે છે.

વિશેષ હુકીકત—ગરમી લાગવાથી ધનપદાર્થો કરતાં પ્રવાહી, અને પ્રવાહી કરતાં વાયુરૂપી પદાર્થો વધારે વિસ્તાર પામે છે.

પદાર્થમાં ગરમી વધારની અથવા ઘટાડની સહેલી છે. અને તેજ પ્રયોગથી હરકોઈ ધનપદાર્થોના પ્રવાહી પદાર્થ, અને પ્રવાહી પદાર્થોના વાયુરૂપ કરી શકાય છે.

પાઠ. ૨ જો. ઠંડી.

ઠંડી—શીતળતા. ઠંડી અને ગરમી એ શબ્દો જેમ એક બીજાથી ઉલટા છે તેમ તેમની કૃતિ પણ એક બીજાથી ઉલટી છે. તેમજ ગરમી ની માફક ઠંડી એ પણ કાઠ પદાર્થ નથી.

ઠંડીનું સ્વરૂપ—ગરમ પદાર્થોમાંથી ગરમી નીકળી ગયા પછી તે ઠંડા લાગે છે. કાઠ પણ વસ્તુમાંથી જેમજેમ ગરમી ઓછી થતી જાય છે તેમ તેમ તે પદાર્થો વત્તા ઓછા ઠંડા લાગે છે. પાણી દૂધ વગેરેમાંથી ગરમી ઓછી થતાં તે ધણીજ ઠંડા થાય છે ને પાણીનો ખરફ બની જાય છે આ ઉપરથી જણાય છે કે જેમ પ્રકાશ ન હોય ત્યારે અંધારૂ જણાય છે તેમ ગરમી ન હોય તોજ ઠંડીનું સ્વરૂપ માલમ પડે છે.

ફક્ત એક બાબતમાં ઠંડીને ગરમી મળતા આવે છે.—ગરમી જેમ પદાર્થની સ્થિતિમાં ફેરફાર કરી નાખે છે તેમજ ઠંડી પણ પદાર્થની સ્થિતિમાં ફેરફાર કરી નાખે છે. આ એકજ બાબતમાં તે બે મળતા આવે છે.

ઠંડી અને ગરમીના મુકાબલો. (૧) ગરમી પદાર્થનાં રજ-કણે વિખેરી નાખે છે તો ઠંડી તેમને એકઠાં કરી નાખે છે.

(૨) ગરમી જેમ ધન, અવાહી અને વાયુ રૂપ પદાર્થો ઉપર ભુલો ભુલો અસર કરે છે, તેમજ ઠંડી પદાર્થો ઉપર ગરમીથી ઉલટી અસર કરે છે.

(૩) ગરમી સામવાથી પદાર્થો ફૂલે છે તો ઠંડી સંકોચાય છે. જેમ—મુદાર પેડાને વાદ ચઢાવતી વેળા વાદને ખુબ તપાવીને

પછી પૈડા ઉપર ચઢાવી તેના પર ઠંડુ પાણી રેડવા કરે છે એટલે તે પૈડા સાથે સળંગ ચોટી જાય છે તે ઠંડીપણ સંક્રાંતિને ચાંદ્ર છે.

(૪) ગરમી લાગવાથી ધનપદાર્થો, પ્રવાહી, અને પ્રવાહી વાયુરૂપ થઈ જાય છે. ત્યારે ઠંડી લાગવાથી વાયુરૂપ પદાર્થો પ્રવાહી અને પ્રવાહી પદાર્થો ધન બની જાય છે.

ધાતુઓ ઠંડીથી સંકોચાય છે. સોડું, રૂપું, સીસું, કલાઈ, વિગેરેના રસને ઠંડી લાગતાં તે સંકોચાઈને ઘનરૂપ બની જાય છે જેથી જાણી શકાય છે કે ધાતુઓ ઠંડીથી સંકોચાય છે.

ધન પદાર્થો ઠંડીથી સંકોચાય છે. કટકડી, લાખ, રાજ, ગંધક ગોળ વગેરે પદાર્થો વાસણમાં મુકીને ગરમ કરતાં તે ઘુલે છે. પણ તેમની ગરમી નીકળી જઈને તે ઠંડા પડે છે ત્યારે સંકોચાઈને મૂળ રૂપે (ધન) બની જાય છે.

પ્રવાહી પદાર્થો ઠંડીથી સંકોચાય છે. દુધ, ઘી, દીવેલ કાપરેલ, મધ વગેરે થોડી ઠંડી લાગતાં તે ઘટ બને છે. અને વધારે ઠંડી લાગતાં તેમનું પ્રવાહી રૂપ મટીને ધનરૂપ થાય છે શિયાળાની ઘણી ઠંડી લાગતાં તેમનું રૂપ મટીને ધનરૂપ થાય છે શિયાળાની ઘણી ઠંડીમાં ઘી, મધ, કાપરેલ વગેરે પદાર્થો ઠરી જઈને કઠણ બને છે. અને એ પદાર્થો ધનરૂપમાં આવે છે ત્યારે તેમનું કદ પ્રવાહીરૂપ કરતાં ઓછું થાય છે. તેનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે પ્રવાહી પદાર્થો ઠંડીથી સંકોચાય છે.

વાયુરૂપી પદાર્થો ઠંડીથી સંકોચાય છે. ગરમીને લીધે નદી સરોવર અને સમુદ્રોનાં પાણીની વરાળ ઉત્પન્ન થાય છે. તે વધારે પાતળા હાવાથી ગરમીના દિવસોમાં આપણે તેને અંતર શક્તિ તરીકે પણ શિયાળાની ઠંડીના દિવસોમાં સવારના પહોરમાંજ તળાવ નદી કે

એવી પાણીવાળી જગાપર નજર ફેંકતાં આપણે વરાળના ગોટે ગોટા નીકળતા જોઈશું સવારમાં દાતણ કરતી વખતે પણ તે વખતે આપણા મ્હોમાંથી વરાળ નીકળતા હોય છે. તેનું કારણ એ છે કે ઠંડીને લીધે હવા ઘટ્ટ હોવાથી આપણી નજરે દેખી શકાય છે. તે ઉપરથી જણી શકાય છે કે ઠંડી લાગવાથી વાયુરૂપ પદાર્થ પણ સંકોચાય છે.

ઠંડીથી વરાળમાં થતા ફેરફાર—વરાળને ઠંડી લાગવાથી તેનું પાણી થઈ જાય છે. એટલે તેનું વાયુરૂપ મટી જઈને પ્રવાહી રૂપ બને છે. વળી તેને વધારે ઠંડી લાગવાથી બરફ કરા વાગેરે બન રૂપ બને છે. વરાળના આ ગુણને લીધે બરફ ઝાકળ કરા, વરસાદ વગેરે થાય છે ને તે પ્રાણી માત્રના જીવનનો આધાર છે.

ગરમી અને ઠંડી એકબીજાથી ભિન્ન ભિન્ન છે.

ઉદાહરણ. એક માણસ પર્વત ઉપર ચઢતો હોય, અને બીજો માણસ પર્વતપરથી નીચે ઉતરતો હોય, તે બેઉ જણા પર્વતના મધ્ય ભાગમાં આવતાં ચઢનારને ઠંડી અને ઉતરનારને ગરમીના અસર લાગશે હવે આ મધ્ય ભાગની હવાતો જે છે તેની તેજ છે. હવા કંઈ ઠંડી કે ગરમ નથી. તેતો ફક્ત એકજ સ્વરૂપ છે. પણ પેલા માણસાને તેની અસર જુદી જુદા લાગે છે. કારણકે તેઓ જુદે જુદે ઠેકાણેથી આવેલા છે.

પાઠ ૩ બે ફટકડી.

સાકરની આફક ફટકડીના ગાંગડા ઘોળા અને ચળકતા હોય છે ફટકડીને આખો જોતાં તે તુરિને ખટમડી લાગે છે.

ફટકડીની ઉત્પત્તિ—આ દેશમાં તે પંજાબ, બહારમાં, રજ-પુતસ્તાન, અને કચ્છમાં ફટકડીની ખાણો છે. અને કાંઈ કાંઈ ઠેકાણે

તેની માંગડીઓ પણ જમીનમાંથી જડી આવે છે પહેલાં આપણા દેશમાં ફટકડી બનાવવાનાં કારખાનાં હતાં પણ હાલમાં પંદેશી બનાવટી ફટકડી આવવા માંડી છે જેથી તે કારખાનાંઓ બંધ પડી ગયેલાં છે.

ફટકડીની બનાવટ—ખાણનાંથી તે માટી સાથે મળેલી નીકળી આવે છે. તે માટીને ક્યારામાં નાખે છે ને તેને બીની રાખવા તેમાં ત્રણ ત્રણ દિવસે પાણી રેડે છે. એમ ૧૨ દિવસ સુધી કરતાં બારમે દહાડે તેનું બી પુલી આવે છે. તે બી ઉઝરડી લેખને તેમાં સુસેખાર અને પાણી મેળવી ખૂબ હલાવે છે. તે નીતર્યું પાણી ઉપરથી કાઢી નાખે છે અને બાકીનાં બાગે જમીનમાં દાટેલાં કાણાં માટલામાં નાખે છે એટલે થોડા દિવસમાં ફટકડી તૈયાર થાય છે.

ફટકડીનાં ગુણ—રંગ ધોળી, તથા રાતી, ચળકતી બરડ પાસાદાર, ટુરી અને ખાટી

ફટકડીનાં હુન્નરઉદ્યોગમાં ઉપયોગ.

(૧) કપડાં ઉપર લપકાદાર રંગ લાવવાને માટે તેમાં ફટકડી નાખવામાં આવે છે.

(૨) કાગળ ઉપર સફાઈ લાવવાને માટે ફટકડીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

(૩) મીણબત્તી બનાવવામાં ફટકડીની જરૂર પડે છે.

(૪) કપડું, કાગળ, કે લાકડાની કાષ્ટવસ્તુ ચીળને ફટકડીના પાણીમાં બોળી દે છે તે સુકાયા પછી તેને સળગતો વાર લાગે છે.

(૫) છાકરીઓ દાંત રંગવાના તથા હાથ ઉપર એવી સમઝવાના કામમાં ફટકડીનો ઉપયોગ કરે છે.

(૬) કાચના ખડીઆએને ઢાંકણાં લગાડવા માટે ફટકડીને ઉપયોગ કરે છે.

ફટકડીનો દવામાં ઉપયોગ.

(૧) દૂધ ઉકાળીને તે કાઢીકું થાય ત્યારે તેમાં ફટકડીનો બૂકા નાખવાથી ખડખાર દહીં બને છે.

(૨) દાંત હાલતા હોય, અવાળુ ફૂટ્યા હોય, મોમાં કે જીભે ચાંદી હોય ત્યારે ફૂલાવેલી ફટકડીના કાગળા કરવાથી આરામ થાય છે.

(૩) નસકોરી ફૂટવાથી લોહી નીકળતું બંધ ન થતું હોય તો ફટકડીનો બૂકા સુંઘાડવાથી આરામ થાય છે.

(૪) છાતીમાં દાહ બળી ગયરકાં આવે, અને ઉલટીમાં લોહી જતું હોય તો ફટકડીનું પાણી પીવાથી આરામ થાય છે.

(૫) પછાડ લાગી જાય તો ઘસી ગોળ સાથે ફટકડી ખવરાવવાથી આરામ થાય છે.

(૬) અસ્વચ્છ મેલા પાણીમાં ફટકડીનો બૂકા નાખવાથી પાણી સ્વચ્છ બને છે.

ફૂલવેલી ફટકડી—કાચી ફટકડીના ગાંગડા ડીપમાં ધાત્રીને દેવતા ઉપર ચૂકીએ તો પહેલાં તે તળીને ખદખદે છે. પછી તેમાંનું પાણી વરાળરૂપે ઉઠી બળે છે. એટલે ડીપમાં ફૂટીને ધોળાં પતાસાં જેવાં ચકતાં બંધાય છે તેને લોઠા ફૂલવેલી ફટકડી કહે છે. તે હલકી હોય છે. તે તેનો સહેલાઈથી બૂકા કરાય છે.

પાક ૪ થા. સીસું, કલાઈ, અને જસત.

સીસું.

સીસું, વજનમાં થણું ભારે હોય છે. તેને કાપી બેતાં અંદરનો

રંગ શીકા અને કાળાશ પડતો જણાય છે. પત્થરપર પછાડતાં તેનો ખીચકુચ રણકો થતો નથી કામળ ઉપર ધસવાથી કામળ કાળો પડી જાય છે. અને તે ધાતું જ ચીકણું તથા નરમ હોય છે.

સીસાની ઉત્પત્તિ—ધણું કરીને સીસું ગંધક તથા કંઈક રૂપાના ભેગ સથે મળી આવે છે. એટલિટન દેશમાં (વિલાયત) જેવી સીસાની માતબર ખાણો છે. તેવી ફનીયાના ખીજ એકપણ દેશમાં નથી.

સીસાની બનાવટ—ખાણમાંથી સીસું ખોદી તેના સારા સારા ગટ્ટાઓ બાણુપર ગોઠવીને બાકીનાને ભાંગી નાખી ફરીથી બાણુપર મૂકે છે. અને વિગ્ની કાઢેલા સ્વચ્છ ગટ્ટાઓને તપાવે છે. એટલે તેમાંનો ગંધક બળી જાય છે. પછી તેને મોટી ભટ્ટીમાં ગાળે છે. એટલે તેમાંની સીસાની ધાતુનો રસ થાય છે. તે રસ ભટ્ટીની હેઠળની બાણુએ બંધ કરેલાં કાળાં આગળ મૂકેલા લોહાના વાસણમાં પડે છે. તેના ઉપર પોપડો બાજે છે. તેને કાઢાડો નાખી, રસને ડાઘ વડે બરતર લોહાના સંચામાં રહે છે. એટલે શુદ્ધ સીસું તૈયાર થાય છે.

સીસાના ગુણ—સીસું મેલું, જુરા રંગનું, નરમ, ખરબચડું અને ભરે હોય છે. તે એટલું ખરું નરમ હોય છે કે તેના ઉપર નખ અગર ચપ્પુવડે લીટા થઈ શકે છે. અગ્નિ ઉપર મૂકવાથી તે પીગળે છે. અને તેના અણકતો પીગળો રસ બની જાય છે.

સીસાનો ઉપયોગ

(૧) યુરોપ ખંડમાં લોહાના ચરખામાં સીસાના ગજ ધાત્રી, તેના પતરાં બનાવી, ધરાવર અને દેવજોપર જડે છે.

(૨) પત્થરની વચ્ચેનો સાધો પુરી દેવાને માટે લોહાની પટ્ટી ઉપર સીસું ઢાળવામાં આવે છે.

(૩) સીસાને ગાળીને તેના નળ, પાણી ભરી મુકવાની ટાંકીઓ વગેરે બનાવવામાં આવે છે.

(૪) રૂપું શુદ્ધ કરવામાં સીસાનો ઉપયોગ કરે છે.

(૫) સીસું બરડ હોવાથી અંદુકની ગાળાઓ બનાવવામાં તેનો ખરોડો ઉપયોગ થાય છે.

ગાળીઓ બનાવવા માટે સીસામાં થોડો સોમલ ભેળા દે છે. લોઢાની ચાલણીને ઉચી જગા પર મૂકી તેમાં સીસાનો રસ રડે છે. તે ચાલણીવાળાં કાણાંમાંથી થઈને નીચે મુકલા પાણીના વાસણમાં પડે છે. ને પાણીમાં પડતાની સાથેજ તે ઠરી જઈને તેની ગાળીઓ બને છે.

કલાઈ.

કલાઈ એ ધાતુ રૂપાના જેવી ધોળી, બારે અને ચળકાટ વાળી છે તથા ધણીજ નરમ અને વાળી શકાય તેવી છે. તેમાં સ્થિતિસ્થાપકતા નથી. અને તે ટીપવાથી વધે છે.

કલાઈની ઉત્પત્તિ—કટલેક કેકાણે કલાઈ જમીનમાંથી માટી અને પથરા સાથે મળેલી નીકળી આવે છે. એને કલાઈની કાચી ધાતુ કે કાંકરી કહે છે. ઇંગ્લાંડ, જર્મની, અમેરિકાના ચીલી તથા મેક્સિકો અને હિંદુસ્થાન તથા સિલોનમાં કલાઈની પુષ્કળ ખાણો છે. તે બધામાં ઇંગ્લાંડના કાર્નવાલ પ્રાંતની કલાઈની ખાણો વધારે સુપ્રસિદ્ધ છે. બુના બેખો ઉપરથી જણાય છે કે તે ઈ. સ. ની શરૂઆત પહેલાં પણ ગ્રાહ્યતા હતી. ચોખ્ખી કલાઈ જમીનમાં હોતી નથી. પરંતુ ઉપર જણાવી ગયા પ્રમાણે માટી અને બીજા પદાર્થો સાથે મળેલી હોય છે.

કલાઈની બનાવટ—ખાણમાંથી માટી સાથે મળેલી કલાઈ ખોદી કઢી તેના મધ્યે તેના ભુકા કરી, તેમાંથી માટી ધોઈ નાખીને તેને બહીમાં

ખૂબ તપાવે છે. એટલે બાકીના બળેલા પદાર્થો તેનાથી અલગ થઈ જાય છે. તે પછી ફરીને કલાઈને બદ્દીમાં મૂકી તપાવે છે. એટલે તેમાંથી શુદ્ધ કલાઈનો રસ થઈ, પથરાના ચોખ્ખા સંચામાં પડીને તેના મોટા ગઢા બંધાય છે.

કલાઈ અને સીસું નરમાશપણમાં મળતાં આવે છે.

સીસા તથા કલાઈના કકડાને હાથવડે વાળતાં તે સહેલાઈથી વળી શકે છે તેમને દેવતામાં મુઢીશું તો તે થોડી ગરમીથી બટ પીગળીને રસરૂપ બની જાય છે પીગળવાથી તેમનું ઘનરૂપ બદલાઈને પ્રવાહીરૂપ થાય છે. તેમના ઉપર ચપ્પુવડે સહેલથી લીસોટા પાડી શકાય છે આ બધા ઉપરથી સાદું જણાઈ આવે છે કે કલાઈ અને સીસું નરમાશપણમાં એક બીજાને મળતાં આવે છે.

કલાઈના ગુણ—રંગે ઘોળી, ચળકતી, વળી શકે તેવી, કાટ ચડતાં અટકાવે તેવી, સીસા કરતાં કંઈક કઠણ, પરંતુ સીસા કરતાં વહેલી ગાળી જાય તેવી, અને પાણી કરતાં ઊગળી બારે હાય છે.

કલાઈનો ઉપયોગ—(૧) તાંબા પિત્તળનાં વાસણને કાટ ન ચડે માટે તેને કલાઈ દેવરાવવામાં આવે છે.

(૨) લોઢાની રકાબીઓ અને ખાલાઓ ઉપર કલાઈનો ઢાળ ચડાવવામાં આવે છે તેથી તે શોભિતાં દેખાય છે.

(૩) લોઢાનાં પતરાંને કલાઈના રસમાં ઘોળી નાખે છે જેથી તેને કાટ ચડતો નથી. એ પતરાંના ડબ્બાઓમાં દેરાસીન, ઘી વિગેરે ભરાઈ આવે છે તેમજ દીવા કરવાના ખડીઆ ચાળણીઓ વિગેરે તે પતરાંનાં બને છે.

(૪) કલાઈનાં વરક જેવા પતરાંથી વિલાયતથી આવતાં સાણ તથા દવાની શીશીઓ પેક કરવામાં આવે છે.

(૫) ટાંકણીઓ પિત્તળની બનાવે છે તેને રૂપાળેવી ચળકતી કરવા માટે કલાઈના રસમાં બોળે છે. એટલે તે સફેદને ચળકતી દેખાય છે.

(૬) કાચના તખ્તા, અને મોટા આરસાઓની પાછળ કલાઈ ચઢાવે છે જેથી તેમાં આબેહુમ મ્હોં જોઈ શકાય છે.

(૭) કલાઈને ખેંચીને તાર બનાવી શકાય છે પણ તેમાં ચીકાશપણું ન હોવાથી તે વધારે ઉપયોગમાં આવતા નથી.

(૮) કલાઈના કકડાઓને મોટાં રોલરો વચ્ચે દબાવીને તેમનાં પાતળાં પતરાં બનાવે છે તેને વરક કહે છે.

(૯) કલાઈના ખાસ ગુણથી તેનું રેણુ બનાવવામાં આવે છે.

(૧૦) કલાઈના વરક તેહવારોના દિવસોમાં કંદોઈ લોકો માંડાઈ પર ચોટે છે.

કાંસુ—કલાઈ અને તાંબાના મિશ્રણથી કાંસુ બને છે તેમાં ખાદી ચીજો કટાતી નથી. કાંસુ ખરડ ને ભારે હોય છે. તેનાં તથા કલાઈનાં વાસણો ચુલાપર ચડાવવાના કામમાં આવતાં નથી.

જસત.

જસતનો રંગ વાદળી રંગના જેવો હોય છે. તેને દેવતામાં મૂકવાથી તે પીગળે છે. પણ સીસા કે કલાઈની માફક જલદીથી પીગળી જતું નથી. જસતનાં પતરાં ઘણાં શક્તાં નથી. કારણ કે તેને ટીપવાથી જ તુટી જાય છે.

જસતને કાટ લાગી શકતો નથી. જેથી લોઢાનાં પતરાં ઉપર જસતનો ઢોળ ચઢાવે છે. જસતનો ઢોળ ચડાવેલા પતરાં. દીનનાં (કલાઈનો ઢોળ ચડાવેલાં) પતરાં જેવાં સફાઈદાર અને ચળકતાં હોતાં

નથી. આ પતરાં (જસતના ઢોળવાળાં) ને લોકો છાપરા ઉપર નખી-
ખાંની જગાએ જડે છે.

જસતનો ઉપયોગ—(૧) જસત અને તાંબાની મેળવણી
કરીને પતલ બનાવવામાં આવે છે.

(૨) જસત તથા સીસાનું મિશ્રણ કરી તેમાંથી ચતી ધાતુના
તાર તથા જડાં પતરાં થાય છે. રેસવેના તાર તથા ધુંગળાં એ
ધાતુનાં હોય છે.

[૩] રૂપાના દાગીના ઝારવામાં રૂપા તથા જસતનું મિશ્રણ
કરે છે તે જસતની કહે છે.

[૪] ઘડીઆળ, અને ઘંટ બનાવવામાં તાંબા તથા કલાઈની
અંદર જસત નાખવામાં આવે છે. અને જસતના ખોટા દાગીનાઓ
મણ બનાવવામાં આવે છે.

પાઠ ૫ એ લાકડું અને હાથી ઢાંત.

લાકડું.

લાકડું બધી જાતની વનસ્પતિઓમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. ધર બાં
ધવાના, તથા આપણા ઉપયોગની ઘણી ચીજોમાં અને બાળવામાં બજત-
ણુ તરીકે લાકડાનો ઉપયોગ થાય છે. એટલે તેની વધારે હકીકત અહીં
લખવાની જરૂર નથી. કારણકે 'લાકડું' એ શું છે તે સૌ ઠાઠ જાણે છે.

પદાર્થના વિભાગ—સૃષ્ટિ ઉપર જેજે પદાર્થો આપણા જીવામાં
આવે છે. તે બધાના એ ભાગ છે. (૧) સજીવ પદાર્થ એટલે જીવવાળા
પદાર્થો તેમાં વનસ્પતિ અને પ્રાણી માત્રનો સમાવેશ થાય છે. (૨) નિર્જીવ
પદાર્થ એટલે જીવ વગરના જડ પદાર્થો એમાં માટી પથ્થર ધુળ વગેરે છે.

સેન્દ્રિય પદાર્થોના એ વિભાગ છે. (૧) પ્રાણીજ સેન્દ્રિય

એટલે પ્રાણીઓથી ઉત્પન્ન થતા પદાર્થો. જેવાકે હાડકાં, ચામડાં, શીંગડાં, રેશમ, ઉન, કરતુરી, હાથીદાંત વિગેરે.

(૨) ઉદ્ભિજ્જ સન્દ્રિય અથવા વનસ્પતિ સેન્દ્રિય એટલે વનસ્પતિમાં ઉત્પન્ન થતા પદાર્થો જેવાકે લાકડાં, પાંદડાં, અનાજ, કાચલા, ધામ, ગુંદર, ફળ, મૂળા અને તેડીખીઆં વગેરે આ ઉપરથી આપણે જાણી શક્યા કે લાકડું એ વનસ્પતિ સેન્દ્રિય અને હાથીદાંત એ પ્રાણીજ સેન્દ્રિય પદાર્થો છે.

લાકડું રેસાઓનું બનેલું છે. આપણે દાંતણુ ચાવીએ છીએ ત્યારે તેનો કુચા થયેલો જણાય છે, હરકોઇ ઝાડની કીલી ડાળીને કચરવાથી તેનો કુચો થાય છે, તેને તપાસતાં તેમાં જુદા જુદા રેસા જણાઇ આવે છે, નેતર, વાંસ વગેરેમાં તો રેસાઓ ખુદા જણાઇ આવે છે. જેથી સાબીત થાય છે કે લાકડું રેસાઓનું બનેલું છે.

લાકડામાં થર (૫૬) હોય છે. સાગ, સીસમ, બાવળ વગેરેનાં ઝાડનાં લાકડાંને આડાં કાપતાં તેમાં રંગીત કુંડાળાં જેવા ગોળાકાર જણાય છે જે જે લાકડાંઓમાં આવ્યાં કુંડાળાં જણાય છે. તેમાં વસ્તોવરસ એક નવો થર બધાય છે. જેથી એ કુંડાળાંની ગણતરી કરીને ઝાડનાં ઉંમર કહી શકાય છે. જેમ જેમ નવા થર બંધાતા જાય છે. તેમ તેમ અંદરનાં થર દખાતા જાય છે, એમ થસેના દખાણુને લીધે આગળનું લાકડું મજબુત, કઠણુ અને સંગીન થતું જાય છે. પણ જાત પાસેનું લાકડું કુમળું, ઓછું ટકાડી, અમે ફીક્કા રંગનું હોય છે. ઝાડનો રસ, ઊલ અને જુના કાષ્ટની વચ્ચે વધને વહે છે તે તેનાથી જે લાકડું બધાય છે તે રસવાન લાકડું કહેવાય છે.

લાકડું શોષક છે.—લાકડાંને પ્રાણીમાં મૂકી થોડીવાર પછી મૂકાર કાઢીએ તો તેના વજનમાં વધારો થયેલો જણાય છે. જેટલો

વધારા વળનનો થયો. તેટલું તેણે પાણી ચૂસી લીધું છે. માટે લાકડું એ શોષક પદાર્થ છે. લાકડાની માફક જે પદાર્થો પાણીને ચૂસી શકતા નથી તે બધા અશોષક પદાર્થો કહેવાય છે.

લાકડાનો વર્ગ તથા તેનો જુદો જુદો ઉપયોગ.

(૧) તાડ, નાળીએરી વગેરેનું લાકડું શીસું, અને રેસાદાર હોય છે. તે ફક્ત ખેતરોને પાણી પાવાની પરનાળો બનાવવામાં કામ લાગે છે.

(૨) બાવળ અને આમલીનું લાકડું કઠણ નેચીયડ હોવાથી તેના શેરડી પીલવાના કાલુ, બાણી, હળ વગેરે ખેતીનાં સાધનો બનાવે છે.

(૩) સાગ, સીસમ, બાવળ વગેરેનાં લાકડાં કઠણ, ઘટ્ટ અને મજબુત હોવાથી કામમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે.

(૪) દેવદારનું લાકડું પોચું, અને ભાર ઝીલવાને અશક્તિ-માન હોવાથી ઇમારતી કામમાં ન આવતાં પરચુરણ ચીજો બનાવવાના કામમાં આવે છે.

લાકડાનો ધણોખરો ઉપયોગ ઘર બાંધવામાં તથા બાળવામાં થાય છે. તે ઉપરાંત પેટીઓ, ખુરસીઓ, રેખલો, કપાટો, આટલા, પાટલા, વહાણ, ગાડીયો વિગેરે લાકડાનાંજ બને છે. જે લાકડાં સારી ઇમારતો બાંધવાના કામમાં આવે છે. તે ઇમારતી લાકડાં કહેવાય છે. તોપણ આંખો, મહુડો, લીમડો, રાયણ વગેરેનાં લાકડાં ઘર બાંધવાના કામમાં આવે છે. જતાં તે ઇમારતી કહેવાતાં નથી. પણ તેમને કર-કટ લાકડાં કહે છે, પાઠની હડાકત ઉપરથી એમ સાબીત થાય છે કે 'લાકડું' એ માણસની ધણીજ ઉપયોગી ચીજ છે.

હાથીદાંત.

ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે કે 'હાથીદાંત' એ પ્રાણીન સેન્ડિ

ય પદાર્થ છે. હાથીની સુઢની એ બાજુએ જે એ મોટા શીંગડા જેવા દેખાય છે તેને હાથીદાંત કહે છે.

હાથીદાંતની ઊત્પત્તિ.

સિલોન, સિઆમ, ને આફ્રીકાનાં જંગલોમાં હાથીની વસ્તી પુષ્કળ હોવાથી ત્યાંથી ઘણા હાથી દાંત મળી આવે છે. હાથી ૩-૪ વર્ષનો હોય ત્યારે તે દાંત ખરી પડીને નવા ઉગે છે, પાંચેલા હાથી-ઝોના દાંત વધી જવાથી કાપી લેવામાં આવે છે, અથવા તે હાથીઓ અરરપરસ લહે છે ત્યારે પણ તે દાંત ખરી પડે છે. અને એવી રીતે હાથીદાંત હાથ લાગે છે. દરેક દાંતનું વજન આશરે ૪-૫ મણુ સુધી હોય છે.

હાથીદાંતની અજતને લીધે કાંઈ કાંઈ ઠેકાણે હાથીનાં હાડકાં અગર તે હાથીદાંતના જેવાજ કાંઈ દર્શાવે પ્રાણીઓનાં હાડકાંના હાથીદાંત તરીકે ઉપયોગ કરે છે. અને અજાણ્યા માણસો તે અજાણ્યપણે ખરીદે છે. માટે ચોક્કસ ખાતરી કરીને હાથીદાંત ખરીદવો.

હાથીદાંતના ગુણ અને ઓળખાણ.

સિલ્હલી, આશીગરો, કોડીઓ, જંગબારી વગેરે હાથી-દાંતની જાતો છે. કેટલાક હાથીદાંત રંગે સફેદ ને કેટલાક સહેજ પીળાશ પડતા હોય છે. વજનમાં ભારે હોય છે, લાકડાની માફક તે શોષક પદાર્થ છે કારણ કે તેના ઘાટ બનાવવા માટે તેને પાણીમાં પ્રલાળીને સહેલાઈથી ઊલ્લી શકાય છે. વળી સ્થિતિસ્થાપક છે. અને ખારીક નજરથી તપાસ કરતાં તેમાં ગોળ ચક્રર અથવા ફાદરી જેવાં ત્રીણાં ત્રીણાં મીંડા દેખાય છે તેને કુદરતી નકશી કહે છે.

હાથીદાંત ગરમીથી ફાટી જાય છે. હાથીદાંતને દેવતાપર મૂકતાં, અથવા તડકાની ગરમી લાગતાં તેમાં ચીરા પડીને ફાટી જાય છે.

ઉનાળામાં હાથીદાંતની ચૂડીઓ વગેરેને ગરમીથી જળવળી જોઈએ. હાથીદાંતના વેપારીઓ હાથીદાંતને ભોંયમાં કે એથા કાંઈ હંડકવાળી જગ્યામાં રાખી મૂકે છે.

હાથીદાંતનો ઉપયોગ હાથીદાંતના ચૂડા, ચૂડીઓ બોલોયાં, છલ્લા, દંસપ, સોગટાં ચાપુ, છરી તથા પત્રીના હાથા અ સુદર રમકડાં બનાવવામાં આવે છે. તેના ઉપર ઘણુંજ દેખી તરેહનું કાતર કામ થઈ શકે છે. માણસના તથા ટોરની દવાના ઉપયોગમાં પણ તે આવે છે. વાગેલા જખમ (ઘા) ઉપર હાથીદાંતનો વેર લગાડવાથી તે રૂબરૂ જઈને આરામ થાય છે.

પાઠ. દુઠો. ફુલ તેના ભાગ, અને કાર્ય.

ચંપો, ચંમેલી, જામુદી, જુદા, કરેણી, માલતી, ગુલાબ, વગેરે ફૂલો તેા ઘણાઓએ જોયાં હશે, એ ફૂલોના દાર અને ગોટા બનાવે છે. પોતાના ઇષ્ટ દેવતાઓની તેનાથી પૂજા કરે છે. અને તેમાંના કેટલાક અતિ સુમધીદાર ફૂલોમાંથી અત્તર નીકળે છે.

ફૂલોની જુદી જુદી જાત.

(૧) બાજરી, બંટી, જાર વગેરેના છોડ ઉપર હુંડાં આવે છે. તે પણ તે તે છોડનાં ફુલ કહેવાય છે.

(૨) આંબો, લીમડા, જાંબુ વગેરેનાં ફૂલોને મોર કહે છે.

(૩) મહુડાં. રાયણ વગેરેનાં ફૂલોને ચકર કહે છે.

(૪) આંબડી વગેરેનાં ફૂલોને કૌર કહે છે.

(૫) પાઠને મથાને જણાવેલાં મોગરો, ગુલાબ, ચંપો, જામુદી વગેરેનાં ફૂલો તે ફુલ કહેવાય છે.

કુલના ભાગ ને ફેલા રાખે હોય છે. તેમાં ઘણું દરીને પાંચ ભાગ બેવામાં આવે છે (૧) કળી. (૨) વજ. (૩) પાંખડી. (૪) સીંદર ને પુકેસર. (૫) ખીંચાય.

(૧) કળી. ફલોત્રણા છોડ કે ઝાડનાં પાંદડાંના મૂળ નજીક ડાંખ-
ળીઓમાં ઝીણા ઝીણા મોગરા ફૂટે છે. તે મોગરા મોટા થાય છે
ત્યારે કળી કહેવાય છે. એ કળી કુત્રનું ડીકું ડાળી સાથે વળગાડી
રાખે છે. ડાળીમાંના રસ ડીકા માંસરૂતે કળીમાં જાય છે એટલે કળી
વધે છે, ખીલે છે, અને તેમાંથી ફલ થાય છે.

(૨) વજ. ફલોત્રી કળીની ઉપરની બાજુએ લીલારંગનું પડ
(દાંદણ) વીંટળાએલું જણાય છે તેને વજ કહે છે. એ વજ, કળીનું
ટાઠ તાપથી સંરક્ષણ કરે છે. વજપત્રો લીલા રંગનાં હોય છે. અને
તેઓ જોડાઈ જવાથી પ્યાલાનો આકાર બને છે.

(૩) પાંખડી. કળી મોટી થઈને વજ ફાડીને પાંખડીઓ ખુ-
લ્લી થાય છે. ત્યારે તે ફલ કહેવાય છે. પાંખડીઓના લપકાદાર રંગ
અને સુગંધથી બ્રમર, મધમાખી, પતંગીઆ વગેરે જાતુઓ તેનાપર
આવીને બેસે છે. અને પાંખડીની અંદરનું મધ ચૂસે છે. આ પાંખ-
ડીઓ મૂળમાંથી પાતળીને ઉપરથી ફેલાયતી હોય છે. તથા વજ, કરતાં
સુવાળી અને વધારે કામગ હોય છે. આ પાંખડીઓ ફૂટનું ખીંચું
દાંદણ કહેવાય છે. પાંખડીઓ સાથે ઝાડાવાળી જે સગંગ આગ બને
છે તેને કુલમણી કે ગોટા કહે છે.

કસુખી, કેસુગાં, કેસર વગેરે ફલોત્રી પાંખડીઓ રંગ કાઢ-
વાના કામમાં આવે છે.

ગુલાબ, મોગરો, ચંપો વગેરે ફૂલની પાંખડીઓમાંથી અતરે વગેરે સુગંધીદાર તેલ બનાવવામાં આવે છે.

ધંતુરો ગુલાબાસ વગેરે ફૂલોની પાંખડીઓ જોડાઈને સરણાઈ જેવો ઘાટ બને છે. ને તે સંયુક્ત પાંખડીવાળાં ફુલો કહેવાય છે.

શ્રી કેશર અને પુકેસર—જમ્બુદી, ગુલાબાસ, ગુલાબ, ખાર માસી વગેરેના ફૂલની પાંખડીઓમાં ઝીણા ઝીણા ફેટલાક તાંતણા જોવામાં આવે છે. તેમાં પાંચ તાંતણા મુખ્ય હોય છે ને તે દરેકને પુકેસર કે નરતંતુ કહે છે. ધણાખરાં ફૂલોમાં પાંચ નરતંતુ હોય છે. પણ ગુલાબમાં અને મીંડીમાં ધણા હોય છે અગથીઆમાં એવા દશ નરતંતુ છે અને મોગરામાં એજ છે.

ફૂલની વચ્ચેનો જે ઉભો લાંબો તાંતણો દેખાય છે તેને શ્રી કેસર કે માદા તંતુ કહે છે. આ તંતુ બધાં ફૂલોમાં ફક્ત એકજ હોય છે.

શ્રીકેસરના નીચેના ભાગને ગર્ભાશય, વચલા ભાગને ગર્ભ નળી, અને સૌથી ઉપરના ભાગને ગર્ભનળીનું મુખ કહે છે.

શ્રીકેસર અને પુકેસર એ બંને બી બંધાવા માટે ધણા ઉપયોગના છે.

પુકેસરના પાતળા તાંતણાને મથાળે નાની કાચળીઓ જેવું દેખાય છે અને તેને પરાગ કોશ કહે છે. અને પરાગ કાચમાં ઝીણા ઝીણા દાણા હોય છે તેને પરાગકણુ કે રજ કહે છે.

ભમરાઓ, મધમાખીઓ, ને પતંગીઆઓ ફૂલોના પુકેસરના રજકણુને લેઈ શ્રીકેસરમાં દાખલ કરે છે ત્યારે શ્રીકેસરના પોલા તાંતણામાં યદ્યને તે બીજાશયના ભાગમાં ઉતરે છે ને ત્યાં નવું ફળ બંધાય છે.

ખીજશય—એ પુલની અંદરનો ધણોજ મહત્વનો ભાગ છે. તે ભાગ આકેસરની નીચેની બાજુએ હોય છે. આકેસરે મેળવેલા ખોરાકને લીધે તે ભાગ વૃદ્ધિ પામે છે. તે ત્યાં નવું ફળ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ભાગ મધુ અગત્યનો છે કારણકે ફળનાં બી સંધરી મુઠી વાવવાના કામમાં આવે છે.

ફુલોનો ઉપયોગ—પાછળ જણાવી ગયા પ્રમાણે ફેટલાંક ફુલો-માંથી રંગ બનાવે છે. અને ફેટલાંકમાંથી અત્તર વગેરે સુગંધીદાર તેલ બનાવે છે. મોગરો જીંઘ વગેરે દવાના કામમાં પણ આવે છે. હિંદુ લોકો ફુલોનો ઉપયોગ પોતાના ઇષ્ટ દેવોના પૂજનમાં, કાંઈ સન્માનાર્થે દારતોરા બનાવવામાં અને શોખને ખાતર સૂંઘવામાં પણ કરે છે.

પાઠ ૭ મો. ફળ, તેના ભાગ, અને કાર્ય.

કેરી, બાજુ, લીંબુ, દાડમ, દ્રાક્ષ, નારંગી, કેળાં વગેરે ફળ કહેવાય છે, તેનાં છોડાં કાઢી નાખતાં તેમાંથી ગર્ભ નીકળે છે તે ગર્ભની અંદરના ભાગમાં બી હોય છે, કેળાં, બોર, ટટી વગેરે ફેટલાંક ફળના ગલ ખાવામાં વપરાય છે અને કેરી જેવાં ફેટલાંક ફળોનો રસ ખવાય છે.

ફળની ઉત્પત્તિ—જે વેલા ઝાડ કે છોડને ફુલ આવે છે તે-નેજ ફળ થાય છે. ફળ પાકા આકેસરમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તે પુલની નીચે તથા ડીંટાની ઉપરના ભાગમાંજ ઉગે છે. આકેસરની નીચેની બાજુએ એક ખીજશય અને તેમાં સુદૃઢખીજ હોય છે. તે પરાગના પ્રવેશથી પાકે છે એટલે ખીજશય પુલની મોટું થાય છે. એટલામાં પાંખડી વગેરે પુલના જે ભાગો કુમળા ફળને અગર ખીજને પોષણ આપવામાં નીરવયોગી હોય તે બધા ખરી પડે છે. તે બાકીના ભાગો સ્ત્રીકેસરની સાથે વધતા જાય છે. તે સર્વ મળીને

ધીમે ધીમે ફળ અને છે. પરંતુ શેતુર, ફણસ, ને અંજીર જેવા ફળો
ધણી પુલોના એકત્ર મળવાથી થાય છે.

અનાજ ધાસ વગેરેનાં ફણસલા ઉપર જે ફુલ હોય છે તે
દરેક તેમનાં છુટાં છુટાં પુત્ર સમજવા તે ફલમાંથી જુદા જુદા દાણા,
અને દાણાની એકત્રતાથી ફણસલું (ફુંડું) બંધાય છે.

તુવેર, વાલ, ચોળા વગેરે કઠોળને પ્રલનાં ઝુમખાં આવી
ગયા પછી શીંગોનાં ઝુમખાં આવે છે અને તેમાં દાણા બંધાય છે.

ફળના ભાગ (૧) છાલ (છાડું) (૨) ગર (ગર્ભ) (૩)
બીજ, બીઆં, બી.

છાલ (છાડું) — ફળની ઉપરનાં છોડાં અંદરના ગર્ભ અને
બીજનું રક્ષણ કરે છે. ડીંટામાં આવેલો ફટલોક રસ તેના છોડામાં
જવાથી ફળનું પોષણ થાય છે. છોડા ઉપરથી ફળ ઓળખાઈ આવે
છે. ફળ કાચું હોય છે ત્યારે છાલ લીલા રંગની અને પાકે છે ત્યારે
પીળા રંગની થઈ જાય છે. વળી ગર્ભ કરતાં છોડાનો સ્વાદ જુદો
લાગે છે. પણ કંઈ છોડ ખાવામાં આવતાં નથી.

ગર્ભ (ગર) — ફળાં, જામકળ, નાગિએરી, ટેટી, પપૈયા વગેરે
ફળોના છોડાં કાઢી નાખતાં અંદરથી જે ખાવા જેવી બીજ નીકળે છે
તે ગર (ગર્ભ) કહેવાય. કોઈ ફળોના ગર્ભ કઠણુ તો કોષના નરમ
હોય છે અને ફરી વગેરેના ગર પ્રવાહી હોવાથી રસ કહેવાય છે.
જેમ જેમ ફળ પાકતું જાય છે તેમ તેમ ગર નરમ પડતો જાય છે.

બીજ (બી) ફરી, ટેટી, રાયણ, જાંબુ, પપનસ, પપૈયા, સી-
તાફળ વગેરે ફળોના ગર્ભની અંદર બી, ઠંળીયા કે ગોટલા હોય
છે. પણ એ બધાં તેનાં બીજ સમજવાં. એ બીને ફરીથી વાવતાં જે
જાતનું બી હોય તેજ જાતનું ઝાડ, કે વેલા અને ફળ ઉત્પન્ન થાય.

ફળના પ્રકાર (૧) કેરી, નાળીયેરી, બોર, ટેટી પર્યા વગેરે કે જેમાં છાશ, રસ, અને ગોટલા, તથા બી હોય છે. (૨) દ્રાક્ષ, દુધી, જામફળ વગેરે કે જેમાં છાશ અને રસ હોય છે (૩) મગફળી વગેરે શીંગો તમ્મમ જાતની હોય છે.

ફળનો ઉપયોગ—સખળી જાતનાં ફળો માણસોને ખાવાના તથા દવાના ઉપયોગમાં આવે છે. પક્ષીઓ પણ ફળો ઉપર ખેતાનાં જીવન નિભાવે છે.

ઝાડોને ફળનો ઉપયોગ—પોષટ, કાગડા, કચુતર વગેરે પક્ષીઓ ઝાડ ઉપર બેસીને ફળો ફાલી ખાય છે. તેમાંથી બીજાં જમીન ઉપર પડે છે. ત્યાં તે ઉગે છે. અને નવો ઝાડ ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલાંક ફળો આમોઆપ જમીનપર પડીને ત્યાં સળી જાય છે. એટલે તેમાંથી બી નીકળે છે તે જમીનમાં પેસી જાય છે અને તેમાંથી નવું ઝાડ ઉત્પન્ન થાય છે.

પાઠ ૮ મો બી, તેના ભાગ, અને કાર્ય.

બી—ગયા પાઠમાં આપણે જાણી ગયા કે ફળના વચલા ભાગમાં ગર્ભનાં બી હોય છે. નવાં ઝાડ, છોડ, અને વેલા બીજમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે.

અનાજ માત્રનાં બી તેમનાં કણસલાં, શીંગો કે જાંડવામાં થાય છે, અને તે તેમનાં ફાતરાં વડે રક્ષાય છે.

કપાસ, આકડો વગેરેનાં બીની આસપાસ ફ જેવા રેસા હોય છે તેનાથી તે બીનું રક્ષણ થાય છે.

સીતાફળ, જામફળ, તડબુચ, ટેટી, વગેરે ધણા બીજવાળાં ફળોનાં બીનું સૌ સોના ગર્ભો રક્ષણ કરે છે.

કેરી, બોર વગેરે ફળોમાં ફક્ત એક જ બી હોય છે ને તે કઠણ તથા મજબુત હોય છે.

બીમાં મુખ્ય અવયવ અંકુર કે ફણુગો છે. તે અંકુરમાંથી જ નવા છોડની ઉત્પત્તિ થાય છે. બીજ જમીનમાં રોપાય છે એટલે તે પાંદડાંપે જમીનની બહાર ઉગી આવે છે. બીજને એક બિંદુ હોય તેની સાથે બીજનો અને ઉપત્તી છાલનો સંબંધ થએલો હોય છે. તથા બીજની અંદરનો ભાગ વધવા માટે જે રસ આવે છે તે આ બિંદુ મારફતે આવે છે જેથી તેને આંખ પણ કહે છે.

બીની જાત. સઘળાં બીનામે પ્રકાર છે. (૧) જે બીજમાં બે દાળ (ફાડ) હોય છે તે દ્વિ દળીઆં એટલે બે દાળવાળાં કહેવાય છે જેમાં કે ચણા, તુવેર, ચોળા, મગ, રોખા, બદામ વગેરે જે બીમાં (૨) દાળ હોતી નથી એટલે જેની ફાડ પડતી નથી તે એક દળીઆં બી કહેવાય છે. જર, બાજરી, ઘઉં, મકાઈ વિગેરે

બીના ભાગ (૧) શેતરૂં. (૨) દાળ. (૩) બીજાંકુર.

શેતરૂં—બીને પલાળવાથી અંદરની દાળને તથા બીજાંકુરને પુલાવીને છોતરૂં ઉખડા જાય છે.

દાળમાં સત્વ સંનાયલું હોય છે તે સત્વ ખાઇને બીજાંકુર વધે છે. અને માણસો તે દાળનો લોટ દળીને ખાય છે. દ્વિદળ કસ્તાં એક દળીઆંમાં સત્વ વધારે હોવાથી તે શરીરને વધારે પુષ્ટિ આપે છે.

બીજાંકુર—બી ને જમીનમાં વાળ્યા બાદ ઉપરથી પાણી રડવાથી દાળનું સત્વ નરમ પડે છે તે ચુસીને બીજાંકુર વધે છે. અગર તો દાળમાંનું સત્વ બીજાંકુરમાં શોષાઇ જઇને પણ બીજાંકુર વધે છે. બીજાંકુરના જે ભાગનું મુળીઉં બનવાનું હોય છે તે પ્રથમ ફાટીને બહાર નીકળે છે, પછી થડનો ભાગ, અને છેવટે ડાળાં પાંદડાં ઉગે છે.

પાઠ ૬ મો. પાંદડાં, તેની રચના, અને કાર્ય.

પાંદડાં:—જુદા જુદા વેલા, છોડવા, અને ઝાડાનાં પાંદડાં જુદી જુદી જાતનાં હોય છે કાષ્ઠનાં મોટાં, તો કાષ્ઠનાં નાનાં, કાષ્ઠનાં ગોળ, તો કાષ્ઠનાં લંબગોળ, કાષ્ઠનાં તરવારનાં પાનાં જેવાં, કાષ્ઠનાં ગંજીપાની લાલ બદામ જેવાં, તો કાષ્ઠનાં હાથના પંખા જેવાં—એમ જુદા જુદા આકારનાં હોય છે. તથા કેટલાંક પાંદડાં માણસને ખાવાના, તથા દવાના કામમાં આવે છે, અને કેટલાંક ઘેરને ખાવાના કામમાં આવે છે.

પાંદડાંની રચના:—પાંદડાં ડીંટાવડે ડાળી સાથે વળગેલાં હોય છે, ને ડીંટા મારફતેજ ડાળીમાંનો રસ પાંદડાંમાં આવે છે દરેક જાતના પાંદડાંની વચમાં એક જાડી નસ હોય છે. તેમાંથી બીજી પાતળી નસો આખા પાંદડામાં પથરાયેલી હોય છે ડીંટામાંથી આવેલો રસ પેલી મોટી નસમાં થઇને પાતળી નસોમાં ફેલાઇ જાય છે ને તેથી પાંદડાંનું પોષણ થાય છે.

પાંદડાના પ્રકાર. વડ, પીંપળ, પીપળો, આંબો વગેરેનાં પાંદડાં તેઓની ડાળી ઉપર જુદાં જુદાં ઉગે છે જેથી તે સાદાં પાંદડાં કહેવાય છે. (૨) લીમડો, આમલી, સરખવો, બાવળ આવળ વગેરેનાં પાંદડાં પોતાની એક સળી ઉપરજ ન્યાખધ ઉગે છે જેથી તે સંયુક્ત પાંદડાં કહેવાય છે. કારણકે સાદાં પાંદડાંની માફક તેમાંનું એકપણ પાંદડું જુદું ઉગતું નથી.

માણસોને પાંદડાંનો ઉપયોગ—પાંદડાંની ઘનધટા છવાણ હોય તેની નીચે શીખમ રૂપમાં માણસો આનંદ અને આરામ મેળવે છે. શીશી લીમડાનાં પાંદડાં શાક કઢી વગેરેમાં નાખવામાં આવે છે. આંબો, આસોપાલવ, કેળ, વગેરેનાં પાંદડાંઓનો હિંદુઓ શુભ પ્રસંગે તોરણ, માંડવા વગેરે બાંધવામાં બહોળો ઉપયોગ કરે છે. તુળસી

લડ, અને પીપળાનાં, તથા ફળનાં પાંદડાંનો દેવપૂજન અને જમવાના કામમાં હિંદુઓ ઉપયોગ કરે છે. તથા ખાખરાનાં પાંદડાંની પતરાળાં, પડીઆ બનાવે છે.

ઝાડને પાંદડાંઓનો ઉપયોગ — વાણ્યમાં કરતાં ઝાડની પાંદડાંઓની વધારે કરીને અગત્યતા છે. પાંદડાં વિના ઝાડ જીવી શકતું નથી. ઝાડની અંદર પાંદડાં ત્રણ પ્રકારનું કામ કરે છે. (૧) રસોડાનું (ખોરાક તૈયાર કરવાનું.) (૨) જઠરનું (પાચન ક્રિયાનું.) અને (૩) ફેફસાંનું. (શ્વાસોચ્છ્વાસનું.)

(૧) ઝાડનાં મૂળીયાં ભોંયમાંથી જે રસ શોષી લે છે. તે તરતજ પાંદડાંમાં જાય છે પાંદડાં તે રસ, વાયુમાંથી મળતો કાર્બોનિક એસિડ બાસ, અને સૂર્યનો પ્રકાશ, એ ત્રણેના એકત્ર બળથી ખોરાક ઉત્પન્ન થાય છે. ને તે ખોરાક પાંદડાંની નસો વાટે ડીંટાંમાં થઇને ઝાડનાં તમામ અંગોમાં ફેરે છે.

(૨) પાંદડાંમાં તદ્દયાર થએલો ખોરાક ત્યાંની ત્યાંજ પચી જઇ, આખા ઝાડને પુષ્ટિ આપે છે. ને નકામો ભાગ પાંદડાંના છિદ્રવાટે પરસેવારૂપે બહાર નીકળી જાય છે.

(૩) આપણે તાકવડે શ્વાસોચ્છ્વાસ ચલાવીએ છીએ તેમ ઝાડનો શ્વાસોચ્છ્વાસ પાંદડાંવડે ચાલે છે. પાંદડાંઓ દિવસે કાર્બોનિક એસિડ બાસ હવા શ્વાસ તરીકે લે છે અને ઓક્સિજન છોડે છે. રાત્રે તેથી ઉલટું કરે છે. માટે રાત્રે ઝાડ તજે સુવાથી તંદુરસ્તીને નુકસાન થાય છે.

પાંદડાં લીલા રંગનાં શામાટે? — પાંદડાંમાં નસો ગુંથાએલી હોય છે, નસોના ગુંથણ વચ્ચેની ખાલી જગ્યામાં નાની નાની કણીઓ હોય છે. તેમાં કીણા કીણા કણ હોય છે. એ કણ સૂર્યના

પ્રકાશને લીધે લીલાશ પડતો જાય છે. જેથી પાંદડાનો રંગ લીલો થાય છે.

ગાંધારીમાં પાંદડાનો જંગમ રંગ પાંદડા ફૂલો અને અંજી વાળામાં ખુલ્લી જંગમના રોપલા કાઢના પાંદડા તાજા અને પૂર્ણ લિલાસવાળાં દેખાય છે.

પાઠ ૧૦ મા. રહા અને કાફી.

આજ કાલ દુનિયામાં ‘‘રહા દેવી’’ નું સામ્રજ્ય એટલું બહુ વ્યાપી ગયું છે કે તેનાથી રાજા થા રાંકે, બાલક થા વૃદ્ધ, ગરીબ થા તવંગર કાષ્ટ પણ અજાણ્યું નથી. લગ્ન પ્રસંગે રહા, મરણ પ્રસંગે રહા મીજલસમાં પણ રહા, વાર તહેવારે પણ રહા, ઘરમાં, બજારમાં હોટ-લમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં રહા રહા, અને રહાજ. સર્વ સ્થળે ‘રહા દેવી’ એટલું બહુ સન્માન પામી ગઈ છે કે સાક્ષાત શક્તિ દેવી. (હિંદુઓ જેને દેવી તરીકે માને છે તે, અંબાજી ભદ્રકાળી વિગેરે દેવી સ્વરૂપ) પણ એટલું સન્માન જગતમાં પામી નથી. ભારત વર્ષનાં જેટલાં મનુષ્યો રહા દેવીને ઓળખે છે તેના ફૂં બાગ પણ શક્તિ દેવીને ઓળખતો નહિ હોય, -જ્યારે એમ છે તો સ્વેજ જણાઈ આવે છે કે રહાથી કાષ્ટ અજાણ્યું નથી. એટલે તે સંબંધી અત્રે વધારે વિવેચન કરવું યોગ્ય લાગતું નથી.

રહાની ઉત્પત્તિ—ચીન દેશજ રહાની માતૃ ભુમિ છે એમ કહીશું તોપણ ચાલશે. કારણ કે પ્રથમ રહા ‘ત્યાંજ ઉત્પન્ન થઈ છે ચીના કોઈ ખૂબ ગરમ પાણીમાં ચાનાં પાંદડાં નાખી હલાવાને મેળી મેળીજ ખી જાય છે. પણ આપણા ભારતવર્ષમાં તો તેમાં ખાંડ દૂધ વિગેરે નાખી મજેદાર બનાવીને પીવામાં આવે છે.

હાલ આપણા હિંદુસ્તાનમાં પંજાબ, આસામ, સિલોન (લાંકા) વિગેરે સ્થળે સારી ઉંચી જાતના રૂઢા થાય છે. તે ઉપરાંત, કંભોદિન, દાઈલીંગ, નાતાલ, આસ્ટ્રેલિઆ, દક્ષિણ અમેરિકા વિગેરે વિદેશોમાં પણ પુષ્કળ રૂઢા થાય છે.

રૂઢાની બનાવટ—રૂઢાને વરસાદ ધણો નેંદ્રીએ છે. ડુંગરાળી હાળવાળી જમીનમાંજ તેનું વાવેતર થાય છે. ખાણી પોચી જમીન તેને માફક આવતી નથી. પહાડોની કંઈક કંઈક, અને વધારે વરસાદવાળી જમીનમાંજ તે ઉગે છે.

રૂઢાનો છોડ આશરે ૬-૭ ફાથ ઉંચો થાય છે. તેનાં પાંદડાં લીલાં, સાંકડાં, અને ગુલાબના પાંદડાં ચુંટી લે છે. ચુંટેલાં પાંદડાંને છાછરી ટોપલી જેવા વાસણમાં સુખાવીને અગ્નિથી તપાવે છે જેથી તે કાળાં બને છે અને સૂકવતી વખતે હાથ વડે મસળવાથી તે વળી ગયેલાં જણાય છે. શેકાઈને તૈયાર થએલાં પાંદડાં તેજ રૂઢા દહેવાય છે અને તેનાજ ડબ્બા ભરીને દેશ પરદેશ ચલાવવામાં આવે છે.

કાફી.

કાફી, એ એક છોડવાનાં ફળ છે. જેને આપણે ઝુંદદાણા તરીકે ઓળખીએ છીએ. તેજ કાફી છે.

ઉત્પત્તિ—કાફી અસલ અરબસ્તાનમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી ને ત્યાંથી મુંબાઈ, મદ્રાસ, માળવા, મૈસુર, પિનાંગ, ધરાન, લંકા, મલાયા, જાવા અને યુરોપ ખંડના ઘણા ભાગમાં ફેલાઈ ગઈ છે.

કાફીનો છોડ આશરે ૮ થી ૧૦ ફાથ સુધી ઉંચો થાય છે. તેના ઉપર સામ સામે પાંદડાં ઉગે છે, પાંદડાંની પાસે પાસે ધોળાં મુગ

ધીધાર ફુલો માય છે. અને તેમાંથી જ્યારે ફળ પાકે છે ત્યારે ખેડુતો છોડવાની નીચે કપડાં પાથરી છોડવાને હલાવે છે એટલે ફળો ખરી પડે છે. તે બધાં એકઠાં કરીને સુકાવે છે સુકાયા પછી તેને પથર વડે છડીને, અગર તો ચરખામાં પીલીને તેનાં પડ કાઢી નાખે છે એટલે અંદરથી ખી નીકળે છે.

ખી—ખીને ઘીમાં શેકે છે. તેથી તેમાં વધારે સ્વાદ અને સુગંધ આવે છે. ખી શેકી, દળીને તેનો ભુકા કરીને રાખી મૂકે છે. અને જ્યારે જરૂર પડે છે ત્યારે ઉપયોગમાં લે છે. આ ખીને જીંદ દાણા અને ભુકાને કાફી કહે છે.

કાશી નિયમિત રીતે અને માફકસર પીવામાં આવે તો તે પાન્યન ક્રિયાને અનુકુળ થઇ પડે છે. શરીરને જાગ્રતિ આપે છે અને શ્રમ તથા સુસ્તીને હિરાડી દે છે.

ઝહા અને કાશી એ જન્મેને માટે એટલું તો ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરનું છે કે “તે જન અનિયમિતપણે અને હદ ઉપરાંત પીવામાં આવે તો ઘણાં લયંઠર પરિણામ નીપજે છે. તેમાં વળી ઝહાથી જે નુકશાન છે, તે તો વધારે કરીને લયંકર છે.”

ઝહા એ ઠંડા દેશોના ઉપયોગની વસ્તુ છે, આપણા હિંદ જેવા સમશીતોષ્ણ પ્રદેશોને માટે તે કંઈ પણ મહત્વની નથી. એમ કહીશું તો પણ ચાલી શકશે હિંદુઓ ઝહાની પાછળ પડી પડીને શારીરિક શક્તિ ગુમાવી બેઠા છે. પહાડના પથરને પાડુ મારીને જે લોકો સહજ વારમાં ગળડાવી મૂકતા, તેઓ જ્યાં ઝહા દેવીના પ્રતાપથી પ મળ્યું બોળે ઉઝી કરવાને પણ અશક્ત છે. આજકાલ અવતર્યું કે તરતજ આપણા આર્થ સંસારની ઘેલી માતાઓ તેને ઝહા દેવીને શરણે મૂકે છે.

અથવા તો એ દેવી બાલકને ઘાડીયામાંથી ઝડપી લે છે. જો એમ છે તો પછી બાલક કયે રસ્તે શારીરિક શક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે ?

આતો યુરોપીય પદ્ધતિને અનુસરીને દેશી લોકો લઈ પડેલા છે. અને તેથી વધારે ને વધારે મેગચરત તથા નિર્બળ બનતા જાય છે. ઠંડી અને ગરમીને વિરુદ્ધતા છે એ તો સૌ જાણે જાણે છે, તો પછી એટલો ખ્યાલ શા માટે લાવતા નથી કે:— ઠંડા દેશોના અવધારો ગરમ દેશોને લાગુ પાડવાથી પણ તેમાં વિરુદ્ધતાજ આવી પડે.

દાહરો.

અંગે લોહી વધે નહિ, દૌવત કમ થઈ જાય,
 શીઠા પડતાં ફેફસાં, તન તકલાદી થાય.
 ચાલ ચલણ તૂટી જશે, કઠણ કામ નહિ થાય.
 શરદી અંગ તણી જતાં, તન તાપે અકળામ.
 ખાંસી અને ક્ષય રોગ તો એ દેવીનાં હાસ.
 જ્યાં જ્યાં એ દેવી વસે, ત્યાં ત્યાં કરે નિવાસ.
 પાદન ક્રિયા શરીરની, અટકાવે અહમેવ,
 વાર વાર પીવા તણી, તજવી એની ટેવ.

લેખક—ગૌરીશંકર આશારામ ધોળકાવાળા.

(અમદાવાદ.)

પાઠ ૧૧ મા. ૩ તથા કપાસનો છોડ.

૩મી દિવસ—કપાસના છોડ ઉપર કાલાં માય છે તે કાલાં માંથી કપાસ નીકળે છે. તે કપાસને સંચામાં પીલવાથી તેમાંના કપાસીઆ જુદા નીકળી જાય છે એટલે તે ૨ કહેવાય છે એ રીતે પીલવાનો તે ત્યાં પીલવા મોકલવામાં આવે છે.

इने पींजवानी किया—पींजराने त्या ते लोहा पींजल
 वडे ३ पींजे छे. पींजलની તાંતના ધુળરાને લીધે રના રેસા છુટા
 પડી ચોકખા થાય છે. ને કચરો નીચે પડ્યો રહે છે.

વરાળયંત્રમાં પણ ૩ પીંજવામાં આવે છે. તેવા કારખાનામાં
 મોટી પેટી જેવા ઘણા સંચાઓની વચ્ચે મોટા દાંતાવાળી ભારો ફરે
 છે જેથી તેમાંનું ૩ પવન વડે પીંજાઈને સાફ થઈ જાય છે. પીંજેલા
 રને ગારો કહે છે.

રતું સુતર કાંતે છે.—રને પીંજયા પછી પીંજરા લોહા તેની
 પૂણીઓ બનાવે છે. તેમજ સંચાઓમાં પણ પૂણીઓ બનાવવામાં આવે
 છે. એ પૂણીઓનું રેંટીઆ વડે તથા સંચાઓની મદદથી સુતર કાંત-
 વામાં આવે છે. અને સુતરનાં કપડાં બને છે.

રનાં લુગડાં બને છે.—સાળવીઓ સુતરને લઈ જઈ તેનાં
 કપડાં વણે છે. તેમજ ઇંગ્લાંડમાં તથા આપણા દેશમાં સુતરાઉ લુગડાં
 વણવાનાં ઘણાં કારખાનાંઓ ખોલવામાં આવ્યાં છે. તેમાં ઘણી જા-
 તનું કાપડ વણાય છે. અને હજારો માણુઓ એ યંત્રોમાં (મીલોમાં)
 રેંજ મેળવી, પાતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. એવી મીલો આપણા દે-
 શમાં હાલ ઘણી છે. ને તેમાં થોડા વખતમાં ઘણું સાફ અને જથ્થા
 બંધ કાપડ તૈયાર થાય છે.

કપાસનો છાડ.

કપાસના છાડની ઉત્પત્તિ.—આપણા દેશમાં ગુજરાત, કર્ણા-
 ટક, પંજાબ, ખાનદેશ, વરાડ, મધ્યપ્રાંત, અયોધ્યા ને આસામ તથા
 ચીન, અમેરિકા, મીસર, તુર્કિસ્તાન વિગેરે દેશોમાં કપાસ પુષ્કળ ઉગે છે

કપાસના છોડને ગરમ હવા વધારે અનુકુળ પડે છે. જેથી તે ઠંડા દેશોમાં થતો નથી.

છોડ—કપાસના છોડ ૨ થી ૮ ફુટ ઉંચો થાય છે, તેને ડાળાં, પાંખડાં અને પાંદડાં ધણાં થાય છે. તેના પાંદડાં અને ઝેરંડાનાં પાંદડાં એ બેઉનો આકાર મળતો આવે છે. કપાસને પીળા ફૂલ ઉગે છે.

ફૂલ—કપાસનાં ફૂલમાં પાંચ પાંખડીઓ હોય છે. ને તેમાં પુ' કેસર વધારે હોય છે. એકેક છોડ ઉપર ધણાં ફૂલો થાય છે ને તે પીળા, લાલ, અને સફેદ રંગનાં પણ હોય છે.

છોડવાં—કાલાંના ફૂલો ખરી પડ્યા પછી જીંડવાં બંધાય છે તે કાયાં હોય ત્યારે રંગે લીલાં અને સ્વાદે ગળ્યાં હોય છે. અને પાકે છે ત્યારે થઈ વણાં તથા લંબગોળ જેવાં બને છે. ત્યારે કાલાં કહેવાય છે.

૩ (કપાસ.) કાલાં ફાટે છે એટલે તેના મોં આગળ રૂના લોચા દેખાય છે તે વળતે આખું ખેતર ઘોળું ઘોળું દેખાય છે,

કાલાંમાંથી કપાસ નીકળે છે. તેને આપણે ઉપર રૂની હકીકતમાં જણાવી ગયા પ્રમાણે પીલીને ૩ અને કપાસીઆ જુદા પાડે છે. રૂમાંથી કાપડ બને છે.

કપાસીઆ—કપાસીઆ બાશીને ઢારને ખવડાવવાથી ઢારોનાં શરીર પુષ્ટ તથા મજબુત થાય છે. તે ખાવાથી ગાયો, બેસો વધારે દૂધ આપે છે. કપાસીઆમાંથી એક જાતનું તેલ નીકળે છે. વળી કપાસીઆ જમનમાં વાવવાય. ફરિંગ પાછો કપાસનો છોડ ઉત્પન્ન થાય છે.

કપાસ એ આપણા દેશનું કાચું સોણું ગણાય છે. આપણા દેશમાં કપાસનો પાક સારો હતરે તો ખંડુતો માસમ સારી આવી ગયો છે. આપણા દેશની પ્રખ્યાતિ કપાસને લીધે છે.

પાઠ ૧૨ મા—માછલી.

માછલી પાણીમાં રહે છે. તેનો આકાર આગળથી જડો, અને પાછળથી પાતળો હોય છે. નદી, તળાવ, સંગર વિગેરે માઠા પાણીનાં માછલાં માઠા પાણીમાં રહે છે. અને ખારા સરોવર તથા દરિયાના ખારા પાણીના માછલાં ખારા પાણીમાં જ રહે છે, માઠા પાણીનું માછલું ખારા પાણીમાં, અને ખારા પાણીનું માછલું માઠા પાણીમાં મુકતાં તે તરત જ મરી જશે. તેમજ બંને પાણીમાંનાં માછલાંએ પાણી બહાર કાઢીને રાખી મુકતાં પણ મરી જશે. દરિયામાં રહેનારાં માછલાંએ ઘણાં મોટાં હોય છે. અને બધાં જાતનાં માછલાંએનું લોહી ઠંડું હોય છે.

માછલીનો આકાર—ખારીક નજરથી જતાં તેનો આકાર આગળ પાછળથી પાતળો અને વચ્ચેથી જડો હોય છે. જેથી તેઓ પાણીમાં સહેલાઈથી તરે છે. અને માછલાનાં આકાર ઉપરથી નૌકા હોડી, વહાણુ વિગેરે બનાવવામાં આવ્યાં છે.

મ્હોં—માછલાંનું મ્હોં આપણાં મારક બે જડબાંઓનું બનેલું છે. મોંમાં શંકુ આકારના અણીદાર દાંત હોય છે. માછલાં પાણીમાં ફરે છે ત્યારે પોતાનું મ્હોં ખુલ્લું રાખે છે. જેથી તેમાં પાણી દાખલ થાય છે. એટલે પાણીમાંનો ખારાક તે દાંત વડે પકડી લે છે.

આંખો—મ્હોંની ઉપલી બાજુએ બે આંખો હોય છે આંખો ઉપર પાતળો, પાર દર્શક ને ચીકણો પદાર્થ હોય છે. જેથી તેને પાણી અડી શકતું જ નથી, પાણીમાં પણ માછલાં પોતાની આંખો ખુલ્લી જ રાખે છે. અને પાણીમાં પણ તે સારી રીતે જોઈ શકે છે.

પાંખો—આપણે કામ કરવાને જેમ હાથ છે. તેમ માછલાંને પાંખો હોય છે. ગળાની નીચે તથા ખાતીની આગળ બે, અને પુછડાની

પાછળની બે મળી ચાર પાંખો હોય છે. વળી પુછડીનો પણ પાંચમી પાંખ તરીકે ઉપયોગ કરે છે. શરીરની ચાર પાંખ તેમ જ પાછળની ચાલવાને, તથા પુછડીની પાંખ ઊડવાને સુલભતા આપે છે. આ પાંખો પક્ષીઓની માફક પાંખોની હોતી નથી. પરંતુ શરીરની આમડી બહારની તરફ વધી જવાથી બનેલી હોય છે.

હાંકણ--(ભીંગડાં) માછલાંનાં શરીરપર ગાળા ભીંગડાં છાપરાં ઉપર જેમ નળીઆં ગોઠવાયલાં હાય છે, તેમ માછલાંના શરીરપર તે ભીંગડાં ગોઠવાયલાં હાય છે. એ ભીંગડાં ઉપર પાતળું ચળકતું સફેદ પડ હોવાથી માછલાંને પાણીના ભેજ તેમજ ટાંદ તાપ પણ લાગતાં નથી.

સોસાચવાસ—માછલાની ડોકના બહિષ્કારથી બે ઇંછ્ર હોય છે તેને લટકતા આમડીના પડાને ઝાલર કહે છે. તે ઇંછ્રો વડે માછલાંઓ શ્વાસોચ્છવાસ ચલાવે છે.

ખોરાક—પાણીમાંના ખોરાક, જીવડાં, મેલ, શેવાળ એ તેનો ખોરાક છે. તે આગલા દાંતથી ખોરાક પકડે છે. અને ચાંચાવનાજ મળી જાય છે.

ઉત્પત્તિ—માછલીઓ પાણીમાં, પાણીને તળાએ અગર તો જાડાની રેતીમાં ઇંડા મૂકે છે. કોઈ કોઈ માછલી એટલા જ સુધી ઇંડા મૂકે છે. વળી એક જાતની માછલી તો તે ઇંડામાંથી નાકળનાર બચ્ચાંને ખાઈ જાય છે.

ઉપયોગ—પાણીમાંના મેલ તથા કલોવાણ ખાઈ જઈને માછલાંઓ પાણીને સ્વચ્છ કરે છે. કેટલાક લોકો તેને ખાનાંક તરીકે ઉપયોગમાં લે છે. અને માછલીની ચરબી દવામાં તથા બાળવાના કામમાં આવે છે. ખાતર તરીકે પણ માછલાં કામ લાગે છે.

પાઠ ૧૩ મા.

સાપ એ ઝોઠ ધણુ ઝેરી પ્રાણી છે. તેને પગ હોતા નથી. જ્યોતે પેટવડે ચાલે છે. ઘરોના ખુણા આંચરામાં, હાપરામાં, અને લાઠડાં છાણાના ગંજાવર દગલાવાળી જમીનમાં દરતી અંદર તે રહે છે. મહારી લોકો વરતીયા બીજ માગવા આવે છે ત્યારે તેમના ટોપલામાં સાપ હોય છે. તે બધાને ખતાવે છે. સાપ જોને ડાંખે છે તેનો ધણુ કરીને તો જીવ લીધે છુટકો કરે છે.

સાપ અને માછલીનું મળતાપણું--માછલા, કીડા, અને સાપ ત્રણને પગ હોતા નથી. માછલાંને શરીરપર જેમ બીંગડાં હોય છે. તેમ સાપની ચામડી પણ બીંગડાંવાળી હોય છે. જ્યારે તેને નવી ચામડી આવે છે ત્યારે તે જુની ચામડી ઉતારી નાખે છે, તેને સાપની કાંચળી કહે છે. માછલીની અરડાની કરોડ વળેલી હોય છે તો સાપની કરોડ તેથી પણ વધારે નરમ અને વળે તેવી હોય છે. માછલાં જેમ છડાં મુકે છે, તેમ સાપ પણ છડાં મુકે છે. માછલાંનું લોહી જેમ ઠંડું હોય છે તેમ સાપનું લોહી પણ ઠંડું હોય છે.

સાપને કરોડમાં પ્રણી છુટાં છુટાં હાડકાં અને પાંસળીઓ હોય છે. તે પેટપરની ચામડીને વળગેલી હોય છે. પાંસળીપરનાં મજજુત લોચા સંપ્રાચીને તથા વિસ્તારીને સાપને પગ ન હોવા છતાં તે ઝડપથી ચાલે છે અને દોડી શકે છે તથા શરીરપરનાં બીંગડાં વડે બોંયને વળગી રહે છે.

સાપના વર્ગ. નામ--(સાપ) ના બે વર્ગ છે.

(૧) ઝેરી (૨) ઝેર વગરના

(૧) ઝેરી સાપોનાં માથાં પહોળાં હોય છે ને તેમના જડ-
ળામાં ઝેરની કોથળા હોય છે. તેમાંથી એક નળી સાપના એક પોલા
દાંતમાં ઉતરીને તેની અણી સુધી ગએલી હોય છે. અને દાંત તાળવા
તરફ વળેલો હોય છે. જ્યારે નાગ ડંસે છે ત્યારે એ દાંત સીધો થઇ
જાય છે. અને જડળાં પિડાય ત્યારે ઝેર નિયોવાઇને ડંખમાં પડે છે.

જે જગાએ સાપનો ડંખ વાગ્યો હોય તેની ઉપરના ભાગમાં
દોરી તાણી બાંધવી. અને ડંખ ઉપર બ્લીચિંગ પાઉડર કે ક્રીડીની
દવા મળે તો તે ચોપડવી. દાલ મુળાઇ ધલાદલાનાં સરકારી દવાખા-
નામાં નાગની દવા મળે છે તે પણ અજમાવી જોવી.

(૨) ઝેર વગરના સાપો અને ઝેરી સાપો ધણું લાગે મળતા
આવે છે. ઝેર વગરના સાપોને ડંખ મારવાનો પેના વાંત હોતો નથી.
ને તે ધણું જડ તથા લાંબા હોય છે.

દક્ષિણ દિંદુસ્તાનમાં મોટા અજગરો થાય છે તે ઝેરી હોતા
નથી પણ ધણું લાંબા જડ અને ઘેડું કે બકડું આપુને આપુ મળી
જાય તેવા જખરા હોય છે. માણસ અગર પશુને શરીરે તે વીંટાઇ
વળે તો તેનો દાખીને કચ્ચર ધાણ કાઢી નાખે છે.

નાગની ફેણ—ઝેરી સાપોને માથે ફેણ હોય છે.

જ્યારે તે ડાસે છે ત્યારે બહુ ખુખસુરત લાગે છે. આ ફેણ
સઘળા ઝેરી સાપોને હોય છે પણ તેમાં ચીતલ કોઠ, વિગેરેને હોતી
નથી. ચીતલ લીલા તથા કાળા રંગની, અને કોઠ કાળા તથા ભૂરા
રંગની હોય છે.

પાઠ ૧૪ મા—દેડકું.

વરસાદના દિવસોમાં તળાવ, કુવા વિગેરે પાણી વાળી જગા

ઉપર બધાં નાનાં મોટાં દેડકાં જોવામાં આવે છે. તેમાંનાં કેટલાંક પાણીમાં અને કેટલાંક બેજવાળી જમીનમાં રહે છે.

ઉત્પત્તિ—દેડકાંઓમાં નર અને માદા હોય છે. માદા પાણીમાં ઝીણાં ઝીણાં ઇંડાં મૂકે છે. તે દલકાં હોવાથી પાણીપર તરતાં રહે છે. અને સૂરજના તાપથી સેવાય છે. એટલે તેમાંથી મીંડાં જોવું ગોળ પ્રાણી નીકળે છે. તેને પાછળ પૂછડી હોય છે. તેને ઇંગ્રેજીમાં ટાડપોલ કહે છે. અને આપણે તેને કાળા પોરા તરીકે ઓળખાએ છીએ. કેટલેક દહાડે ટાડપોલની પૂછડી ખરી જમને એ પગ આવે છે. તે વખતે તે ખાખી જેવડાં દેખાય છે. ને ઝીણા પોરા તથા કાંઠાપરની માટી ખાઈને વધે છે. ટાડપોલને શ્વાસ લવાને ઝાલર હોય છે તે દેડકાંનાં રૂપમાં આવે છે ત્યારે ખરી પડે છે.

રંગ—દેડકાંનો રંગ લીલો, પીળો, અને કાળાશ પડતો હોય છે.

માથું—દેડકાંનું માથું પહોળું બહુ હોય છે તેમાં ડોકું જણાતું નથી. અને પહોળું માથું ગમે તેમ ફરવી શકાતું નથી. તેમાં મોં અને આંખોનાં સમાવેશ થાય છે. મોંમાં પહોળી ફાડ હોય છે, ને ઉપરના જડખામાં દાંત હોય છે. તેનાં જીભનું મૂળ આગલા ભાગમાં અને ટેરવું ગળાની પાસે હોય છે. તથા જીભ ઉપર ચીકણી લાળ હોય છે. આંખો મોટી, ચપળ, અને બહાર પડતી જણાય છે. જેથી તે એકજ જગાપર બેસીને ચારે બાજુ નિહાળી શકે છે.

પગ—ચાર છે. આગલા કરતાં પાછલા પગ લાંબા હોવાથી તેને થેકડી મારવાની સુગમતા પડે છે. આગલા પગે ચાર ચાર અને પાછલા પગે પાંચ પાંચ આંગળાં હોય છે. વળી પાછલા પગનાં આંગળાં આમડીથી સંધાયેલાં હોવાથી દેડકાંને પાણીમાં તરવાની સુગમતા પડે છે.

લોહી—સાપ અને માછલાઓની માફક દેડકાઓનું લોહી પણ ઠંડું હોય છે તેનામાં ગરમી બહુ ઓછી હોવાથી તેનું લોહી ઢરનિશ ઠંડું જ રહે છે.

ઉપયોગ—પાણીમાંના મેલ તથા દોરનાં જંતુઓ ખાઈ જમીને પાણી સ્વચ્છ રાખે છે. વળી બગીચાઓમાં જે જીવડાં મોલનું નુકશાન કરે છે તેને પણ ખાઈ જાય છે.

પાઠ ૧૫ મા—તીડ.

તીડ—એ કીડાના વર્ગનું ગ્રાણી છે. કીડાની પેઠે તેને બે શીંગડા, ચાર પગ, અને છ પાંખો હોય છે. તેના પાછલા પગ લાંબા, બડા, ને જોરાવર હોય છે. તથા તેના પર કરવતના ધાર જેવી કાંગરી હોય છે. તેની આગલી પાંખો જરા લાંબી, પણ સાંકડીને દપડીદાર તથા પાછલી ઘણી પહોળી હોય છે ને તે પાંખો કાગળની માફક બીડાય છે. તીડનું મોં મોટું અને જખરું હોય છે.

ઉત્પત્તિ—આપણા દેશમાં રાજપુતસ્થાન, તથા સહ્યાદ્રિ વિગેરે ઠેકાણે તીડ થાય છે. પાછોતરો વરસાદ આવ્યા બાદ રેતીવાળાં કે મોરડાં જમીનમાં માદાઓ ઇંડાં મૂકે છે. માદાને શરીરને છડે શીંગડાં જેવી કાંચુ આણી હોય છે તે વડે જમીનમાં એક તસુ ઉંડું દર પાડીને તેમાં તેણી ઇંડાં મૂકે છે.

તીડની પહેલી અવસ્થા—(ઇંડાં) મેઝાં, પીળા રંગનાં, ને લંબજાળ હોય છે. દરેક માદા પંચ થી છપ્પ સુધી ઇંડાં મૂકે છે. ને તેના ઉપર કંઈક ફીણ જેવો પદાર્થ મૂકે છે. જ્યારે તે પદાર્થ સુકાય છે ત્યારે દરનું મોં બિલાઇ જાય છે ને ઇંડાં એકબીજાને ચોટી જાય છે.

તીડની બીજી અવસ્થા—ડોડા ૩ અડવાડીમાં સુધી ભોંયમાં રહીને પછી તેમનાં દરેકમાંથી એકેક નાનો કાડો નીકળે છે. તે થોડા વખતમાં શરીરપરતી લીલી ચામડી ઉતારી નાખીને પાંખ વચરની ખરપડીની માફક જમીનપર ઠેકા મારે છે. તે કુમળી દીશીઓ તથા અનાજ પાલો ખાઈને ઉગતા પાકને બહુ નુકશાન કરે છે.

તીડની ત્રીજી અવસ્થા—(તીડનું ખરૂં સ્વરૂપ)—આ કાડો વારંવાર ચામડી ઉતારતો વધતો જાય છે. છેવટે તેને કીણી પાંખો આવે છે. પણ એક મહીના સુધી તેનાથી ઉડી શકાતું નથી. છેલ્લી ચામડી ઉતારીને જે તપખીરીઆ રંગનું જીવંત બની જાય છે તેનું નામજ તીડ.

તીડનો ખોરાક—તીડ બહુ આકર્ષક હોય છે. બધી જાતના અનાજ, ઝાડ છોડવાની તાજી લીલી દીશીઓ અને લીલું ધાસ તથા કાંઈ પણ લિલોતરી, એ તેમનો ખોરાક છે.

તીડાથી ખેતીવાડીનું થતું સત્યાનાશ !

તીડોના ટોળાં ખોરાકની શોધમાં કામ કામ ઉડે છે. તે ટોળાં એટલાં બધાં જથ્થાબંધ હોય છે કે તેથી આખું આકાશ તીડોનું એક મહાન નગર બની ગયું હોય તેમ દેખાય છે. ખુલ્લા કિવસે પણ સુર-જના પ્રકાશને ઢાંકી દેઈને વરસાદની ધનધા જેવું આકાશ પનાવી મૂકે છે. આ ટોળાં જે ઝાડ ઉપર, જે ખેતરમાં, જે પગીઓમાં, અને જે વાડીઓમાં બેસે છે તેનો ધાણ વાળે છે. અને ઉજાડ વરાત બનાવી દે છે. ઉભો પાક લણવાની શરૂઆત પહેલાં જો કાંઈ જીલ્લામાં તેઓ જઈ પહોંચ્યાં તો તે જીલ્લાની હવે ખાંડની વસ્તીને મારે અનાજનો એક

પણ દાણો રહેવા દેતાં નથી—છતાં વરસાદે પણ તેમને સખત દુકાળ અને ભૂખમરાનું દોષદર્શન કરાવે છે.

તીડાનો નાશ કરવાનો ઉપાય—તીડના ઇંડાનો નાશ કરવાથી જ હજારો તીડો ઉત્પન્ન થતાં અટકશે. ઇંડામાંથી નીકળેલાં બચ્ચાઓને પાંખો આવતા પહેલાં સાવરણાઓથી અગર ઝાડનાં ડાંખાંઓથી ઝુડી ઝુડીને મારી નાંખવાં ને મોટા ખાડા કરી તેમાં પુરી દેવાં તીડને પાંખો આવે ને તે ઉડતાં થાય તે પછી તેમનો નાશ કરવો અશક્ય છે છતાં પણ આગ અને ધુમાડો કરવાથી તેમને પાકેલા મોલનો નાશ કરતાં અટકાવી શકાય છે.

પાઠ ૧૬ માં મચ્છર.

મચ્છર—એ કીડાના વર્ગનું પ્રાણી છે. માથું, છાતી, અને જઠર એના શરીરના ત્રણ ભાગ પાડેલા છે. અને છાતી આગળ છે પણ અને એ પાંખો હોય છે.

મચ્છરની જાત. (૧) ઝેરી મચ્છર. (૨) સાધારણ મચ્છર.

ઝેરી મચ્છર રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. જીંતમાં કટિ ઝોરથી હોય, તેમ તેઓ હળતા એસે છે. ને તેઓની પાંખ ઉપર રાતા તપખીરીઆ રંગનાં ત્રણ ચાર ટપકાં હોય છે. આ મચ્છરો તાવવાળા માણસને કરડી, તેના શરીરમાંથી તાવના જંતુઓ લેઈ જઈ, તે તંદુરસ્ત માણસના શરીરમાં દાખલ કરે છે.

સાધારણ મચ્છર જીંતપર એસે છે ત્યારે ખુધા દેખાય છે એમાસાના દિવસોમાં તે જખાખંધ ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓનો રંગ

કાળાશ પડતો હોઈ, તેઓ ગણગણાટ કરે છે. ઝેરી મચ્છર કંખે છે તે આપણને ખમર પડતી નથી. પણ આ મચ્છરો કરડે છે. તે તો આપણને ચમચમે છે.

મચ્છરની ઉત્પત્તિ અને તેને અટકાવવાનો ઈલાજ.

મચ્છરની માદા ગંદાં ખાખોચિયાંના બંધિઆર સ્થિર પાણીમાં ઇંડાં મૂકે છે. એ ઇંડાંમાંથી ઈયત્ર જેવા જંતુઓ નીકળે છે. તે થોડી-વાર ઉંઘમાં પડે છે ને પછી મચ્છર બની જાય છે.

લાગેલા શીશા, બાટલી, બાદલી, કુડીઓ, ફલાવર, પોટ જેવાં વાસણો વગેરે આગણાંમાં રહેવા દેવા નહિં.

ધરથી થોડે દૂર પાણીનો જમાવ જરા પણ થવા ન દેવો. નાના ખાડા, ખાખોચીયાં હોય તો સુકી માટી તથા રેતીથી પૂરી નાખવાં મોટા ખાડા તત્કાળ પૂરી ન થકાય તેવા હોય તો તેમાં ઘાસલેટ અગર ફીનાઈલ જેવા ચેપ નાશક પદાર્થો નાખવા એટલે શ્વાસ રૂંધત થવાથી મચ્છરો નાશ પામશે.

જો ઘરમાં અતિશય મચ્છરો થાય તો બારી, બારણાં મજબુત બંધ કરી, ફક્ત એક બારણું ખુલ્લું રાખીને ઘરમાં ડામર, ગંધક, લોખાન, લીમડાનાં પાંદડાં, ગટા પર્ચાનાં ફુલ અગર તેવીજ બીજી વસ્તુઓનો લાગટ ત્રણ કલાક સુધી ધુમાડો જારી રાખવાથી મચ્છરો નાશ પામશે—અને તેથી અસ્વચ્છ હવા પણ સ્વચ્છ થશે,

ટરપેન્ટાઈન, મેન્થોલ, લવેન્ડર વગેરેની ગંધથી તથા લસણ, કપુર, ને કારમોલીક એસીડના નિશ્રણનો ધુમાડો લગાડવાથી પણ મચ્છરો નાશ પામે છે.

દુર્ગધી તથા મચ્છરના વાસવાળી જગાએ હમેશાં શીનામલ તથા પાકન તેલનું મિશ્રણ છાંટવું.

દિવસના ભાગમાં હવા અને પ્રકાશ ધરમાં પુષ્કળ આવી શકે. માટે જારી બારણાં ખુલ્લાં રાખતાં કારણ કે પ્રકાશમાં મચ્છરો ટકી શકતા નથી. દિવસના ભાગમાં કપાટ, પડકા, બુક કેસ લુગડાં ટાંગવાના સ્ટેન્ડ વિગેરેની પાછળ ઠંડી હાવા મલવાથી મચ્છરો બરાઈ રહે છે માટે આવી જગાઓ હમેશાં ઝાડુ બુડીને સાફ રાખવી.

પાઠ ૧૭ ગો—હાથી.

હાથી—એ ચાર પગવાળી પશુઓમાં ધણું મોટું કદાવર બળવાન અને મજબુત તથા બુદ્ધિમાન પ્રાણી છે. એક માણસ બીજા ઉપર ઉભો રહે તેટલી તેની ઉંચાઈ, અને આઠ દસ માણસ એક બીજાના હાથ પકડી ગોળ કુંડાળું વળી રહે તેટલો તેનો ધેરાવો છે. તેને ચાર પગ, બે આંખો, બે કાન, બે દંતુશળ, એક સુંઠ, અને એક ટુંટી પુછડી હોય છે.

પગ—હાથી શરીરે જોવા જમગે હોય છે તેવા તેના પગ પણ મજબુત થાંભલા જેવા હોય છે. અને એવા જગડા પગ હોવા છતાં પણ હાથી એક દિવસમાં ૬૦-૭૦ ગાઉ ચાલી શકે છે.

કાન—હાથીના કાન મુપડા જેવા મોટા અને પડોળા હોય છે અને કાનમાં માખી કે મચ્છર ન પેસી જાય માટે તે આંખો દિવસ હથાળવાળ કરે છે. હાથીના કાનમાં મચ્છર પેસે તો હાથી મરી જાય છે.

દંતશુળ—હાથીની સુંઠને મથાળે મોં આગમ બે લાંબા ભારે અને મોટા દાંત હોય છે તેને દંતુશળ કહેવામાં આવે છે અને તે વિશે આગળ પાઠ ૫ માં વધુન કરેલું છે.

સૂંઢ—હાથીના સૌથી આગળના ભાગમાં ઉપરથી જડી અને નીચેથી પાતળા લાંબી સૂંઢ છે. તેમાં એ કાણું હોય છે તે નસોદારી કહેવાય છે. તેનાથી હાથી શ્વાસોચ્છ્વાસ ચલાવે છે. સૂંઢમાં મોટી ફાડ હોય છે તેનાથી તે ખાય છે ને પાણી પીએ છે. સૂંઢ એ હાથીનું હથિયાર છે ગમે તેવા જંગલ પ્રાણીને તથા અજવાન યોદ્ધાઓને પણ સૂંઢ વડે પકડી પછાડીને મારી નાખે છે. અગર તો ઉછાળીને ધણે દૂર ફેંકી દે છે. તેમ છતાં પણ તેજ સૂંઢ વડે તે સોય અગર ટાંકણી જેવી કીણી વસ્તુ પણ ઝાળખી શકે છે.

ખોરાક—પાળેલા હાથી હમેશાં ૨૦-૨૫ શેર અનાજ અને ઘાસ વિગેરે ખાય છે. અને જંગલી હાથીઓ જંગલનાં ઝાડ, મૂળ, છોડવા વિગેરે ખાય છે.

જાતિ સ્વભાવ—હાથીની યોગ્ય માવજત અને બરાબર બર-દાસ કરવામાં આવે તો તે ધણું કલ્યાણરૂ. સમજદાર અને શાંત, તથા અમાળુ પ્રાણી હોવાથી તેને જટલી યુક્તિઓ શીખવવામાં આવે તેટલી શીખે છે, ને માલીક પ્રત્યે વફાદાર રહે છે. હાથીને પાણીમાં તરવું બહુ ગમે છે.

ઉત્પત્તિ—લંકા, આસામ અને પશ્ચિમ આફ્રિકામાં હાથીના ટોળેટાળાં જોવામાં આવે છે. તેમાંથી હાથીને યુક્તિથી પકડી લાવીને પાળવામાં આવે છે.

ઉપયોગ—રાખઓ, અમીર ઉમરાવો, અને શ્રીમંત સરદારો તેના ઉપર અંબાડી મુકીને સ્વારી કરે છે. અત્યંત બળિષ્ઠ હોવાથી લડાઈના કામમાં તે ધણું જરૂરનો છે. જુના વખતમાં જ્યારે તોપો ન-હોવી ત્યારે શત્રુઓનું સૈન્ય હાથીઓના પગ તળે કચરાવી નાખતા વિગેરે.

પાઠ ૧૮ મો.

પ્રાણી અને વનસ્પતિના રંગ—પ્રાણી અને વનસ્પતિના રંગ જુદા જુદા હોય છે તેનો સૌ કાંઈ જાણે છે. પ્રાણીઓમાં કાંઈ રાતાં, કાળાં, ઘોળાં પીળચટાં, ભૂખરાં, રાખેડી, બદામી, તપખીરીઆ વિગેરે રંગનાં હોય છે. તેમ વનસ્પતિ પણ લાલ, પીળા, લીલા, ઘોળા વિગેરે રંગની હોય છે. પ્રાણીઓના રંગ. (રહેઠાણ ઉપરથી.)

(૧) અક્રિદમાં રખડતા સિંહો ભુખરા તપખીરીઆ રંગના હોય છે (૨) અરણ્યસ્તાનના રેતાળ પ્રદેશમાં રહેનારાં ઉંટાનો રંગ રેતીના જેવો પીળચટો ને બદામી હોય છે. (૩) ઉત્તરના સુલકમાં હમેશાં ઘરક પડ્યો રહે છે જેથી ત્યાંનાં રીંછાનો રંગ ઘરકના જેવો સફેદ હોય છે. (૪) જંગલનાં સૂકાં લીલાં ઝાંડી ઝાંખરાંમાં રહેનાર વાઘોનો રંગ પીળા ચટાપટાવાળો હોય છે. આ ઉપરથી એમ સાબિત થાય છે કે પ્રાણીઓનો રંગ તેની આસપાસના અદા-ર્યના રંગને મળતા આવે છે. અને જે જે પ્રાણીઓ જે જે પદાર્થ તથા વનસ્પતિમાં નિવાસ કરે છે તેમનો રંગ તેજ પદાર્થ યા વનસ્પતિને મળતો આવે છે.

રંગ બદલાય છે—પાંદડાંપર રહેનારાં શુવડાંઓનો રંગ લીલો હોય છે. પરંતુ તેમને લાઠ્યાની પેટીમાં પુરવાથી લીલો રંગ મટી જઈને પીળો થાય છે. પરંતુ તે પ્રમાણે જંગલી પ્રાણીઓનો રંગ બદલાતો નથી.

પ્રવાહિન પ્રાણીઓ તથા ફેલોનો રંગ એવો સુંદર અને મનોહર લાગે છે કે તે જોઈએ નાં ચિત્તને આકર્ષી નાખે છે.

ફેલોનો રંગ ધણેજ સુંદર અને અમહાદાર હોય છે જેથી તેના રંગ અને રુગંધમાં લલચાઈને લમરડા, પતંગીઆ, મધમાખી વિગેરે વર્ગ

મુખ બની જાય છે. એવા સુંદર રંગ કરવાનું કારણ હોને પરિપક્વ કરવાં તથા તેમાંથી નવા છોડા ઉત્પન્ન કરવાનું હોય છે.

પાઠ ૧૬ માં.

હૃદય અને લોહીનું દ્રવ્ય.

હૃદય—આપણા શરીરમાં છાતીની ડાબી બાજુએ હૃદય આવેલું છે. તેમાં જન્મણું અને ડાબું એવાં બે ખાનાં છે. હૃદય માંસના લોચાનું બનેલું છે ને તેનો આકાર શંકુ જેવા છે તથા તે આગળથી જાળ અને પાછળથી ચપટું હોય છે દરેક માણસના હૃદયનું કદ તેની મુઠી જેવડું હોય છે. હૃદયના ડાબા ખાનાને મથાળે એક મોટા નળ છે તેને નાની નાની નળીઓ (નસો, રક્ત વાહિનીઓ) જોડા-એલી છે. તેમાંની કટલીક તો આપણા માથાના વાળ કરતાં પણ પાતળાં હોય છે.

ધોરી નસ કે નાડી હૃદયના ડાબા ખાનામાંનું સ્વચ્છ લોહી મોટા નળ મારફતે નાની નાની નળીઓ (રક્ત વાહિનીઓ) મારફતે આખા શરીરમાં ફરી વળે છે. અને તે નળીઓ ધોરી નસ કે નાડી તરીકે જોળખાય છે. ને તેથી ધબકારા થતા જણાય છે.

અસ્વચ્છ લોહી આપણા શરીરની ધાતુ એટલે શકિતનું તત્વ હમેશા ક્ષીણ અને તાજ થાય છે. ક્ષીણ તત્વ લોહી અસ્વચ્છ કરે છે તે લોહી ઝીણી નળીઓ વાટે મોટી નળીમાં થઈને હૃદયના જન્મણા ખાનામાં જાય છે, તે લઈ જનારી ઝીણી નળીઓને શિરાઓ કહે છે. અસ્વચ્છ લોહીનો રંગ આસમાની હાવાથી શિરાઓ પણ આસમાની (વાદળી) રંગની દેખાય છે.

અસ્વચ્છ લોહી સ્વચ્છ થાય છે—હૃદયના જન્મણા ખાનામાંથી અસ્વચ્છ લોહી ફેસાંમાં જાય છે. ને ત્યાં આપણા શ્વાસ દ્વારા

કેવળ જીવાળ તેને સ્વચ્છ કરીને તેમાંનો મેલ આપણા ઉછવાસ સાથે ખેંચી લેઈ બહાર નીકળી જાય છે.

નાડીના ધબકારા—હૃદયના સંક્રાંતિવાથી ને કુલાવાથી ધબકારા થાય છે. મોરી નસોમાં પણ તેવાજ ધબકારા થાય છે. તદ્દન તંદુરસ્ત માણસની નાડીમાં દર મિનિટે ૭૦ થી ૮૦ અને નાનકડા બાળકોની નાડીમાં દર મિનિટે ૧૨૫ થી ૧૩૫ સુધી ધબકારા થાય છે. અને ધબકારાના ચલન વલનપરથી કુશળ વૈદ્ય કે ડાક્ટરો રોગની ચિકિત્સા કરે છે.

પાઠ ૨૦ મો.

જઠર અને પાચન ક્રિયા.

વરાળ યંત્રોને જેમ કાલસા વગર ચાલી શકે નહિં. તેમ આપણા શરીરને પણ ખોરાક વિના ચાલી શકે નહિં, શરીરને સુખી રાખવા તથા શરીરના ગરમી નિભાવી રાખવાને આપણે પુષ્ટિકારક ખોરાક લેવાની અગત્યતા છે.

કામ કરવાથી આપણા શરીરને ખસારો લાગે છે તે ચાસ, ખરસોવાને અળમૂત્ર દ્વારા શરીરની બહાર નીકળી જાય છે પણ તે ખસારાની ખોટ પૂરી ન પાડીએ તો મરણ થાય. માટે આપણે ખોરાકથી તેની ખોટ પૂરવી જોઈએ.

ખોરાકનો ઉપયોગ—(૧) શરીરથી ગરમી પેદા કરવાનો (૨) શરીરનો ખસારો પૂરવાનો. (૩) શરીરને પુષ્ટિ આપવાનો ખોરાકની જાત. (૧) લોહ અથવા પેન્થાંગા પદાર્થો જેમકે જવર, બાજરો, ધઉં, મકાઈ, ખંટી વિગેરે. (૨) ચરબીવાળા અથવા તેલથી પદાર્થો જેવા કે, ધી. સાકર, ખાંડ, તેલ, ગેણ, બસા,

શકરીયાં, બદામ વિગેરે—(૩) માંસ ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થો દૂધ વિગેરે. (૪) હાડકાં બનાવનારા પદાર્થો—મીઠું સિધવ વગેરે.

જઠર—જઠર એ માંસના લોચાનું બનેલું છે. આપણે ખાધેલો ખોરાક એકદમ જઠરમાં પડે છે. ત્યાં તેમાંથી એક જાતનો રસ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ખોરાક સાથે ઝોગળી જઠરને જઠર ઉપરની નાની નસોના છિદ્ર ચુસીને લોહીમાં મળે છે. અને જે પદાર્થો જઠરમાં નકામા પડ્યા રહેલા હોય છે તે મળ વાટે બહાર નીકળી જાય છે.

ખોરાકનું એવી રીતે લોહી બનાવે, શરીરમાં સધળે ઠેકાણે વહે છે. તે લોહી શરીરના બધા ભાગોનું શક્તિ આપનારું તત્વ બનાવી તેમનો સમાર કરે છે.

પાઠ ૨૧ મો.

ઉનનાં અને સુતરાઉ વસ્ત્રો.

માણસને અગત્યની મુખ્ય બે ચાજો છે. (૧) ખોરાક અને (૨) વસ્ત્રો.

વસ્ત્રો ત્રણ પ્રકારનાં છે. (૧) ઉનનાં, (૨) સુતરાં (૩) અને રેશમનાં.

ઉન—ગરમ દેશોનાં બકરાં ઘેટાઓનું બિન બાકું અને ઠંડા દેશોનું ઉન ઝીણું હોય છે. આપણા દેશમાં કાશ્મીર તથા વિલાયતમાં હવેલાડમાં ઝીણા ઉનવાળાં બકરાં થાય છે.

ઉનનાં કપડાં જડા ઉનનાં કામળા, કાગળીઓ, ધાબળા વિગેરે અને પાતળા ઉનનાં બનાત, શાલ, ફલાલીન, વિગેરે સુંદર તથા મનોહર કાપડ બને છે. દાર્દની રતુમાં આપણે ઉનનાં કપડાંની બહુજ જરૂર હોય છે.

હિન શરીરના કામજી ભાગોનું રક્ષણ કરે છે.—શરીરમાં હૃદય, ફેફસા, જઠર, આંતરડાં વિગેરે નાબુક ભાગોને ટાઢથી બચાવવાને માટે હિનનાં કપડાં પહેરવામાં આવે છે અને તે શરીરને હુકાળું રાખે છે તથા ટાઢને દૂર કરે છે. હિન પરસેવો ચૂસે છે જેથી મેલું બહુ થાય છે માટે વખતો વખત હિનનાં કપડાંને ધોવરાવવા.

સુતરાઉ કપડાં—ધણી જાતનાં બને છે. સુતરાઉ પર જેમ જેમ વધારે કારીગરી લગાડવામાં આવે છે તેમ તેમ તેનું કાપડ ઉંચી જાતનું બને છે. જગન્નાથી, નેનચુખ, મલમલ વિગેરે ધણી જાતનાં સુતરાઉ કાપડ બને છે. અને તે હિનાળો, ચોમાસું, ને શિયાળો એ ત્રણે ઋતુમાં કામ લાગે છે.

સુતરાઉ અને હિનનાં કપડાંનો મુકાબલો સુતરાઉ કપડાંથી શરીરની ગરમી બહાર વહી જાય છે. હિનનાં કપડાં ગરમી બહાર નીકળવા દેતાં નથી.

હિનનાં કપડાંમાં પરસેવો ફેલાઈ જાય છે. અને વરાળ થઈ ઉડી જાય છે. પણ સુતરાઉ કપડાંમાં પરસેવો શરીર ઉપરજ રહીને શરદી વિગેરે ઉત્પન્ન કરે છે.

પાઠ ૨૨ મા.

સુતરનો વણાટ.

સુતર રમ્પાથી બને છે, અને તે કેવી રીતે બનાવવામાં આવે છે તે પાછળ પાઠ ૧૧ મામાં જણાવેલું છે. છતાં અત્રે તે સંબંધી ટુંક વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

રૂપી ઉત્પત્તિ—કપાસના છોડ ઉપરથી કાલાં વિણાવી, ફેલાવી તેમાંથી કપાસ કાઢે છે તેને ચરખામાં પીલી રૂ અને કપાસીઆ સુધા

પાડે છે. કપાસ લોહાના સંચા અમદાવાદ, સુરત, ભરૂચ વિગેરે ખરીદે છે. અને તેમાં ખાંડી બંધ કપાસ પીંચાય છે.

૩ની ગાંસડી.—૩ને પ્રથમ દાબી દાબીને તેનાં ઘોંટણાં બરે છે. તે ઘોંટણાંને પ્રેસમાં દબાવી ગાંસડીઓ બાંધીને પચ્છેશ મોકલે છે.

૩ પીંજાય છે.—ગાંસડીમાંથી ૩ કાઢીને પીંજરાઓને પીંજવા આવે છે. તથા સંચાઓમાં પણ ૩ પીંજવામાં આવે છે. એટલે તેમાં ધુળ, કરતર નીકળી જાય છે. ને ૩ ચોકાચું થાય છે.

પીંજેલા ૩નું રેડીયા તથા સંચાઓમાં સુતર કાંતવમાં આવે છે તે કાંતેલા ૩. ને સુતર કહે છે. ને તે સુતરનાં મીલોમાં જુદા જુદા જાતનાં કપડાં વણાય છે.

કાપડવણુવાની સાજો.—આપણા ઇલાકામાં ખરીદેલાં ઘોંટણાંવણુ-કરેને ત્યાં કપડાં વણુવાની સાજો હોય છે. તેમજ ઇલાકાના કેદ-ખાનામાં પણ સાજો છે ને તેમાં ઊંચી જાતનું સુતરાઉ કાપડ વણાય છે. સાડી, ખંડ, ઘાંટીઓ, ખાદી વિગેરે તેમાં તૈયાર થાય છે.

કાપડ બનાવવાની મીલો.—મુંબઈ, અમદાવાદ, ભરૂચ, સુરત, રાણપુર વગેરે શહેરોમાં ઘણી મીલો છે. તેમાં ઊંચી જાતનું કાપડ કપડાં બંધ તૈયાર કરીને આખા દેશને પૂરું પાડે છે. તથા લાખો માણસો તે મીલોમાં નોકરી કરી પોતાનું ગુજ્જન ચલાવે છે.

પાઠ ૨૩ મો.

રેશમ અને રેશમનો વણાદ.

સાદાં શાંખિતાં, મનોહર, સુંવાળાં, તરુ, ગરમ અને લપકાદાર રેશમી કપડાં—રેશમમાંથી બને છે. ને તે રેશમ એક જાતના કીડાઓ બનાવે છે.

રેશમની ઉત્પત્તિ—રેશમની અસત ઉત્પત્તિ ચીનમાંથી થઈ છે. લાલ પણ ત્યાંથી આવતું રેશમ અમદાવાદ સુરત અને થાણામાં ખપે છે. ત્યાં ધરાનથી આવતું રેશમ નાશકને પુનામાં જાય છે ને તેના પર કારીગરી થાય છે. રેશમ કે હીર એ એક જાતનાં જીવડાંઓ બનાવે છે. તે પતંગીઆ કે કીડની જાતનાં હાય છે. રેશમ બનાવનાર જીવડું થોડો વખત ચૂસ્ત પડી રહેતે પતંગીઆના જેવું પાંખ વાળુ બને છે. તે શેતુરતાં પાંદડાં ખાય છે. અને કરોળીઓ જેમ ખોતાના શરીરમાંથી તાર કાઢે છે તેમ રેશમનો કીડો પણ તાર કાઢે છે. તેને કોશેટો કહે છે ને તેમાંથી રેશમ બને છે.

કાપુ રેશમ—કોશેટાને ગરમ પાણીમાં બોળતાં અંદરનાં જીવડાં મરી જાય છે. એટલે હીર ઉતારી લેવામાં આવે છે ને તેનું કાપું રેશમ કહે છે.

સંચાઓમાં કાચા રેશમ ઉપર કારીગરી લગાડીને તેનું પાકું રેશમ કરવામાં આવે છે ને તેમાંના કપડાં બને છે.

રેશમનો રંગ—રેશમ મજસુત કયાં પડી, તેમાંની ચીકાશ અને મેલ ઘોઘ નાખીને દૂર કરે છે. પડી તેને લાલ, પીળા, કીરમજી વગેરે જુદા જુદા રંગો ચડાવે છે.

રેશમ વણવાનાં સાધનો—આપણા દેશમાં મુખ્યત્વે કરીને લાકડાનાં સળો પર હાય તો રેશમ વણવામાં આવે છે. પણ યુરોપખંડમાં તો તે વજ્રાળ મનોવી આકૃતિ લોખંડી સંચાઓમાં વણવામાં આવે છે.

રેશમી કાપડમાં સુતર તથા કસબનો વેગ કરવામાં આવે છે. કસબી કાપડ પણ રેશમની માફક ઘણું સુંદર અને ઝીમતી હોય છે.

૫૪૨૪ મો.

ખાંડ અને ગોળ.

આપણા દેશમાં ચાર પ્રકારનાં જાતનાં પીંડો નામે ગાજુર જેવી વનસ્પતિમાંથી અમેરીકામાં એક જાતનાં ઝાડનાં થડનાં રસમાંથી અને શેરડીમાંથી, મકામનાં ફળનાં સાંઠામાંથી, જંગલી ખુબુરી એકે નાનાં તાડ તથા નાળિયેરી વિગેરના રસમાંથી પણ ખાંડ બનાવવામાં આવે છે, પરંતુ પોષકમાંથી બનતી હળવે મધુ ખાંડ આપણા દેશમાં આવે છે કે જેને આપણે મોરસખાંડ કહીએ છીએ.

ખાંડ બનાવવાની રીત—જુદા જુદા દેશોમાં જુદી જુદી જાતની હોય છે. આપણા દેશમાં જે રીતે ખાંડ બનાવવામાં આવે છે. તેનું વર્ણન અત્રે કરેલું છે.

બંગાળામાં ખાંડ બનાવવાની રીત—શેરડીને કાલુમાં પીસી તેનો રસ લાઠાના તાવડામાં ઉકાળે છે. અને ચુનો, ખારો અગર તલસરાની રાખ તે ઉકાળતા રસમાં નાખી તેનો મેલ કાપવામાં આવે છે. રસ જ્યારે ઘટ અને ગોળના રંગ જેવો બને છે એટલે તેને કાણાવાળા પીપમાં ભરીને તેના ચીકાસ કાઢી નાખે છે પછી મેલ ચુસી લેનાર અને સફેદા લાવનાર પદાર્થો ગોઠવેલી ગરણીમાં તે રસને ગાળે છે, ગાળવાથી તે તીચે પડી ઠરી જાય છે એટલે ખાંડ બને છે. તે રતાશ પડતી હોય છે અને તેને બંગાળીખાંડ કહે છે.

કોદકાપુરમાં ખાંડ બનાવવાની રીત—શેરડીના રસને ખૂબ ચર્તા સુધી ઉકાળીને પછી જાદવામાં રહે છે. તેમાં દેશનાં

હી જાય છે. દરેક દિવસે તેને બહાર કાઢી પાણીમાં ઓગાળી ઉકાળીને ચાસણી બનાવે છે. અને પછી લાકડાની ઘોડીઓ ઉપર મુકેલી વાંસની શેપલીઓમાં કાઢી લે છે એટલે ખાંડ અને છે. એ ખાંડ પણ રાતી હોય છે.

વસાઇમાં ખાંડ બનાવવાની રીત—શેરડીના રસને જડો થતાં સુધી ઉકાળીને લાકડાની ઘોડી પરના કાણાવાળા વાસણમાં રેડી ટપકવા દે છે, ઘોડી નીચે માટલું હોય છે તેમાં એ રસ પડે છે. તે માટલાના મોં પર લીલ લગાડી તેનું મોં બંધ કરી, તેના પર પાણીની જાલકા મારે છે, અને ઉપર ઢાંકણું ઢાંકી દે છે. ચોથે દહાડે લીલ કાઢી લેઇ તેના ઉપર એક બે તણુ જારા ખાંડનો થર બાંહેલો હોય છે તે ઉઝરડી લે છે. એવી રીતે દશેક વખતે કરે છે. એટલે માટલામાંની બધી ખાંડ તૈયાર થઇ જાય છે તેને તડકે સુકવે છે અને કચરીને જાગી નાખે છે એટલે તે વેચવા લામક તૈયાર થાય છે.

પરદેશથી આવતી ખાંડ ઉજળી હોય છે—કારણ કે રાતી ખાંડને ગરમ પાણીમાં ઓગાળાને તેમાં ચુનો મેળવે છે પછી તે રસ ચોવડા કપડામાંથી ગાળી કાઢે છે. અને તેને કાલસામાં થઇને વહેવા દે છે, એટલે તેમાંથી ચોકળો રસ નીચે ટપકે છે. તે રસને તાવડામાં નાંખી ઉકાળે છે, અને જડો થતાં મોટા નળામાં રેડે છે, પછી તે ટાઢો પડે છે એટલે રશી નીચે નીકળી જાય છે અને નળીમાં ઉજળી ખાંડ રહી જાય છે.

ગોળ—શેરડી પાક્યા પછી તેના સાંકાનાં મુળ તથા પુછડી-ઓ કાપી નાખી વચ્ચેના રસવાળા જામના કકકા કરી નાખે

ધાત્રી પીલે છે. જાલુ નીચે વાસણ હોય છે તેમાં રસ એકઠો થાય છે અને કુચા બહાર પડે છે. રસને કપડાથી ગાળી ચુલાપર ચઢાવેલા હોદાના મોટા તાવડામાં રેડીને ઉકાળે છે. ખુબ ઘાડો થયે તેમાં ચુનો, ખારો વગેરે પદાર્થો નાખી મેત્ર કાઢી નાખે છે પછી એ સ્વચ્છ રસને ઠારે છે, એટલે તેના લીલા અંધારા જાય છે. અગર તાવડામાંથી ઉતરતો રસ માટલામાં રેડી ઠારે છે, જેથી તે માટલામાં જામી જમને ગાળ બને છે તે માટલાં વેચવામાં આવે છે.

ન્યાકરણ.

૧ વાક્ય—એકઠે એકથી વધારે શબ્દોથી બોલનારનો કહેવાનો ભાવાર્થ સંપૂર્ણ સમજી શકાય છે તે જેમકે—મનમુખ બણે છે, ગાય ચરે છે, ઘોડો દોડે છે. વિગેરે.

વાક્યના બે ભાગ—(૧) જેને માટે કંઈ કહેવામાં આવ્યું હોય તે અથવા ઉદ્દેશ્ય. (૨) જે કહેવામાં આવ્યું હોય તે (વિધેય) જેમકે રોટલી ખાધી. રમણ રડ્યો, દોર ગયા, કાગડો ઉડ્યો. એમાં મોટા અક્ષરોવાળા શબ્દો ઉદ્દેશ્ય અને નાના અક્ષરોવાળા શબ્દો વિધેય છે.

૨ નામ—જે શબ્દોથી કંઈ પણ પ્રાણી, પદાર્થ અને ગુણ વિગેરે ઓળખી શકાય તે નામ છે, મુરત; બરચ, કડી; કપડાં જે વિગેરે માણસોના નામ, રોટલી, ચોપડી, લાકડું, શી વગેરે પદાર્થોના નામ, ખાદું, ગળ્યું, કડવું, તીખું વિગેરે સ્વાદના

(ગુણના) નામ, અને ગામ, બળદ, પોપ, ચક્રી વિગેરે પશુ પંખાઓનાં નામ-તે બધાં નામ કહેવાય એટલે એ શબ્દો વડે પ્રાણી, પદાર્થ, ગામ, ગુણ વિગેરે ઓળખી શકાય છે તે બધાં નામ કહેવાય છે.

૩ ક્રિયાપદ.

જે શબ્દથી કાંઈ પણ જાતનું કામ કરેલું જણાય, તે શબ્દને ક્રિયાપદ કહે છે. ક્રિયાપદ એટલે ' ક્રિયા બતાવનારો શબ્દ ' જે-મકે—રાધા જમી, મોચી સુતો, ઉંઘર દોડ્યો, એમાં જમી, સુતો, દોડ્યો એ શબ્દો ક્રિયાપદ સમજવા.

ક્રિયાપુરક—૧ ઇંદુએ લયુ. ૨ સુથારે ઘડયું. ૩ વાઘે ફાડી ખાધું. ૪ રામ ગયો, આ પ્રમાણે બોલવાથી વાક્યનો અર્થ પૂરેપૂરો સમજાતો નથી. માટે અધુરા શબ્દો ઉમેરીને નીચે પ્રમાણે વાક્યો ગોઠવ્યાં.

૧ ઇંદુએ ઝલઝલું લયું.

૨ સુથારે હળ ઘડયું.

૩ વાઘે હરણુ ફાડી ખાધું.

૪ રામ વનમાં ગયા.

એ પ્રમાણે બોલવાથી વાક્ય પરિપૂર્ણ થાય છે. અને ક્રિયાના અર્થ બરાબર સમજાય છે, ઝલઝલું, હરણુ, હળ, વનમાં એ શબ્દો ઉમેરવાથી ક્રિયાના અધુરા અર્થ પૂરા થાય છે.

આ શબ્દો નામ છે તે તે ક્રિયાપુરક કહેવાય છે. નીચેના વાક્યોમાંથી ઉદ્દેશ્ય, વિધેય, ક્રિયાપદ ક્રિયાપુરક તથા નામ સુધી કરી આપો.

- (૧) બોલીઓ બોલતી મુઓ. (૨) દરેક માણસે રાજમકત થયું.
(૩) વિનયસીંગ વફાદાર હતો. (૪) મરઠાઓ સુરત પુટ્યું.

૪. સર્વનામ.

નામને બદલે લખવામાં તથા બોલવામાં જે શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે સર્વનામ કહેવાય છે. જેમકે હું, જનુંહું, તું, બેસીજી. તે ગામ ગયો, વિગેરે હું, તું, તે, આપણુ, આપ, પોતે, કાણુ, શું, ક્યો, જે એ બધાં સર્વનામો છે.

૫. વિશેષણ.

જે શબ્દોથી કાંઈપણ વસ્તુના ગુણ અને સંખ્યા જણાઈ આવે તે વિશેષણ કહેવાય છે. જેમકે રાત્રી ગાય દોડી. લાલ ઘોડો ચરે છે. ત્રણ બંદો પડી છે, તે પંદર રૂ. માગે છે ગોળ બળ્યો છે. આમલી ખાટી છે. એમાં રાત્રી, લાલ, ત્રણ, પાંચ, ગળ્યો, ખાટી એ બધાં વિશેષણ છે.

૬. અવ્યય.

જે શબ્દોના રૂપમાં કાંઈપણ ફેરફાર થતોજ નથી અને બધે ઠેકાણે મૂળનાજ શબ્દો વપરાય છે તે અવ્યય કહેવાય છે. જેમકે—અને, તથા, કે, ઉપર, નીચે, પણ, જ્યાં, ત્યાં, ક્યાં, વળી, ઠીક, કહી, જેમ, તેમ એ બધાં અવ્યયો છે.

૭. ઉદેશ્ય વર્ધક.

ઉદેશ્ય—જેને ઉદેશીતે કહેવામાં આવ્યું હોય તે વર્ધક વધારો કાળીગાયે રમથને પાકુ માસી, બળવાન જ્યારિખરી થયો

બહાદુર હતો. એમાં ગાય, અને જયશિખરી એ બે ઉદ્દેશ્ય છે. તથા કાળી અને બળવાન એ બે તેનો વધારો કરે છે માટે તે ઉદ્દેશ્યવર્ધક કહેવાય છે.

૮. વિધેય-વર્ધક.

લાલ બળદે ચંદુને લાત મારી, ને ઘણી ઝડપથી દોડી થયો બળવાન જયશિખરી એ બહાદુરીથી શત્રુ સૈન્ય કાપી નાખ્યું. એમાં 'ઘણી ઝડપથી' અને 'બહાદુરીથી' એ શબ્દો વિધેય વર્ધક છે.

વ્યક્તિ કરાવતી વખતે નીચેનાં પાંચ ખાનાનો ઉપયોગ કરવો. (૧) વાક્ય. (૨) ઉદ્દેશ્ય વર્ધક. (૩) ઉદ્દેશ્ય (કર્તા) (૪) ક્રિયા-પદ (૫) વિધેય વર્ધક.

ભૂગોળવિદ્યા.

હિંદુસ્તાનનું સામાન્ય વર્ણન.

આપણા દેશનું નામ હિંદુસ્તાન અથવા ભરતખંડ છે. આપણા રાજ્ય નેકનામદાર શહેનશાહ પાંચમા જ્યોર્જ છે. અને તેમના તરફથી આપણા ઉપર ગવર્નર જનરલ (વાઇસરાય) રાજ્ય ચલાવે છે.

એશિયાની દક્ષિણ તરફ મોટા દ્વીપકલ્પ છે તેમાં સૌથી મોટા અને વચ્ચેના દ્વીપકલ્પ આપણો દેશ ભરતખંડ છે.

સીમા-ઉત્તરે-હિમાલય, કારાકોરમ ને હિં

પર્વતો

આવેલા હોવાથી ઠાણપણ પરદેશી પ્રજા એકદમ હિંદમાં ચલાઈ કરવાને ઉત્તર તરફથી આવી શકતી નથી. પશ્ચિમે અફઘાનિસ્તાન અને ધરાનના પહાડી પ્રદેશોને અરબી સમુદ્ર દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર, પૂર્વે ચીન, બંગાલાનો ઉપસાગર ને હિંદી ચીન છે.

વિભાગ આપણો દેશ ત્રિકાણાકાર છે. અને તેનો મધ્ય ભાગમાં વિંધ્યાચળ પર્વત આવેલો હોવાથી આખા દેશનો ભાગ પડે છે ઉત્તરવિભાગને હિંદુસ્તાન અને દક્ષિણના ભાગને દક્ષિણ કહે છે.

ક્ષેત્રફળ આપણા દેશનું ક્ષેત્રફળ આપણા મુઆઇ ધલાકા કરતાં ૧૦ ગણું અને કાઠિયાવાડ કરતાં ૬૬ ગણું છે ઉત્તરે કાશ્મિરથી દક્ષિણે કન્યાકુમારી સુધી લંબાઇ ૨૦૦૦ માઇલ અને પૂર્વે છેડાથી બલુચીસ્તાન પાશ્વર્ય છેડા સુધીની પહોળાઇ ૨૫૩૦ માઇલ છે.

ઉચ્ચ પ્રદેશ—(ઉંચાણવાળા ભાગ) (૧) હિમાલયની તળેટીનો ઢળતો પ્રદેશ, (૨) મધ્ય હિંદુસ્તાનનો ઉંચો પ્રદેશ અને (૩) દક્ષિણનો ઉચ્ચ પ્રદેશ.

નિચાણના ભાગ—(૧) ગંગાનું મેદાન. (૨) અરવલ્લીની પશ્ચિમનું રેતીનું રણ. (૩) સિંધુનું રેતાળ મેદાન. (૪) પ્લેઝપુત્રા નદીની પર્વતોમાં આવેલી ખીણો. (૫) નર્મદા નદીની ખીણ. (૬) પૂર્વ કિનારાનું મેદાન અને (૭) પશ્ચિમ કિનારાનું મેદાન.

પર્વતો ઉત્તર તરફના—હિમાલય, શિવાલીક, કારાકોરમ અને હિંદુકુશ તેમાં હિમાલય પર્વત ૧૫૦૦ માઇલ લાંબો અને ૨૨૦ માઇલ પહોળો છે. આખી દુનિયામાં તે મોટામાં મોટો પર્વત છે. તે અર્ધર્નિશ અરબી ઢાંચાલો રહે છે. ગૌરીશંકર અથવા એવ-

રેફ્ટ, ધવલગીરી, કાંચનગંગા, જમ્નોત્રી, ગંગોત્રી અને કૈલાસ એ તેનાં શિખરો છે. હિમાલયની દક્ષિણે તેરાઈ નામના ધાતુ જંગલ છે તેનાં હવા પાણી ધણાં ખરાબ છે. અને ત્યાં ફાડીખાનારાં પ્રાણીઓ બહુ રહે છે. પશ્ચિમતરફ—હાલ અને સુલેમાન પર્વત પૂર્વ તરફ—આસામ અને આરાકાનના કુંગરો તથા મધ્ય ભાગમાં—અરવલ્લી, આબુ, વિંધ્યાચળ, કૈમુરના કુંગરા સાતપુડા, સહ્યાદ્રિ નીલગિરિ, પૂર્વઘાટ, અને પાલતી પાલઘાટ, અનમલાઈ, કારંડે મમ વિગેરે પર્વતો આવેલા છે. તથા હિમાલયને પૂર્વ છેડે પતકાઈ પર્વત અને આસામમાં નાગા, ખાસ્યા તથા ગારો કુંગરો આવેલા છે.

હિંદુસ્તાનમાંથી જવા આવવાના માર્ગ. બલુચિસ્તાનના રસ્તા પર બેલન ઘાટ અફઘાનિસ્તાનના રસ્તા પર પેશાવરની પશ્ચિમે ખેબરઘાટ કાશ્મીર તરફ કારાકોટરમ ઘાટ અને શિકીમ થઈને તિબેટ જવાના રસ્તા પર બેલાપલા ઘાટ,

મેદાન—હિમાલય અને દક્ષિણનો ઉચ્ચ પ્રદેશ એ બેની વચ્ચે ખાસ્યા કુંગરથી સુલેમાન પર્વત સુધી મોટું ફળદ્રુપ મેદાન આવેલું છે. તેમાં સિંધુ, ગંગા, ને બ્રહ્મપુત્રા એ મોટી નદીઓ વહે છે નદીઓ સીંધુ સતલજ, ગંગા, જમના, બ્રહ્મ પુત્રા, ધરાવતી, તુંગભદ્રા, તાપી, મહી, કૃષ્ણા, કાવેરી, માદાવરી, બેલમ, ચીનાબ, રાવી, બીઆસ, ચંબલ સિંધુ, બટવા, મહા, ગોમતી, ગંડકી, ગોઆ કુશી કૌશિકી, મંજીરા, પેન ગંગા, વર્ધા, વેનગંગા, વાસ્કા વિગેરે.

સિંધુ, ગંગા, અને બ્રહ્મ પુત્રા એ ત્રણ મોટી નદીઓ હિમાલયમાંથી વહેતાં પાણી સમુદ્રમાં ખેંચી જાય છે. સિંધુ નદીને

સિંધમાં કાપુલ, જલમ, ચીનાબ, રાવી, ણીઆસ ને સતલજ એ નદીઓ મળે છે ત્યારે તેમાં અથાગ જળ થાય છે ને સિંધમાં તેને મીઠો મેશમણ (મીઠો સમુદ્ર) કહે છે.

ગંગા, જમના, ગોદાવરી, નર્મદા, એ નદીઓને હિંદુ લોકો પવિત્ર તિર્થ તરીકે માને છે.

સરોવર—કાશ્મિરમાં જુલર, કૈલાસ શિખરમાં રાવણ હલ અને માન સરોવર ગોદાવરીને કૃષ્ણના મૂખ વચ્ચે કોલર સરોવર પૂર્વ કિનારા પર ચિહ્નકા ને પુલાકટ અને રજપુત સ્તાનમાં ખારા પાણીનું સાંખર સરોવર, રાપુઓ લંકા, લક્ષદ્વીપ, માલદ્વીપ, એકન, પીરમ, આદામાન, નિકાખાર.

અખાત—અલ્લદેશને દક્ષિણ કિનારે માર્તાબાનનેા અને હિંદની દક્ષિણે મળરનો અખાત બૃશિરો પલમાપરા ઓરિસ્સીના કિનારા ઉપર કન્યાકુમારી હિંદની દક્ષિણે તથા નિગ્રેસજુરીર આશુદ્ર ડુની. પાકની—સિલોનને હિંદથી જુદા પાડે છે. મુખ્ય ખંડરો સિંધમાં કરાચી, મુંબઈ ઇલાકામાં પુર્બઈ, કારવાર વિગેરે પૂર્વ કિનારાપર મદ્રાસ, મચ્છલીપટ્ટણ વિગેરે અંગાળામાં કલકત્તા અને અલ્લ દેશમાં રંગુન વિગેરે ધણાં બધેરા આવેલાં છે.

કિનારા—હિંદના પૂર્વ કિનારાના દક્ષિણ ભાગને કોરોમાંડલ કિનારો અને પશ્ચિમ કિનારાના દક્ષિણ ભાગને મલખાર કિનારો કહેછે.

આબોહવા—આ દેશની આબોહવા ત્રણ પ્રકારની છે (૧) લેજવામી અને રિયાળા અને ઉનાળાના ઉષ્ણ માનમાં

ખહુ ફેર નહિં એવી હવા. ત્રાવણકાર, મલખાર અને બ્રહ્મદેશના કિનારા પર જોવામાં આવે છે. (૮) મુકી હવા અને શિયાળામાં અતિશય ઠંડી તથા ઉનાળામાં અતિશય ગરમી એવી હવા પંજાબ અને સિંધમાં જોવામાં આવે છે. (૩) અતિશય વરસાદવાળી હવા આસામના ઉંચા કુંગરો અને કારવારના કિનારા પાસેના કુંગરો મોસમના બેજવાળા પવનોને અટકાવી, ઠારી બેજ લઈ લે છે જેથી ત્યાં વધારે વરસાદ પડે છે.

વરસાદ—ચરનું રણ અને તેની નજીકનો પંજાબનો ભાગ, દક્ષિણ, સિંધ અને રજપુતાનાનો મુલક એમાં વરસાદ ખહુ જ ઓછો પડે છે. તે શીવાયનાં સ્થળોમાં વરસાદ થોડો ઘણો પડે છે. અને વધારેમાં વધારે વરસાદ મહાનલેશ્વર અને આસામમાં ચેરાપુંજમાં પડે છે.

વનસ્પતી અને જાનવરો—સાગ, નાળીએરી, તાડનાં ઝાડ, ઝાડ, સાલ, સુખડ, દેવદાર, ઇડિઆ સ્પર્, વડ, પીપળ, આમલી, હીમડા, સીસમ, વાંસ વિગેરે ઝાડો હિંદમાં ઘણા ભાગોમાં જોવામાં આવે છે. અને વાવ, ચિતા, જંગલી મિલાડ, રીંછ, હીપડાં, વર, શિયાળ, કુકર, વાંદરા, અનેક જાતનાં હરણો, વિગેરે જંગલી જાનવરો. ગીરના જંગલોમાં સીંહ બ્રહ્મદેશ, સીલોન વિગેરેમાં હાથી ગેંડાં સીંધમાં જંગલી ગધેડાં અને ગાય, બેંસ, બળદ, બકરાં, ઘોડા. ઉંટ, કુતરા વિગેરે સ્થળે સ્થળે જોવામાં આવે છે.

વસ્તી—પ. સ. ૧૮૧૧ ની ગણતરી પ્રમાણે હિંદના સા-

આજ્યની વસ્તી ૩૧૩ કરોડની છે. એટલે તે આખી પૃથ્વીના છઠા ભાગ, અને મુખ્યાર્ધ ઈલાકાની વસ્તીથી ૮ ગણી છે.

જાતો—કાલોરીઅનો, દ્રાવીડો, આર્ય, મોગોલ. મુસલમાન, પારસી, યાહુદી, ખ્રિસ્તી વિગેરે જાતો હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં વસી રહી છે.

ભાષાઓ—સંસ્કૃત, હિંદી, બંગાલી, અહ્મી, મરાઠી, ગુજરાતી, અંગ્રેજી, સિંધી, કચ્છી, તામીલ, કાનડી, ગોડ વિગેરે ભાષાઓ જુદા જુદા ભાગોમાં બોલવામાં આવે છે.

ધર્મ—હિંદુ, પારસી, ઇસલામી, (મુસલમાની) બૌદ્ધ, અને ખ્રિસ્તી છે.

ધંધો—નોકરી, જેતી, વણાટ, શેત્રંજી, કાનખાખ, સોનેરી અને રૂપેરી કામનો, સોના, રૂપા, હાથીદાંત અને સુખડનું કાતરકામ તથા મલમલ અને જવાહીરના હાગીના બનાવવાનું કામ વિગેરે.

ખનીજ—કૌચલા બંગાળા, આસામ, મધ્યપ્રાંત, અને મદ્રાસમાંથી. લોખંડ આખા હિંદમાં. કેરોસીન અહ્મદેશમાંથી, મીઠું પંજાબમાંથી, કલાર્ધ દીનાસરીમમાંથી, સોનું મૈસુરમાંથી. તાંબુ ને સીંદુ બંગાળામાંથી, હીરા ગોવર્જહાડામાંથી, માથુક ઉપલા અહ્મદેશમાંથી, અખરખ છોટા નાગપુર અને અહાર પ્રાંતમાંથી, પ્લમ્બેગા ત્રાવણકોરમાંથી અને મંગેનીજ મદ્રાસ તથા ગુજરાતમાંથી નીકળે છે.

મેતીની નિકાશ—૫૭, એખા, નર, ખાજરી, ચાણ, તુવેર, કઠાળ વિગેરે અનાજ, તલ, દ્રિવેલો, અસ્સવ, અણકી વિગેરે.

તેલી બીઆં—૩, શણ, ઉન, રેશમ વિગેરે રેસા મળી, કાસંબ વિગેરે રંગ અને સીકાના, તમાકુ, અફીણ, ગાંજો, ચા, કાફી વગેરે કેફી પદાર્થો.

વેપારનો માંગ—(૧) બી, બી. એન્ડ સી. આઇ. ઇ. રેલવે. (૨) જી. આઇ. પી. રેલવે. (૩) નોર્થ વેસ્ટર્ન રેલવે. (૪) ઇસ્ટ ઇન્ડિઅન રેલવે. (૫) ગ્રેટ ઇન્ડિઅન પેનિન્સ્યુલર રેલવે અને (૬) સુધર્ન મરાઠા રેલવે વિગેરે રેલવે માર્ગ, આગબોટના દરિયાઇ માર્ગો અને કાચી પાકી સડકો વિગેરે.

પોસ્ટઅને ટેલિગ્રાફ—એક ગામથી બીજા ગામ જલ્દીથી સંદેશ પહોંચાડવા માટે સરકારે તાર આશીસો ખોલેલી છે. દરેક પોષ્ટ આશીસ સાથે તારનો સંબંધ જોડી દીધેલો છે. અને હિંદના એક ગામડામાં ટપાલ વહેંચાય છે.

હિંદુસ્તાનનું રાજ્યતંત્ર.

(૧) આપણા હિંદુસ્તાન ઉપર યુનાઇટેડ કિંગડમના રાજા અને હિંદના શહેનશાહ મહારાજા પાંચમા જયોજી રાજ્ય કરે છે. તેમના તરફથી હિંદમાં એક પ્રતિનિધી રહે છે. તેને વાઇસરાય કે ગવર્નર જનરલ કહે છે.

(૨) આ વાઇસરાય. (ગવર્નર જનરલ) શહેનશાહ તરફથી હિંદનો બધો રાજવહીવટ ચલાવે છે. ને તેમના પર એક હિંદી

પ્રધાન (સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ) ની રૂબરૂ થઈ રહે છે. આ પ્રધાનની મંજૂરી સિવાય વાઈસનાયથી કોઈ પણ બારે કામ થઈ શકતું નથી.

(૩). એ હિંદી પ્રધાન સલાહકારી મંડળીની (કાસીલ ઓફ ઇન્ડિયા) ની સલાહ મુજબ હિંદનું દરેક જાતનું કામ વિલાયતમાં રહીને સંભાળે છે.

(૪). હિંદી પ્રધાન, વાઈસરાય, હિંદી સેનાપતી, મુંબાઈ, મદ્રાસ, અને બંગાળના ગવર્નરો, હાઈકોર્ટના જડ્જે, અને ગવર્નરની કારોબારી સભાના સભાસદની નીમણુંક શહેનશાહ જાતે કરે છે.

(૫). વાઈસરાયને મદદ કરવા માટે એ સલાહકારી મંડળો (કાંસીલો) છે. (૧) કારોબારી સભા અને (૨) ધારા સભા.

(૬) કારોબારી સભા—(રાજકારભાર ચલાવનારી મંડળી.)
૮ સભાસદ. હિંદી, સેનાપતિ, અને વાઈસરાય એ દસની બનેલી છે. આ સભામાં મત ગણવીને રાજ્યનું કામકાજ ચલાવવામાં આવે છે. પરંતુ પ્રસંગોપાત વાઈસરાય પોતાને યોગ્ય લાગે તે પણ કરી શકે છે.

૭. ધારાસભા. (કાયદા અધિનારી મંડળી) આ સભામાં કારોબારી સભાસદો ઉપરાંત વાઈસરાયના નીમણા ક સરકારી અમલદારોમાંના ૨૮, અને સરકારી અમલદાર સીવાયના મળીને કુલ ૭૦ સભાસદો છે.

૮. વાઇસરાયના હાથ નીચે લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરો ઇલાકાવાર મ-
વર્નરો અને ચીફ કમિશનરો હોય છે.

(૧). પંજાબ, બ્રહ્મદેશ, આહાર અને ઓરિસ્સા તથા સંયુક્ત
પ્રાંતોમાં લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર છે.

(૨). મદ્રાસ, મુંબાઇ, અને બંગાળા ઇલાકામાં ગવર્નર છે.

(૩). આસામ મધ્યપ્રાંત, સરહદપરનો વાવ્ય પ્રાંત, બજમેર,
કુર્ગ, આંધ્રમાન, નિકાબાર અને બલુચિસ્તાનમાં કમિશનર છે,

૯. ઇલાકાના ગવર્નરોને પણ વાઇસરાયની માફક બે સલા
હોય છે. પણ તેમાં મેમ્બરો થોડા હોય છે.

૧૦. લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરને ફક્ત ધારાસભા હોય છે. અને ચીફ
કમિશનર પોતાના સર્વત્ર કામો જતેજ ચલાવે છે.

૧૧. ઇલાકાના પ્રાંતો અને પ્રાંતના જિલ્લાઓ પાડી નાખીને
દરેક પ્રાંતના બે ચાર જિલ્લાઓના વિભાજનનાવવામાં આવ્યા છે.
દરેક વિભાગના ઉપરી કમિશનર કહેવાય છે. ને તેમના હાથ નીચે
જિલ્લાના કલેક્ટરો હોય છે. આખી ગુજરાત પ્રાંત ઉત્તર વિભા-
ગમાં ગણાય છે.

૧૨. પ્રાંતોના ભાર જિલ્લા છે. જિલ્લાનો ઉપરી અમલદાર મા-
જિસ્ટ્રેટ અને કલેક્ટર કહેવાય છે, કારણ કે તેનું કામ જિલ્લામાં
સલાહસાંતિ રાખવાનું તથા રહેસુલ ઉઘરાવવાનું છે.

રેવિન્યુશન ડિવિઝન—જે સુધરેલા અને ફળવાયલા જિલ્લાઓ
પર ફરજીયાત કાયદા કાનુન પ્રમાણે અમલ ચલાવવામાં આવે છે તે

રેઝ્યુલેશન ડિસ્ત્રિક્ટ કહેવાય છે. જેમ કે અમદાવાદ, બરૂચ, સુરત, વાણી વિગેરે.

નોન રેઝ્યુલેશન ડિસ્ત્રિક્ટ—જે જિલ્લાઓ ફળવણીમાં પછાત છે અને જ્યાં અંગ્રેજી અમલ તાજેજ છે, ત્યાં ઉપરી અધિકારીને વિવેક બુદ્ધિથી વર્તવાની છૂટ આપવામાં આવે છે. અને તેના ઉપરી અધિકારી ઉપચુટી કમીશનર કહેવાય છે, હાલ સિંધ પ્રાંત અને જ્યાં જ્યાં ચીફ કમિશનરો મુખ્ય સત્તાધિકારી છે ત્યાં ત્યાં બધે નોન રેઝ્યુલેશન ડિસ્ત્રિક્ટ કહેવાય છે.

દેશી રાજ્યોના રાજતંત્ર.

હિંદુસ્તાનનો દુ બાગ દેશી રાજ્યોના હાથ નીચે છે. મોટા દેશી રાજ્યોમાં અંધાધુધી ન ચાલે તેની તપાસ રાખવાને એક બ્રિટિશ અમલદાર રહે છે તેને રેસિડેન્ટ કહે છે.

પાસે પાસેનાં નાનાં નાનાં રાજ્યોના સમૂહ વચ્ચે એક બ્રિટિશ અમલદાર રહે છે તેને એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલ કહે છે.

ઇલાકાને લગતાં દેશી રાજ્યોમાં ઇલાકાનો ગવર્નર પોતે એક અમલદાર પોતાની તરફથી રાખે છે. તેને એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર કહે છે.

હિંદમાં અંગ્રેજી મુલકના રાજકીય વિભાગ.

ભાગનું નામ.	મુખ્ય અધિકારી.	મુખ્ય શહેર.
૧ મુંબાઇ ઇલાકા. (એડન, પીરમ, સોકોટ્રા સાથે.)	ગવર્નર	મુંબાઇ.
૨ મદ્રાસ ઇલાકા. (લક્ષદ્વીપ સહીત.)	ગવર્નર	મદ્રાસ,
૩ કુર્ગ,	ચીફ કમિશનર : મર્કારા.	
૪ આંદમાન ને નિકોબાર.	ચીફ કમિશનર પોર્ટ બ્લેર.	
૪ બ્રહ્મદેશ.	લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર માંડલે.	
૬ આસામ.	ચીફ કમિશનર સીલહટ.	
૭ બંગાળા ઇલાકા.	ગવર્નર	કલકત્તા.
૮ બહાર ને ઓરિસા.	લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર પટણા, કટક.	
૯ આગ્રા અને અયોધ્યાના સં- યુક્ત પ્રાંતો.	"	અસાહબાદ-
૧૦ પંજાબ.	"	લાહોર.
૧૧ વાયબ વસતીના પ્રાંત,	ચીફ કમિશનર તથા એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર પેશાવર	
૧૨ બલુચિસ્તાન.	ચીફ કમિશનર. કવેટા	
૧૩ અજમેર ને મેરવાડ.	ચીફ કમિશનર અજમેર.	
૧૪ મધ્ય પ્રાંતોને વરાડ.	ચીફ કમિશનર નાગપુર.	

હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થા ચલાવવાને સુગમતા ખડે માટે ખાલસા મુલકના હિપર પ્રમાણે ચીફ ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. તેમાં ૫-

હેલો ભાગ (મુંબાઈ હવાદો: ચોથા ધોરણમાં ચત્રાવવામાં આવે છે
જ્યાં તેની તમામ હરિકત અત્રે આપવામાં આવી છે. અને બા-
કીના ૧૩ ભાગોનું વર્ણન પાંચમા ધોરણની નોટમાં ખુલાસાવાર
કરવામાં આવશે.

મુંબાઈ ઈલાકો.

ત્રીજા ધોરણમાં ગુજરાત પ્રાંતની ભૂગોળ શીખી ગયા છે તે
ઉપરથી તમે સારી રીતે સમજી શક્યા હશે કે ' ગુજરાત પ્રાંત '
એ મુંબાઈ હવાકાનો એક ભાગ છે. અને ગુજરાત જેવા ચાર પાંચ
પ્રાંત મળીને મુંબાઈ હવાકા યજ્યેલો છે.

સીમા—વાયવ્ય, ઉત્તર, અને ધશાન બાજુએ બહુચિરતાન,
પંજાબ, અને રજપૂતસ્તાન, પૂર્વ સરહદપર મધ્ય હિંદનાં દેશી રાજ્યો
મધ્ય પ્રાંતો અને નિઝામનું રાજ્ય. દક્ષિણે મદ્રાસ હવાકા ને મહસુર
તથા પશ્ચિમે અરબીસમુદ્ર.

પહાડો—સિંધની પશ્ચિમ સરહદપર હાફાપર્વત, પૂર્વની સ-
રહદપર વિંધ્યાચળ અને સાતપુઠા દક્ષિણે સહ્યાદ્રિ પર્વત પશ્ચિમ
ધાટના નામથી ઓળખાય છે. એમાં મથેરાન અને મહાબળેશ્વર
એ એ ઉંચાં સારી હવાવાળાં શિખરો છે.

નદીઓ—સિંધુ, નર્મદા, તાપી, ગોદાવરી, કૃષ્ણા વિગેરે
ગોદાવરી નાશિક પાસેથી, અને કૃષ્ણા મહાબળેશ્વરના કુંચરમાંથી
નીકળે છે.

પ્રધાન—નર્મદા નદીમાં સુરપાણુનો ઘોષ. અને કાનમ
જીલ્લાની શિરાવતી નદીમાં ગેરસમ્યાનો ઘોષ છે.

રણ—કચ્છનું, અને સિંધમાં થરપારકરનું.

અખાત—કચ્છ અને ખંભાતનો.

ખંડેરો કરાચી, મુંબાઇ, કારવાર, ભરૂચ, ભાવનગર વિગેરે.
આખો હવા ને વરસાદ-સિંધમાં રણ નિવાસી સખત તાપને
લીધે વરસાદ બહુજ જોછો પડે છે. નૈરત્યકાણુનો દિ ગાઈ વાયુ
સાથેદ્રિ પરતને અશડવાથી રત્નાગીરી, કાળાખા, અને મુંબાઇ
સ્કંદ વરસાદ ઘણો પડે છે. મધ્ય ભાગની હવા ઠોરો છે. પશ્ચિમ
બાણુના હરીઆપરના પ્રદેશની હવા લેજવાળી છે અને ગુજરા-
તના ઉત્તર ભાગની હવા સુકી છે.

વનરૂપતિ ને જાનવર-કુગરોનાં જંગલોમાં સાગ, સીસમ,
રામણ, મહુડા, વાંસ, અને ઈલાકાના ઘણા ભાગમાં આંબા, આમલી
લીમડા, ખીપળા, ફણસ, વડ, બાવળ વિગેરે ઝાડો જોવામાં આવે છે.

સિંધમાં જંગલી ગધેડાં અને ઉંટ, કચ્છ કાઠિયાવાડમાં

૪ શિક્ષકોએયોગનો અર્થ સમજાવેલો અને તેને માટે પાંચમી ગ્રાપડીના
૨૬ ગા પાઠમાંના ચિત્રનું દિગ્દર્શન કરાવવું અમર જો બની શકે તો એવા
પ્રયોગો કરી બતાવવા. લેખક જી. આ.

*રણ કાને કહેવાય, તેમાં કેવી રીતે મુસાફરી થાય, તેમાં મુખજળ
કેમ દેખાય છે. વિગેરે બાબતોનું વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાન હોવું એવી શિક્ષક
મહાશયોને અમારી વિનંતી છે. ચોથી ગ્રાપડીનો પાઠ ૪૨ મેં જુઓ.

ધોડા, ગીરના જંગલમાં સીંહ અને અન્ય ડુંગરાઓમાં વાઘ, રીંછ ચિત્તા દીપડા. સાબર, કુકર, હરણ વિગેરે જંગલમાં આવે છે. તથા મામ્ય પશુઓ ગાય, બેંસ, બળદ, બકરાં, ઘેટાં સર્વ સ્થળે હોય છે.

વસ્તી—આખા મુંબઈ દલાકાની કુલ વસ્તી પોણાચાર કરોડ માણસોની છે. અને તેને પોણા લાગ લિંદુઓ છે.

ધર્મ—હિંદુ, જૈન, ખ્રીસ્તી. પારસી, ને ઇસ્લામી.

ભાષાઓ—સિંધી, કચ્છી, ગુજરાતી, મરાઠી, કાનડી ને ઇંગ્રેજી

ધંધા—ખેતી, કારીગરી, મજૂરી, નોકરી, અને વેપાર રશમ, સુતર વિગેરેના વણાટનો.

ખનીજ કાઢિઆવાડના ડુંગરોમાંથી પથ્થર કારવાડમાંથી લોહાની કાચીધાતુ અને સોનું સિંધના પશ્ચિમના પહાડોમાંથી ફટકડી, ત્રાંબુ, સીસું, અને ગંધક, પંચમહાલમાંથી લોહું અને મેંગેનીઝ રાજપીપળાના ડુંગરોમાંથી અક્ષીક અને આરાસુરના આરસપહાણ. વિગેરે.

ખેતીની પેદારા—ઘઉં ડાંગર, મકાઈ, જર, બાજરી, કઠોળ વિગેરે અનાજ, કપાસ, તેલીબીયાં, તમાકુ પાન, સોપારી, ઢળાં મેવો વિગેરે.

વેપારના માર્ગો—ઉત્તર વિલાગમાં બોમ્બે જરોડા એન્ડ સેન્ટ્રલ ઇડિઆ રેલવે, મધ્ય વિલાગમાં ગ્રેટ ઇંડિઅન પેનિનશ્યુલર રેલવે, અને દક્ષિણમાં સધર્ન મરાઠા રેલવે કાઢિઆવાડમાં

નાના માપની રેલવેઓ તથા ઇલાકાના બંદરોનો આગમોટ મારફતનો દરિયાઈ માર્ગ. એ વેપારી માર્ગો છે.

ઇલાકાની રાજવહિવટ પદ્ધતિ.

મુંબાઈ ઇલાકાના પાંચ ભાગ (જિલ્લા) છે તે દરેકના ઉપરી કમિશનર છે. તેમનું નીમણુંક દર પાંચ વર્ષે થાય છે, દરેક મોટા અધિકારીઓ પાંચ પાંચ વર્ષે બદલાય છે. ગવર્નરને રાજ કારભાર ચલાવવામાં મદદ કરવાને વાઈસરાયની માફક બે મંડળો હોય છે.

(૧) એગ્રીકલ્ચરિય—ઇલાકાનો કારભાર ચલાવનાર મંડળ એમાં માત્ર ચાર સભાસદો હોય છે.

લેજિસ્લેટીવ—કાયદા બાંધનાર મંડળ એમાં ૪૮ સભાસદો છે. ઇલાકાના ન્યાય ખાતાનો વહીવટ, મુંબાઈની હાઈકોર્ટના હાથમાં છે. તે ગવર્નરથી સ્વતંત્ર છે. તેમાં જિલ્લાવાર સેરાન્સ જડજો, અને તાલુકાવાર સબોર્ડિનેટ જડજો કે મુન્સિફ એ મુખ્ય અમલદારો છે.

મુંબાઈ ઇલાકાના કુદરતી વિભાગ—જન સમાજનો રીવાજ રીતભાત, સ્થાતીક ભાષા, અને રચના ઉપરથી આપણા ઇલાકાના પાંચ કુદરતી ભાગો પડે છે. (૧) સીંધી ભાષા બોલનાર સિંધુ નદીના આસપાસનો સિંધપ્રાંત. (૨) કચ્છીભાષા બોલનાર કચ્છી લોકોનો કચ્છ પ્રાંત (૩) ગુજરાતી ભાષા બોલનાર ગુજરાતી લોકોનો ગુજરાત પ્રાંત. (૪) મરાઠી ભાષા બોલનાર મરાઠા લોકોનો મહારાષ્ટ્ર પ્રાંત. અને (૫) કાનડી ભાષા બોલનાર કાવડી લોકોનો કાનડા પ્રાંત.

ગુજરાત ઇલાકાના રાજકીય વિભાગ.

વિભાગ.	પ્રાંત	મુખ્ય શહેર.
૧ ઉત્તર વિભાગ.	ગુજરાતને કચ્છ.	અમદાવાદ, ભુજ વિગેરે
૨ સીધ વિભાગ.	સીધ	કરાચી-વિગેરે
૩ મધ્ય વિભાગ.	{ પૂર્વ ખાનદેશ, પશ્ચિમ ખાનદેશ ને અહમદન- ગર જલ્દો. }	નાશિક, અહમદનગર પુના વિગેરે.
૪ દક્ષિણ વિભાગ.	{ વિજપૂર કાનડા ને રત્નાગિરિ જલ્દો. }	વિજપૂર, રત્નાગિરિ વિગેરે.

૧ ઉત્તર વિભાગ.

ઉત્તર વિભાગમાં ગુજરાત અને કચ્છ એ બે પ્રાંતો આવેલા છે. તે પૈકી ગુજરાતનું સમસ્ત વર્ણન ત્રીજા ધોરણમાં કરી જ્યાં જાએ જ્યાં અને કચ્છ પ્રાંતથી ચર કર્યું છે.

કચ્છ પ્રાંત.

“ કચ્છ હરિયા-કિનારાની ભૂમિ ” કચ્છ એ દેશીરાજ્ય છે. તેનું ક્ષેત્રફળ આપણા અમદાવાદ જલ્દોથી ખમણ છે પણ વસ્તી તેથી ઘણી ઓછી છે.

કુદરતી રચના-કચ્છનો દક્ષિણ કાંઠો સપાટ અને ભૂમિ રસાળ છે. બાકીની બીજી દીક્ષાઓની જમીન કુચરાળ તથા પથરાવાળી છે. ત્યાં ઘણી વખત ધરતી કંપ થાય છે.

હરિયા કાંઠો લાંબો હોવાથી લોકો સાહસિક છે. વેપારાય

પરદેશ જાય છે. કચ્છના બણા ભાટીઆઓ મુંબાઈમાં લક્ષાધિપતિ થઈ પડ્યા છે.

વેપાર ઉદ્યોગ—જુજનું કસબી અને હીરનું ભરતકામ બહુ વખણાય છે. અને ફટકડી, મુરોખાર અને સોના રૂપાના નકસીદાર વાસણો પરદેશ જાય છે.

રાજ્ય જાડેના રજપુતનું છે રાજાને રાવ કહે છે અને રાજધાની જુજમાં છે. તથા પોલિટિકલ એજન્ટ પણ જુજમાં રહે છે.

બાણવા લાયક રથજો (૧) જુજ એ કચ્છની રાજધાનીનું નગર છે. સ. ૧૬૦૫ માં રાવ શ્રી ખેંગારજીએ વસાવ્યું હતું. તેમાં જુજંગ સાપનું દેહેરું હતું તેથીજ તેનું નામ 'જુજ' પડ્યું છે. રાવશ્રી પ્રાગમલજીનો મહેલ, અંગ્રેજ હાઇકોર્ટ જોવા લાયક છે. (૨) માંડવી. દક્ષિણ કિનારે ખંદર છે. ત્યાં આગબોટ આવે છે. અને ખલાસાઓની સગવડ આટો દીવાદાંડી બાધેલી છે. (૩) કંથકોટ એ જુનું ઐતિહાસિક શહેર છે.

સિંધ પ્રાંત.

કચ્છની ઉત્તરનું રણ ઓળંગીને જતાં સિંધ વિભાગ આવે છે. તે આખા મુંબાઈ પ્રશાસનો ઉત્તર ભાગ છે. ત્યાંથી આગળ જઈએ તો બલુચિસ્તાન અને પંજાબ આવે છે. સિંધ વિભાગને લગતું ખેરપુર સંસ્થાન છે. તેના પોલિટીકલ એજન્ટ સમર જહાના કમીશ્નર છે.

કુદરતી દેખાવ-અર્થે ભાગમાં સપાટ મેદાન. પૂર્વ ભાગમાં મોટું રણ, રેતીનાં મેદાન અને ટેકરા—દક્ષિણ ભાગ નીચેનો ખાર-વળો તથા પશ્ચિમ ભાગમાં ડુંગરાઓ ધણા હોવાથી ધાતુચારા પુષ્કળ હોય છે.

હોકા સિંધી, બલુચી, મુસલમાન, અને હિંદુઓ રણ વસે છે. પરંતુ તેઓ મુસલમાનતા જોવા પહેરવેશ પહેરે છે. તે સિંધી બલુચી ભાષા બોલે છે.

આમોહવા—તાપ ધણો પડવાથી વરસાદ બહુ થોડો પડે છે. ડિનારાપરની હવા દરીયાને લીધે સારી છે. પણ જોકેકામા-દમાં પુષ્કળ ગરમી પડે છે.

નિકાશ તથા ઉદ્યોગ. હવે જાતનું ૩ શેતરંજીઓ આમ-લાની સુંદર વસ્તુઓ, અને માટીનાં વાસણો સારા બનાવે છે. તથા ચોખ્ખા, રૂ, ઊંને, અને હાડકાં બહારગામ જાય છે.

ગુજરાતથી સિંધમાં જવાનો માર્ગ. (૧) ભાવનગર, પોરબંદર કે જામનગરથી આગમોટમાં ખેરીને સીંધના, કરાંચી બંદરે જવાય છે. (૨) મેસાણા જંકશનથી રજપુતાનામાં થઈને રેલવે માર્ગે કરાંચી જવાય છે. (૩) હાલ કચ્છના રણમાં થઈને ટુંકે રસ્તે આગમોટી લઈ જવાની યોજના રચાય છે.

સિંધના રાજકીય વિભાગો.

વિભાગ.	ઉપરી અધિકારી	મુખ્ય શહેર.
૧ કરાંચી જિલ્લો.	કલેક્ટર	કરાંચી
૨ હૈદરાબાદ જિલ્લો.	કલેક્ટર	હૈદરાબાદ

૩	ધરપારકર જીલ્લો	ડિપુટી કમિશનર	કિમર હોલ
૪	સકર જીલ્લો	કલેક્ટર	સકર
૫	ભારખાના જીલ્લો	કલેક્ટર	ભારખાના
૬	સિંધનો ઉપલો સર- હદનો મુલક	ડિપુટી કમિશનર	જોડાકાખાદ
૭	ખેરપુર સંસ્થાન	પોલિટિકલ એજન્ટ (સકર જીલ્લાના કલેક્ટર)	ખેરપુર.

૧ કરાંચી જીલ્લો.

આ જીલ્લો સુરત જીલ્લાથી ૭ ગણો મોટો છે તેનો બજો ભાગ ખરખચડો તથા વેરાન છે. નદીના મુખ આગળનો પ્રદેશ નીચો અને ભેજવાળો છે વસ્તી સુરત જીલ્લાનો ૬ છે.

મુખ્ય શહેરો (૧) કરાંચી ઈ. સ. ૧૮૪૩ માં બ્રિટન સર-કારને હાથ આવ્યું ત્યારથી તે આખાની પામી ગયું છે. સિંધ વિ-ભાગનું નાકું અને હાથ મોટું બહાર તથા વેપારી મથક છે. (૨) હાલ જુનું ઐતિહાસિક શહેર છે.

૨ હિંદાખાદ જીલ્લો.

આ જીલ્લો કરાંચી જીલ્લાની પૂર્વ છે. સુરતથી પાંચગણો મોટો છે. અને વસ્તી તેનાથી દોઢગણી છે. તે તેમાં મુબજા નહેરા છે, કારીગરી માટે આખા સિંધમાં આ જીલ્લો પ્રખ્યાત છે. ચેતરજી, રેશમી તે મુતરાઉ કાપડ, માટીનાં વાસણ તે આમડાની મસ્તુઓ વખણાય છે.

મુખ્ય શહેર—દેવામાદ. ઈ. સ. ૧૮૪૭ માં બ્રિટિશ સર-
કારને હાથ આવ્યું ત્યાંમુઠી તે સીંધની રાજધાની ગણાતું. ત્યાંનું
રૂપાનું અને લાખનું કામ થતું સાફ થાય છે.

૩ થર અને પારકર જિલ્લો.

આ જિલ્લો સુરત જિલ્લાથી ૮૫ મજા મોટો છે ને પૂર્વ
ભાગમાં વિશાળ રણ આવેલું હોવાથી વસ્તી સુરત જિલ્લાથી અરધી
છે. ત્યાં ધાખળી, શેતરંજી અને ચામડાની ચીજો સારી બને છે.

મુખ્ય શહેર—ઉમર કોટમાં ઇ. સ. ૧૫૪૨ માં મહાન
અકબરશાહ જન્મ્યા હતા.

૪ સક્કર જિલ્લો.

અગાઉ આ જિલ્લો “શિકારપુર તાલુકો.” એ નામથી ઓળ-
ખાતો. ઇ. સ. ૧૬૦૧ થી સરકારે તેમાં કેટલોક ફેરફાર કરી તેનું
નામ “સક્કર જિલ્લો” રાખેલું છે. તે સુરતથી ૮૫ મજા છે. ને
કેની નિકાશ અનાજ, સરસવ ૩ તથા તલ છે.

મુખ્ય શહેરો—(૧) સક્કર જિલ્લાનું સદર સ્ટેશન છે. (૨)
શિકારપુર એન પહેલાં ખોરાસાનની ભાગોળ કહેતા. ત્યાં શેતરંજી
અને ગામડી કાપડ સાફ બને છે તથા મોટું વેપારી મથક છે.
(૩) સક્કર બેટ, એ સક્કર ને ગાહરી વચ્ચે સિંધુ નદીમાં બેટ છે.
ને તેપર એક મોટો કિલ્લો છે.

૫ સારખાના જિલ્લો.

સુરત જિલ્લાથી ત્રણ મજા, પણ વસ્તીમાં સરખોળ છે.

મુખ્ય શહેર (૧) રાજાનામાં પુષ્કળ બગીચા છે. અને ગરમ, સુતરાઉ કાપડ તથા પિત્તળનાં વાસણ સારાં બને છે (૨) સેવાન એમાં બાદશાહ સિકંદરના વખતનો એક જુનો કિલ્લો છે.

સિંધનો ઉપલો સરહદનો મુલક.

આખા સિંધની તો શું પણ મુંબઈ દક્ષિણનો ઉત્તર ભાગ આ જલ્લો છે સુરત જલ્લાથી દોઢ ગણો મોટો છે પણ વસ્તી તો ફક્ત તેનો ફૂંજ છે.

મુખ્ય શહેરો-જેઠાબાબાદ ઈ. સ. ૧૮૪૭ માં 'ખાનપર' નામના જુના શહેરની જગાપર જેકબ સાહેબે વસાવ્યું હતું.

૭. ખેરપુર સંસ્થાન.

આ નાનકડું મુસલમાની રાજ્ય સુરત જલ્લાથી ૪ ગણું મોટું પણ વસ્તીમાં તેનો ફૂં છે. રાજા બહુથ જાતના મુસલમાન છે. ને પોલિટિકલ એજન્ટ સફર જલ્લાના કલેક્ટર છે. તે રાજધાનીનું શહેર ખેરપુર છે.

સોડાખાર, રૂ, અનાજ, તેલીબીયાં, ઘી, તમાકુ ને ગળી એ તેની નિકાશ છે. તેમજ હાથીદાંતનું કામ, તરવાર, લાખનાં રમકડાં શેતરંજ વિગેરે બીજે સારી બને છે.

મુંબાઈ બેટ.

આ બેટ ઈ. સ. ૧૬૬૧ માં પોર્ટુગાલના રાજાએ ઇંગ્લાંડના બીજા ચાર્લ્સ રાજાને કન્યાદાન તરીકે આપ્યો હતો, તે વખતે તે

ધણી અધમ અવસ્થામાં હતો. આદર્શ રાજાએ ઈ. સ. ૧૮૬૮ માં ઇસ્ટઇન્ડિયા કંપનીને ભાડે આપ્યો અને કંપનીએ ઈ. સ. ૧૮૬૭ માં તેમાં કેઠી નાખી લારથી તે મુંબાઇની આબાદી દિન-પ્રતિદિન વધી પડી.

મુંબાઈ નામ પડવાનું કારણ. આજે મુંબાઇ, દુનિયાનાં સર્વ શહેરોમાં મોટામાં મોટું, સારામાં સારું, અને આખા દિંદનું પહેલા વર્ગનું બંદર છે. મમ્માદેવી અથવા મુમ્માદેવી માતાપરથી તેનું નામ મુંબાઇ રાખવામાં આવ્યું છે. બેટમાં આવળ કરતાં સારૂ ફરીઆની ખાડી ઉપર પૂજો બાંધ્યા છે અને તે ઉપર બી. બી. એન્ડ સી. આઈ, તથા જી. આઈ. પી. રેલવેઓ ડે છે.

વિસ્તાર અને બાઈ—મુંબાઈ બેટ ૧૧૧૧ માઇલ લાંબો, ૪ માઇલ પહોળો, અને ત્રિકોણાકારે આવેલો છે. પ થી ૭ ચારસ માઇલ જેટલા ભાગમાં તેનું બાઈ છે, બારામાં વહાણો અને આગમોટો હમેશાં જથાબધ રહે છે, ને દુનિયાના જુદા જુદા ભાગમાંથી માલ લાવે છે ને લઇ જાય છે. તે બારાનું રક્ષણ કરવા માટે લશ્કર તથા મનવારો રાખેલાં છે,

બારામાં ફેટલાક નાના બેટ છે તેમનો ધારાપુરી નામનો બેટ કુંગરમાંથી કારી કાઢેલાં દેહેરાને માટે પ્રખ્યાત છે;

મુંબાઈનો પશ્ચિમ ભાગ—બેટની પશ્ચિમે “બ્રેકવે” નામનો એક પહોળો અખાત છે. તેની તથા બારાની વચ્ચે આવેલી જુગી જમીન “કોટ (કિલ્લો)” એ નામથી ઓળખાય છે. તે

ભાગમાં મોટા મોટા વપારીઓ અને શાહુકારોનાં બધાં દુકાનો, અને વસુલાત, ન્યાય, ટપાલ, તાર વિગેરે સરકારીખાતાંની લાખો રૂ. ના ખર્ચથી બંધાવેલી બારે ઓફીસો, અને ખીજાં મુંદર, બધાં મકાનો બાંધેલાં છે, કોટની ઉત્તર તરફ દેશીઓથી વસેલો ભાગ આવે છે તેને બહાર કોટ કહે છે.

વસ્તી—મુંબાઈની વસ્તી લગભગ ૧૦ લાખ માણસોની છે. પુણજી હુમર ઉધાગતાં કારખાનાં, વરાળ મંત્રથી ચાલતા રેલ્વે સ્ટેશન, અને સુતરાઉ, ઊન અને રેશમી કાપડની પુણજી મોલો છે. જેમાં લાખો માણસો રોજ મેળવે છે.

જુદી જુદી પ્રજા—જપાન, સિલોન, અફઘાનિસ્તાન, બંગાળા, મદ્રાસ, મારવાડ, પંજાબ, સિંધ, કચ્છ, ગુજરાત, દક્ષિણ વિગેરે જુદા જુદા દેશોનાં લોકો જાણમાં આવે છે અને તેઓની મુખ્ય ભાષા અંગ્રેજી, હિંદી, ગુજરાતી, મરાઠી, મારવાડી વિગેરે છે.

શહેરની અંદરનો દેખાવ—શહેરમાં ઇલેક્ટ્રીક બાથી દ્રામ ચાલે છે. ગ્યાસના દીવા યાવ છે. અને એક ભાગમાંથી ખીજા ભાગમાં રેલવેથી પણ જવાય છે. પરેલ રોડ, ચની રોડ. આંદરોડ બોરી બંદર, કોલાખા વિગેરે મુખ્ય સ્ટેશનો શહેરમાં જ છે. મ્યુનિસિપાલ ઓફિસ, ક્રાફ્ટ માર્કેટ, ટંકસાળ ટાઉન હોલ, બોરીબંદર સ્ટેશન, રાજાભાઈ ધાવર, દીવાદાંડી, વિક્ટોરિયા ગાર્ડન, સમહરથાન, એપોલો સ્ટ્રીટ, સરકારી ઓફિસો, શ્રીમંતોના બંગલા, અને બગીચાઓ, મુસ્લિમ

દેવી, વાલકેધર આદિક દેવસ્થાનો વિગેરે ધણું ધણું જોવા લાયક છે.

રાજ્ય પદ્ધતિ—આખો ખેટ કસ્ટોમરના તાખામાં છે. તેમના ઉપરી કમિશનર પણ મુંબાઈમાં છે, ને તે આખા ઇલાકાના જકાત તથા આખકારી ખાતાની પણ સંભાળ લે છે. ગવર્નર સાહેબ ડિસેમ્બરથી માર્ચ સુધી નલખાર હોલ પર રહે છે ન્યાય અને પોલીસની વડી અદાલતો છે. મ્યુનીસીપાલિટી ધણી ભારે છે ને તેની વાર્ષિક ઉપજ ૮૦ લાખ રૂ. ની છે. શહેરથી દૂરનાં વિહાર, તુળસી, અને તાંસા તળાવોમાંથી આખા શહેરને નળાવડે મીઠું પાણી પૂરું પાડવામાં આવે છે.

ઉચ્ચી કેળવણીનાં સ્થળ—શહેરમાં ત્રણ મહા વીધાલયો, એક કાયદાનું મહાવિદ્યાલય. એક વૈદક મહા વિદ્યાલય, એક પશુ વૈદક મહા વિદ્યાલય એક હુન્નરશાળા, એક ચિત્ર, તથા ઉદ્યોગનાં શાળા, અને એક મહાન વિદ્ય વિદ્યાલય (યુનિવર્સિટી) છે.

મુંબાઈ ઇલાકાના તાખામાં અરબસ્તાનના સંસ્થાન.

મુંબાઈમાં આવતાં વહાણો, અને આગખોટાના રક્ષણ માટે સરકારે એડનમાં એક સંસ્થાન સ્થાપ્યું છે; મુંબાઈથી ખોટમાં બેસીને તે સંસ્થાનમાં જતાં ૬ દિવસ લાગે છે.

મુખ્ય વેપાર—અરબસ્તાન અને આફ્રિકાના કિનારા પરનાં સંસ્થાનો જોડે ચાલે છે. દરેક સ્ટીમર આ સંસ્થાને અટકે છે. ને મેમ્બા વિગેરે જોઈતી ચીજો ભરી લે છે.

એડનથી થોડાક માઇલપર લાલ સમુદ્રમાં પેરિમ અને સોકોટ્રા
ટાપુઓ છે. તે પણ મુંબાઇ સરકારને તાબે છે.

મધ્ય વિભાગ.

એ મુંબાઇની પૂર્વે આવેલો છે. ને સહ્યાદ્રિના બેરધાટ અને
જળ ઘાટને રસ્તે થઈને તે વિભાગમાં જવાય છે.

આ વિભાગ આપણા ઉત્તર વિભાગથી ત્રણ ગણો મોટો અને
કુંગરાજો ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. તેની હવા કારી છે, તાપ ઘણો અને
વરસાદ થોડો છે.

પહાડો—સહ્યાદ્રિ, ચાંદવાડ અને સાતમાળા, (અબિન્ટા)
નદીઓ—ગોદાવરી, ભીમા; કૃષ્ણા; નિરા, સીના,
ને વાણી.

વસ્તી—ગુજરાતી અને મારવાડીઓની તથા જંગલોમાં
લીલ, કાથેડી, વારલી વિગેરે અનાયર્ પ્રજાની અને અહમદન-
ગરમાં ખ્રિસ્તીઓની વસ્તિ છે.

વેપાર ઉદ્યોગ—અનાજ, રૂ, તેલીબીયાં, અને હાથનું વણાટ
કામ પરદેશ જાય છે, અને કાગળના જાડાં પુઠાં, ત્રાંબા પિતળનાં
વાસણો, ધાવળીઓ, અને દક્ષિણી સ્ત્રીઓને પહેરવાની સાડીઓનો
ઉદ્યોગ સારાપાયાપર ચાલે છે.

રેલવે માર્ગો ૭. આઈ. પી. રેલવેનો એક ફાંટો કલકત્તા
મદ્રાસ, અલાહાબાદ, દિલ્હી વિગેરે સ્થળે જાય છે અને બીજો

ફાંટો ખાનદેશ જીલ્લામાં નથા ત્રીજો ફાંટો દાક્ષણમાં પુના તથા શોલાપુર થઈને નિખમના રાજ્યમાં જાય છે.

જીલ્લાઓ (૧) પશ્ચિમ ખાનદેશ, (૨) પૂર્વ ખાનદેશ (૩) નાસિક (૪) અહમદનગર. (૫) પુના. (૬) સતારા, અને (૭) શોલાપુર, મધ્ય વિભાગના કમિશનરનું સદર સ્ટેશન પુના છે.

૧ પશ્ચિમ ખાનદેશ જીલ્લો—આ જીલ્લાનો ઉત્તર ભાગ ડુંગરાળો છે. ને તેમાં લીલા વસે છે. પીંજનેર તરફનો ભાગ પહાડી હોવાથી ત્યાં વધારે વરસાદ વરસે છે. લોકો મરાઠી ભાષા બોલે છે ને જીલ્લામાં વણજારાઓ ધણા વસે છે.

મુખ્ય શહેરો. ૧ ધુળીઆ. અળસી તથા રૂપા વેપારને માટે પ્રસિદ્ધ છે. ૨ નંદરખાર—એ શહેર નંદગવલી નામના મુસલમાન સુલતાને વસાવેલું છે. અને ૩, અળસી ધર્મ, અણાને રેસા તેલના વેપારનું મથક છે.

૨ પુર્વખાનદેશ જીલ્લો—આ જીલ્લો પણ ડુંગરાળ છે. તેના ડુંગરાપર ઘાઠા જંગલો છે. હવા એકંદરે સારી છે. પરંતુ ઊનાળામાં સખત તાપ પડે છે, નિઠાશ—અનાજ અને રૂ છે.

મુખ્ય શહેરો—જળગામ ૩ તથા અળસીના વેપારનું મથક છે, ભુસાવળ રેલવે જંકશન છે. અહીંથી જી, આઈ. પી. રેલવેનો એક ફાંટો અલાહાબાદ અને બીજો નાગપુર ઉપર થઈને કલકત્તા જાય છે.

૩ નાસિક જીલ્લો—આ જીલ્લાના મધ્ય ભાગની હવા સારી

છે, પણ પુર્વ ભાગમાં તાપ ધણો પડે છે. નિકાશ અનાજ કે તેલીબીયા, નાગલી, અને શેરડી, અંજીર, કેળાં વિગેરેની છે.

મુખ્ય શહેરો (૧) નાશિક—સ્ટેશનથી ૪ માઇલ દુર ગોદાવરી ને જમણે તીરે આવેલું છે. તેમાં પંચજટીનું પવિત્ર સ્થળ અને ઘણાં દેવાલયો છે. (૨) ત્રંબક એમાં સિદ્ધસ્થ વર્ષમાં જન્મા ભરાય છે; (૩) સિતાર—એ ગામમાં શેરડી, પાન, કેળાંને ઠાંગર થાય છે, અને નંદરજાર વસાવતાર નંદગવલી સુલતાને વસાવેલું છે. (૪) ચાંદ્રકાંડ તાલુકામાં દ્રાક્ષ બહુ થાય છે. (૫) ધૃગતપુરી હર્ષ વિગતપુરી ગામ આગળ થઇને થળ ધારને રસ્તે જ. આઇ. પી. રેલ્વે નાશિક જીલ્લામાં ઢાળાય થાય છે. (૬) દેવલાલી હવા ખાવાનું સ્થળ છે.

૪ અહમદનગર જીલ્લો—નાશિકની દક્ષિણે આવેલા આ જીલ્લાની હવા એકંદરે સારી છે, પશ્ચિમ ભાગ ફુગરાળ છે ને તેમાં કળાસુખાઇનું જિલ્લું સિખર છે, જીલ્લામાં મરાઠાની વસ્તી વધારે છે અને અનાજ, શેરડી, પાન તથા કેળાં પુષ્કળ થાય છે. આ જીલ્લાના જામખેડ તાલુકા આગળથી નિખમના રાજ્યની હદ સાર થાય છે.

મુખ્ય શહેરો (૧) અહમદનગર —એ સીના નદીને કાંઠે છે. ઇ. સ. ૧૪૯૪ માં તે અહમદ નિખમશાહે વસાવેલું હતું. અને ઇ. સ. ૧૫૯૫ માં અકબરના છોકરા મુરાદે તેને ઘેર્યું હતું ત્યારે તે વખતની રાજ કર્તા રાણી ચાંદગ્રીબીએ તેનો બહાદુરીથી ખચાવ કર્યો હતો આ શહેરમાં મુસલામોના વખતની અસીફા માળ જોવા

જેવી છે (૨) ખડા ઇ. સ. ૧૭૯૫ માં મરાઠા અને નિજામ વચ્ચે આ શહેર આગળ લડાઇ થઇ હતી. કે જેને ફર્દાસી લડાઇ કહે છે.

૫ પુના જીલ્લો—આ જિલ્લામાં નાની નાની નદીઓ બહુ છે તે તે બધાં પૂર્વમાં બીમાને મળે છે. કેટલાક કુંગરોપર કિલ્લા અને માતાનાં દહેરાં છે, હવે બેજવાળા તથા કારી છે અને દ્રાક્ષ અંજીર, નારંગી વિગેરે પુષ્કળ મેવો થાય છે તથા પિત્તળને રૂપાનાં વાસણ, માટીનાં રમકડાં ખસના પાખા ને રેસમી કાપડ સારું બને છે.

મુખ્ય શહેરો—(૧) પુના—એ પૈંચાના વખતમાં રાજધાનીનું શહેર હતું. હાલપણ ગવર્નર સાહેબ ચોમાસાના ચાર માસ ત્યાં રહે છે. બેમહાવિદ્યાલય, અને એક ઈજનેરી શાળા આપવાનું મહા વિદ્યાલય તથા ગવર્નરનો દરબારહોલ ને પાર્વતી કુંગર વિગેરે જેવા લાયક છે, (૨) ખડકી આગળ અંગ્રેજ અને પૈંચા વચ્ચે ઇ. સ. ૧૮૧૭ માં લડાઇ થઇ હતી. હાલ અહીં અંગ્રેજ લશ્કરની છાવણી છે. (૩) લોન્ગાવલા બોરવાટ પર હવા ખાવાનું સ્થળ છે. ત્યાંથી થોડે દૂર કુંગરમાંથી કાતરી કાઢેલી ગુફાઓ જેવા લાયક છે.

૬ સતારા જિલ્લો—પુના અને સતારા જિલ્લાની વચ્ચે ભોર અને ફલદન એ બે દેશી સંસ્થાનો આવેલાં છે. સતારા એ પહાડી સુલક છે, મધ્ય ભાગ ઘણો રસાળ છે. અને વાયવ્યમાં મહાબળેશ્વર નામે હિંદુ ક્ષિપર છે. હવે એકંદરે સારી છે. અને મોન્સુન

પવનથી વરસાદ પુષ્કળ પડે છે. પશ્ચિમનાં જંગલોમાં સુખઃ આંખા, ફણસ, વાંસ વિગેરે થાય છે દક્ષિણના મહાન વીર. શિવાજીનું માવલ લસકર આ જિલ્લાના કુંગરો પર રહેનાર મરાઠાઓનું હતું.

મુખ્ય શહેરો (૧) સતારા—સતાર કાટને લીધે આ શહેરનું સતારા નામ પડેલું છે, અહીં શિવાજીના વંશના રાજકર્તા હતા. ષષ્ઠ ઇ. સ. ૧૮૪૮ માં છેલ્લા રાજાને વારસ નહિં હોવાથી રાજ્ય ખાલસા થયેલું છે.

(૨) મહામળેશ્વર—ગવલી તાલુકામાં હવા ખાવાનું મુખ્ય સ્થળ છે. ઇ. સ. ૧૮૨૮ માં મુંબાઈના ગવર્નર સરજોન માલકમે સતારાના રાજા પાસેથી બીજાં ગામો આપીને તેના બદલામાં લીધું હતું. તે રેલવે સ્ટેશન છે, અને પુનેથી ત્યાં સુધી મોટોરકારમાં બેસીને પણ જવાય છે.

૭ સોલાપુર જિલ્લો—આ જિલ્લાના ખાસી તાલુકાનીઆજી બાજી નિળમનો મુલક આવેલો છે, હવા તંદુરસ્ત છે પણ તાપ ધણો પડે છે. જી. આઈ. પી. રેલવે આ જિલ્લામાં થઈને નિળમના મુલકમાં જાય છે.

મુખ્ય શહેરો—(૧) સોલાપુર—આ શહેરના નૈઋત્ય ખુણા પરનો મોટો કિલ્લો બ્રાહ્મણી વંશના સ્થાપનાર હસનગંગુએ બંધાવ્યો હતો શહેરમાં કાંતવા, વણવાની મિલો છે તેમાં દેશી લુગડાં સારાં બને છે (૨) ખાસી—કપાસ અને તેલીબીયાનું બે-

પાર મથક છે. અને (૩) પંદરપુર—ભીમા નદીપર પંદરી વિઠાબાનું મોટું જત્રાનું સ્થળ છે ત્યાં તપખીર, અગરબત્તી, કંકુ અને દાળીઆ સારા બને છે.

નાનાં દેશી રાજ્યો.

(૧) થહેવાસી પરગણાં—એ ભીલ લોકોનાં નાનાં નાનાં પરગણાં પશ્ચિમ ખાનદેશ જિલ્લાની વાયવ્યમાં નર્મદા અને તાપી નદીઓની વચ્ચે આવેલાં છે. તેમાં મહુડાં, મધ, લાખ અને ઈમારતી લાકડાં થાય છે.

(૨) સુરગાણાનો મુલક—એ હિંદુ રાજને તામે છે. સલાવિતી પશ્ચિમે અને ડાંગની દક્ષિણે છે. તદ્દન પહાડી છે અને ખંભાતના રાજ્ય જેવડો પ્રદેશ છે. તેના ઉપર નાશક જિલ્લાના કલેક્ટરની દેખરેખ છે. અને ડાંગર, નાગલી તથા ઈમારતી લાકડાં એ તેની નિકાસ છે.

(૩) સતારા જાગીર—નીચે જણાવેલી બધી જાગીરો એક વખત સતારાના રાજના તાબામાં હતી. જેથી આજે પણ તેઓ ‘ સતારા જાગીર ’ એ નાંમથી ઓળખાય છે.

ભોર—પંતસચીવનામના બ્રાહ્મણ જાગીરદારનું આ સંસ્થાન પુના જિલ્લાની દક્ષિણે છે. અને પુનાના કલેક્ટરની દેખરેખ નીચે છે. મુલક ડુંગરાળ છે બરૂચ જિલ્લા જેવડો છે. તે તેમાં ડાંગર, તલ તથા નાગલી પાકે છે.

ઝોંપ—રાજ્ય પંત પ્રતિનીધી છે. સતારાના કલેક્ટરની દેખરેખ છે અને ખંભાતના રાજ્યથી શવા મછું છે.

ફલટણુ—રાજ્ય રજપુત સરદાર છે. તે નિંખાળકર નામથી ઓળખાય છે. સતારાના કલેક્ટરની દેખરેખ નીચે છે. તેમાં મુખ્ય પાક જુવાર, ચણા, તેલીબીયાં તથા સાગનું લાકડું છે. અને પથરની મુર્તિઓ સારી કાતરવામાં આવે છે.

અકલકોટ સંસ્થાન—રાજ્ય લોંસલે કુટુંબનો છે—પોલિટિકલ એજન્ટ સોલાપુર જિલ્લાના કલેક્ટર છે. રાજ્યની હવા ઠંડી ને સારી છે. તથા પેદાશ—જુવાર, ડાંગર, શેરડી, ચણા અને બઢિંની છે.

દક્ષિણ વિભાગ.

આ વિભાગ સહ્યાદ્રિ પર્વત અને અરબી સમુદ્રની વચ્ચે આવેલો છે. વેસ્ટ ઇન્ડિયા પોર્ટુગીઝ રેલવે આ વિભાગમાં લોખંડશનથી શરૂ થઈને માર્મો ગોવા ખંદર સુધી જાય છે.

આ વિભાગ આપણા ઉત્તર વિભાગથી જમણો છે. તેમાં વિસ્તીર્ણ મેદાનો, કાળીભુમિ અને ખેડાણુ લાયક જમીન છે પશ્ચિમ ભાગની હવા ભેજવાળી છે અને વરસાદ પુષ્કળ પડે છે,

પર્વત—ફકત સહ્યાદ્રિ—અધે ફેલાયેલો છે.

તટીઓ—બીમા, કૃષ્ણા, ડોણુ. તુમબાદ્રા, શીરાવતી, મટ પ્રભા, અને મહાપ્રભા, શીરાવતીમાં ગેરસપ્પાનોબોધ લેવાલાયક છે,

જંગલો—કોલાબા જલ્લાનાં જંગલોમાં સાગ અને સીસમ પુષ્કળ થાય છે—રતનાગીરીનાં જંગલોમાં સીસમ, વાંસ અને ખેરનાં ઝાડો પુષ્કળ છે. અને ઊંચી સાપ ધણી જંગલોમાં આવે છે.

વસ્તી—લિંગાયત બ્રાહ્મણોની, ખ્રિસ્તી, યાદુદી, અને મરાઠાઓની છે. બાપા કાનડી, મરાઠી, અને અંગ્રેજી બોલાય છે.

વેપાર ઉદ્યોગ—પશ્ચિમ ભાગમાં અલીબાગ, રતનાગિરિ, માલિવણ બેગુલો, કારવાર, અકોલ, કુમટા અને હોનાવર એ બંદરો છે. ત્યાંથી અનાજ, સાગ, મીઠું, નાળીએર, કોપરેલ સુખડ કામ માછલાં વિગેરે પરદેશ જાય છે—અને કાથાનાં દોરડાં વણવાનો સાદડી ગુંથવાનો, જંગડી બનાવવાનો, તેલ કાઢવાનો ઉદ્યોગ ચાલે છે.

ખનીજો—ધારવાડ જલ્લામાંથી સોનું, રૂપા, લોખંડ, તાંબુ વિગેરે નીકળે છે.

જલ્લાઓ—(૧) વિજાપુર, [૨] બેલગામ. (૩) ધારવાડ, [૪] કાનડા, [૫] રતનાગિરિ અને [૬] કોલાબા

(૧) વિજાપુર જલ્લો—પહેલાં એને કલાદગી જિલ્લો કહેતા પણ ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં મુખ્ય સ્થળ કલાદગી બદલીને વિજાપુર રાખ્યું ત્યારથી તે વિજાપુર જલ્લો કહેવાય છે—આ જલ્લાની હવા ઠીક અને તંદુરસ્ત છે. પણ વરસાદ અનિશ્ચિત છે.

મુખ્ય પાક—અનાજ, અળસી કાસંખી અને કપાસ છે. તથા ફ્લેટનો પથ્થર અને લોખંડની કાંકરી અને ખનજ પણ નીકળે છે.

મુખ્ય શહેર—(૧) બિજાપુર—મુસલમાની રાજધાની હોવાથી ત્યાં ઘણાં સુંદર જીતાં મકાનો છે. તેમાં સુન્નતના મહમ-મદનો રોજો તથા ‘મલિકે મદાન’ નામની તોપ જોવા લાયક છે.

(૨) તાલિકોટ—આ ગામથી ૩૦ માઇલ પર ઇ. સ. ૧૫૬૫ માં દક્ષિણના મુસલમાન રાજાઓ, અને વિજય નગરનો રાજા હાર્યો હતો.

૨ બેલગામ જીલ્લો—આ જીલ્લો વિજાપુરની પશ્ચિમે છે. એની પશ્ચિમ તરફની હવા સારી છે. અને પૂર્વમાં તાપ બહુ પડે છે.

મુખ્ય શહેરો (૧) બેલગામ—એનું મૂળ નામ “વેલ્લુ-આમ” છે કારણ કે ત્યાં વેલ્લુ (વાંસ.) પુષ્કળ થાય છે. અને લશ્કરી છાવણી છે.

(૨) ગોકાક—૨ મકાં સારાં બને છે. હલકા કાગળ પણ બને છે. અને અહીંનો ઘટપ્રભાનો ધોધ જોવા લાયક છે. (૩) અથાણી ગામમાંથી ધાબળા, ને સુરોખાર બહાર ગામ જાય છે. તથા કિનારાપરથી ડાંગર, નાળિયેર અને સુકાં માછલાં અહીં આવે છે.

ધારવાડ જીલ્લો—આ જીલ્લામાંથી સોનું, રૂપું, તાંબુ વિગેરે

કામતિ ખનિજો નીકળે છે. અને નિકાશ—અનાજ, કપાસ તેલી બીઆં, શેરડી તથા મરચાંની છે.

મુખ્ય શહેરો—(૧) ધારવાડ—આ શહેરને ઇ. સ. ૧૪૦૩ માં “ધારવાવ” નામના અમલદારે કિલ્લો બંધાવેલો છે. (૨) હુબળી—વેપારી મથક છે. સુતરાઉ ને રેશમી કાપડ, તાંબાનાં વાસણ, અનાજ, મીઠું એ વેપારની મુખ્ય ચીજો છે.

૪ કાનડા જિલ્લો—આ જિલ્લો ધારવાડની પશ્ચિમે છે. અને મહેસુરની સરહદને અડકે છે. એલચી, નાળિયેર, સોપારી, શેરડી, કેસંબ, મરી, પીપર, એલચી, આદુ, કેળાં, નારંગી, લીંબુ, એ તેની મુખ્ય પેદાશ છે. તથા ફળુસ, આખાને પાન પણ પુષ્કળ થાય છે.

મુખ્ય શહેરો (૧) કારવાર—એ બંદર છે ને તેમાં ચોમા-સામાં વહાણો રહી શકે છે. ઇ. સ. ૧૬૭૪ માં શિવાજીએ તે બાળી નાંખ્યું હતું.

(૨) હોનાવરથી ગેરસમ્પાનો ધોધ જોવા જવાય છે. (૩) ગોકુળ જાત્રાનું ધામ છે. ત્યાં શિવનું દહેરું દ્રાવિડ પદ્ધતિપર બાંધેલું છે.

૫ રતનાગિરી જિલ્લો—ખડકવાળો અને ખડબચડો છે. કારણ કે તેમાં કુંગરાઓ ધણા છે—નિકાસ-અનાજ, સોપારી, નાળિયેર ને કપાસ વિગેરે.

મુખ્ય શહેરો—(૧) રતનાગિરિ—જિલ્લાનું મુખ્ય ગામ દરીઆ કાંઠે છે.

(૨) માલવજી—જે બંદર છે તેના એક ટાપુપર સિંહદુર્ગ નામે મોટા કિલ્લો હતો તે ત્યાંથી આજોના નિવાસ સ્થાન હતું.
 (૩) વેંગુર્લા—બંદરથી બેલગામ જલ્દાનો બધો માલ ચઢે છે. તે ત્યાં કાચુ પુકળ થાય છે.

(૪) છપેલી, ખેડ, સંગમેશ્વર અને રાજપુર ગામોમાં ઊના પાણીના ઝરા છે.

૬ દેલાયા જલ્લો—આ જલ્લાના કિનારાપર ખાડીઓ ઘણી છે પેદાશ—ડાંગર, કેદારા, કકોળ, કાથાનાં દોરડાં, મીઠું તે માછલાંની છે.

મુખ્ય રાહરો—(૧) અલીબાગ બંદર છે. અલી નામના મુસલમાને ત્યાં ઘણા કુવા બંધાવી આપ્યા હતા. તે પરથી તેનું નામ અલીબાગ પડ્યું છે.

(૨) કિરણ મુખ્યાલના કર્નાક બંદરથી ૬ માઈલપર આવેલું છે તે ત્યાં ઘણા ગાળવાની લઠીઓ ઘણી છે. (૩) મહાડથી જે માઈલ પર જોઈ લોકોની ગુફાઓ જોવા લાયક છે.

(૪) મેથરાન—હવા ખાવાનું સ્થળ છે. મુખ્યાલથી નેરલ રેલ્વે-શન ઉપર થઈને રેલવે રસ્તે ત્યાં જવાય છે (૫) ચેઉલનાં જુનાં નામ ‘ ચંપાવતી ’ અને ‘ રેવતી ક્ષેત્ર ’ છે. ત્યાં રેશમી કાપડ બને છે—અને તેનાં ચેવલી પાન આપણા ગુજરાતમાં આવે છે.

દેશી રાજ્યો.

(૧) કોલહાપુર—એ આખા દક્ષિણ વિભાગમાં સૌથી મોટું દેશી રાજ્ય છે. ખેલગામ અને રતનાગિરિ બ્રહ્માની વચ્ચે છે. શિવાજીના વંશની વડી શાખાનું રાજ્ય સતારામાં હતું. તે નાની શાખાનું કોલહાપુરમાં હતું કે જે હજી ચાલે છે. રાજધાની કોલહાપુર છે. પોલિટિકલ એજન્ટ પણ કોલહાપુરમાંજ રહે છે.

(૨) દક્ષિણ મરાઠા જાગીર—(૧) સાંગલી, (૨) મીરજ, વડા શાખા અને નાની શાખા, કુરુંદવાડ વડી શાખા અને નાની શાખા, તથા જમખિંડી આ છ જાગીરો “ દક્ષિણ મરાઠા જાગીર ” એ નામથી ઓળખાય છે. તે પરવર્ધન નામના બ્રાહ્મણના વંશમાં છે. અને કોલહાપુરના પોલિટિકલ એજન્ટના તાબામાં છે.

સાંગલી અને જમખિંડી એ નાનકડી જાગીરો છે. સાંગલીના ગામે આડા અવળાં વીખરાયલાં છે. એક ગામ મંગળા વેદા સેલાપુરની દક્ષિણે છે ને બીજું શીરહટ્ટી ધારવાડમાં છે. મીરજમાં સારંગી, તંજુરા સતારા, વિગેરે વાણવો સારાં બને છે. બુધેળ લોંસલે વંશના ઘેર પંડેતા કુળમાં છે—અને ખંભાતના રાજ્ય જેવડી છે.

રામ દુર્ગ—આ નાનકડી જાગીર ખેલગામની પૂર્વે છે. તે તેના જાગીરદાર બાવે વંશનો બ્રાહ્મણ છે.

(૩) બીજાં નાનાં રાજ્યો—(૧) જલ અને ડહાપુર એ જાગીરના સરદાર મરાઠા જાતના છે—તેના પર ખિમપુરના

કલેક્ટરની દેખરેખ છે. અને તેમાંથી સુરખાર તથા લોહું જડે છે.

(૨) સાવનુર—એ મુસલમાની રાજ્ય ધારવાડમાં છે. અને તેના પોલિટિકલ એજન્ટ ધારવાડ જીલ્લાના કલેક્ટર છે.

(૩) સાવતવાડી—એ ઇ. સ. ૧૬૭૦ માં ફેડસાવતે વસાવેલું છે. રાજા ભોંસલે કુળનો મરાઠો છે—પેદાશ—નાગિએર, સોપારી, કરી કેળાં, લાંબુ અને કાંજુ થાય છે—ફણસ, આંબા, અને કોકમનાં ઝાડ પણ થાય છે. જંગમમાં સીસમાં, સાગ, અને ખેરનાં ઝાડ પણ ધણાં થાય છે.

જંજીરા સંસ્થાન—એ રાજ્ય કોલાપ્પાના કલેક્ટરને તાબે છે રાજધાની જંજીરા ટાપુમાં સાંધીની વસ્તી છે—કાઠિઆવાડનું જાફરાબાદ આ રાજ્યના સાંધી વંશનું છે.

(૪) ફિરંગીનું સ્વતંત્ર સંસ્થાન—“ ગોવા ” કાનડા અને રત્નાગિરિની વચ્ચે આવેલું છે—તેની વસ્તી અમદાવાદ જીલ્લાથી વધારી છે અને ડાંગર, નાળિયેર તથા મીઠું એ તેની મુખ્ય નિકાશ છે.

ગોવા—(પાંજીમ) ફિરંગીના સંસ્થાનોની રાજધાની છે. ત્યાં શીરંગી ગવર્નર જનરલ રહે છે. જુનું ગોવા ત્યાંથી ૫-૬ માઇલ અંદર છે અને માર્ગે ગોવા ખંદર છે.

ગુજરાતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

ઇતિહાસ એટલે અગાઉ થઇ ગયેલા રાજા, રાણીઓ, અમીર, ઉમરાવો, શુરવીર યોદ્ધાઓ, સરદારો વિગેરેનાં જીવન ચરિત્રો (રાજનીતિ તથા ગ્રંથ દોષ-વિગેરે) જાણવાનું સાક્ષિત્ય.

આપણે ગુજરાત પ્રાંતના રહેવાસીઓ છીએ. તેથી પ્રથમ આ પછીને ગુજરાત પ્રાંતનો ઇતિહાસ જાણવ ની જરૂર છે. ગુજરાત પ્રાંતમાં પહેલાં રાજપૂતોનું રાજ્ય હતું પછી મુસલમાનોનું રાજ્ય થયું, તે પછી મરાઠાઓનું, અને મરાઠાઓ પછી અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય થયું જે હવે ચાલે છે.

જનહવ વંશ (જદવ રાજ્ય.)

કાઠિયાવાડમાં દારિકા નગરીમાં ધણાં વર્ષો ઉપર * જદવ (યાદવ) નામના રાજપૂતોનું રાજ્ય હતું. તે વંશમાં ભાગવાન શ્રીકૃષ્ણ થઈ ગયાં છે. એક વખતે જ્યાં જદવો પ્રભાસ પાટણની જગ્યા કરતા ગયા. ત્યાં દારના દેશમાં સામાસામા વહી મુખ્યા તે લગાઈને જદવાસ્થળી કહે છે, તેમાંથી ખયેલા જદવ જેસલમેર કુચ અને કાઠિયાવાડ વગેરે ઠેકાણે વસેલા છે.

જદવ રાજ્ય પછી કેટલેક વરસે મૌર્યવંશન. રાજાઓ થયા તેમાં અશોક નામે મહા સમર્થ રાજા થઈ ગયો છે.

મૌર્યવંશ પછી બ્રાહ્મવંશીક, ક્ષત્રપ, અને ગુપ્ત વંશના રાજાઓએ ગુજરાત પર રાજ્ય ચલાવ્યું. અને ગુપ્ત વંશ પછી વલ્લીકીવંશ થયો. ત્યાંથી ગુજરાતનો ઇતિહાસ શરૂ થાય છે.

* શ્રીમદ્ ભાગવતમાંથી શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્રની હકીકત તથા જદવોનું અવસાન વર્ણન વિદ્યાર્થીઓને ખુલાસાવાર સમજાવવું.

વલ્લભિ રાજ્ય (વલ્લભિ વંશ)

ભાવનગરથી બારેક ગાઉ પર વળા ગામની નજીક વલ્લભિ-
ભિપુર શહેરના ખડેરા છે. વલ્લભિવંશની રાજધાની એ શહેર
તે વખતે ધણું સમૃદ્ધિવાન હતું. ગુર્જર જાતના બહાદુર નામના
સરદારે વલ્લભિ રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી. ગુર્જર ઉપરથી ગુજ-
રાત નામ પડેલું છે. બહાદુર ગુર્જરના વલ્લભીવંશમાં ઇ. સ. ૫૦૯
થી ૭૬૬ સુધીમાં વીસ રાજાઓ થયા. તેઓ શિવધર્મ અને
શિવાદિત્ય નામથી ઓળખાતા. તેઓ ધાર્મિક અને દયાળુ હતા.
છેલ્લા સિલાદિત્ય રાજાના વખતમાં ખ્રીસ્ત અને જૈન ધર્મોના બારે
ઝગઝગ ચાલતા હતા. અને તેનાજ વખતમાં વલ્લભિ રાજ્યનો નાશ થયો.

મારવાડમાંથી કાકુ નામનો એક ગરીબ વેપારી વલ્લભિપુર
માં આવી ધનાઢય થયો. તે વલ્લભિ રાજ્યનો મોટો નગરશેઠ ગ-
ણવા લાગ્યો તેની છોકરી પાસે એક રત્નજડિત કાંસડી હતી.
તે શિવાદિત્ય રાજાની કુંવરીએ માગી પણ તેણીએ આપી નહિ,
તેથી રાજાએ ગુસ્સે થઈને બળાત્કારે પડાવી લીધી, એટલે, કાકુ
ક્રોધાવમાન થઈકાઠ પરદેશી મુસલમાન રાજાને ધણું ધન આપી
તેને વલ્લભીપુર ઉપર ચઢાવી લાવી આખા રાજ્યનો અને વલ્લભી-
ગરનો નાશ કરાવ્યો. છેવટે યવનરાજે પણ વિચાર્યું કે:—“ જે દે-
શદ્રોહી—રાજદ્રોહીએ પોતાના દેશનું—રાજનું નિકંદન વાળવામાં
પાછુ વાળીને જોયું નહિ તો તે માફ શું ક્રિય કરશે?”, એમ
ધારી કાકુ ને પણ ગરદન માર્યો, ને એવી રીતે વલ્લભિ-
વંશ તથા રાજ્યનો નાશ થઈ ગયો. ઘેલારો નામે નાની નહીં

પુરને લીધે જમીનનું ખોદાણ થવાથી, મકાનોના પાયા, સોના
ફાની સુતિએ અને જુના સિક્કા વિગેરે પુષ્કળ જડી આવે
છે. તે ઉપરથી ધારવામાં આવે છે કે વલ્લભિપુર ખણ મહાન, સુંદર
અને વિસ્તીર્ણ નગર હશે તેમાં બૌદ્ધમઠે ધણા હતા. અને કલેશ-
પતિએની સંખ્યા ૧૦૦ ઉપરાંત હતી.

આવડા વંશ.

વલ્લભી રાજ્યનો નાશ થયા પછી આવડા જાતના રજપૂતો
એ ઝાંઝુવાડાની પાસે પંચાસર શહેર વસાવી ત્યાં રાજધાની કરી.
એ વંશનો પહેલો રાજા જયસિખર ઇ. સ. ૬૯૬ માં પંચા-
સરમાં રાજ્ય કરતો હતો, તે વખતે કનોજના કલ્યાણપ્રિ નગરમાં
ભૂવડ નામે એક બળવાન રાજા હતો. જયસિખરનો રાજકવિ શંકર
એક વખત ફરતો ફરતો ભૂવડના દરબારમાં ગયો. બોળાભાટે જાતિ
સ્વભાવને અનુસરીને ભૂવડના દરબારમાં પોતાની મનોહારિણી ગુર્જર
ભૂમિના, અપૂર્વ સુંદર રાણી રૂપસુંદરીની અને પોતાના રાજા તથા ગુ-
ર્જર પ્રેમના લગ્ન વખાણ કર્યાં. વળી ભૂવડના વિદ્વાનોની સભામાં તેની
જાત થઈ. ગુજરાતની આટલી બધી આબાદી અને શ્રીમંતાઈ તથા જયસિ-
ખરીની પ્રગાઠ કીર્તિ અભિમાની ભૂવડથી કહી શકાઈ નહિ. તરતજ તેણે
પોતાના મીર નામે સરદારને લશ્કર આપી ગુજરાતપર મોકલ્યો. પણ તેને
તો જયસિખરીના સાળા સુરપાળે અધવચ્ચીજ હરાવીને પાછો પધ-
સવી દીધો, જેથી ભૂવડ પડે પોતાના સોળ પટ્ટાવતો અને બારે
સિંચ બેઠને પંચાસર પર ચઢ્યો. પર દિવસ સુધી ઘેરો બાંધ્યો,

ભયંકરે લડાઈ ચાલી, કરોડો સુલટો કપાયા, અને જયશિખરીએ પણ જાણ્યું કે અંતના દિવસો હવે નજીક આગ્યા. એટલે સુરપાળને બાલાવી ગર્ભવતી રાણી રૂપસુંદરીને કાઢ નિર્ભય સ્થાનમાં મોકલાવી દીધી. અને પછી ચાહોમ કરીને બૂવડના સૈન્યપર તુટી પડ્યો. શત્રુની તેણે ખાખાવીખી કરી નાખી મહા મુશીબતે બૂવડ નામનો જય મેળવી શક્યો. જયશિખર રણમાં રાજાઈ ગયો તેના શબને બૂવડે અગ્નિ સંસ્કાર કર્યો. ઘણી રાણીઓએ અને દાસ દાસીઓએ જયશિખરીની ચિતામાં આત્મવિસર્જન કર્યા.

રાણી રૂપસુંદરી અને વનરાજ--રૂપ સુંદરીને ગુપ્ત સ્થાનમાં મૂકીને જયશિખરીની મદદે ધાયેલા સુરપાળને વાટમાંજ રાજના મરણની ખબર મળી. એટલે તે વેર લેવાને માટે કુંગરોમાં ભરાયો રાણીનું એક ભીતડીએ વનમાં સારું જતન કર્યું. વૈશાખી પુનમે તે પુણ્યાત્મા રાણીને એક પૂર્ણ ચન્દ્ર જેવો કુંભાર અવતર્યો રાજકુમાર રાજમહેલમાં જન્મવો જોઈએ. પણ પ્રભુની ઇચ્છાથી તે વનમાં જન્મ્યો માટે તેનું નામ રાણીએ વનરાજ રાખ્યું. છ માસના વનરાજને શિલગુણસુરી નામના જતીએ જોયો, પોતાનાજ રાજનો કુમાર જાણી માતા પુત્રને તે પોતાના આશ્રમમાં લેઈ ગયો ત્યાં કુમારને ઉછેર્યો અને રાજકુમારને છાજે તેવી કેળવણી આપી.

વનરાજ મોટી ઉમ્મરનો થતાં મામા સુરપાળની સાથે ગીરનારના જંગલમાં જઈ લડાયક કેળવણી લેતો. કુમારનું પ્રયત્ન બળ અને અસીમ સાહસ જોઈ સુરપાળને ખાત્રી થઈ કે રાજનું વેર કુમાર લેશે. અચાનક સુરપાળનું મરણ થવાથી મામાની આથ-

ગ્રામ, પરંતુ અણહીલ ભરવાડ શ્રીદેવી, ચાંપા વાણીયા અને ખીખ ભડાયક મિત્રો મળવાથી તે ખોટા પુરાણ અને પિતાનું વેર લેવાની તૈયારી કરી.

ભુવડે ગુજરાતની ઉપજ પોતાની કુંવરી મીનજદેવીને સોંપી હતી. જેથી તેણીનાં માણસો ગુજરાતમાંથી પુષ્કળ ધન સંપત્તિ લેઈ જતા તેઓના પર વનરાજ ઓચિંતો તૂટી પડી બહુ લૂટી લેતો. ધીરે ધીરે ઘણો પૈસાદાર થયો. અને પુષ્કળ દ્રવ્ય થવાથી તેણે ઈ. સ. ૭૪૬ માં એક મોટું શહેર વસાવ્યું, અને અણહીલે કરેલા ઉપકારોના બદલામાં તે શહેરનું નામ અણહિલપુર પાટણ રાખી ત્યાં રાજધાની કરી શ્રીદેવાએ તેને રાજતિલક કયું અને ચાંપો પ્રધાન થયો. તથા વૃદ્ધ મા, અને જતીને માનસહ લાવીને રાખ્યાં. ભૂવડના રાજ તત્વનો નાશ કરી પિતાની વેરની પૂર્ણાહુતિ કરી, ને ફરીથી આવડા વંશની સ્થાપના કરી. ચાંપા પ્રધાને પાત્રાગઢની તળેટીમાં ચાંપાનેર વસાવ્યું છે. તેની વસ્તી તુટીને હાલનું અમદાવાદ બન્યું છે. રાજ વનરાજ પોતાની રાજધાનીમાં ૬૦ વરસ રાજ કરી ૧૧૦ વરસની ઉંમરે ઈ. સ. ૮૦૬ માં સ્વર્ગવાસી થયો. હાલ પણ પાટણના પંચાસરાપારસનાથના દેહરામાં વનરાજનું બાવલું ઉભું છે.

યોગરાજ—ઈ. સ. ૮૦૬ થી ૮૪૨ સુધી ૪૬ વર્ષ,

આ રાજ સાચો, દયાળુ અને પરાક્રમી હતો. તેણે રૈયતની આબાદી તથા રાજની ઉપજ વધારી દીધી, તેના જેવો તીર મારનાર અને નીતિમાન રાજા હાલ નહોતો. તેના કુંવર હેમરાજે પર-

દેશી વેપારીઓનાં વહાણો લૂટ્યાં ત્યારે યોગરાજે કહ્યું કે—“ગુજ-
રાતના રાજા ચોરલોકપર રાજ્ય કરે છે” આવી લોક વાયકા દર
કરવા માટે હું મહેનત કરું છું ત્યારે તમે તેમાં ધુળ મેળવો છો એમ
કહી વેપારીઓની તુકસાની લરી આપી. અને ક્ષેમરાજને સખત ઠપકા
આપ્યો, પ્રજાજનોએ કુમારને ઠપકા ન આપવા રાજાને વીનવ્યો
ત્યારે તેણે કહ્યું “ જો કુમારના કામને વખાણું છું તો હું પાપી અને
ચોર કહ્યું અને તે બદલ તેને શાસન આપતાં તમારાં દીકરા દુભાય
છે.” એમ કહી પોતે ચિતા ખડકાને બળી મુક્યો.

“ રાજાઓએ દેશની આગાહી કેમ જાળવવી ? ” તે યોગરાજ
સારી રીતે સમજતો, એવું ઉપરની વાતથીજ જણાઇ આવે છે.

ક્ષેમરાજ—ઇ. સ. ૮૪૨ થી ૮૬૬—૨૬ વર્ષ લોભી અને
કોપી હોવાથી તેને રાજકુટુંબ સાથે આશુબનાવ રહેતો.

જીવડ—ઇ. સ. ૮૬૬ થી ૮૯૫—૨૯ વર્ષ. આ રાજાને
પીથુરાજ કહેતા, તેણે શાન્તિથી રાજ્ય ચલાવેલું છે.

સામંતરિઝ—ઇ. સ. ૮૯૫ થી ૯૨૦—૨૫ વર્ષ. આ રાજા
સકાષ્ઠમાં કુશળ હતા તેણે જંગલી લોકપર જીત મેળવી હતી,

રત્નાદિત્ય—ઇ. સ. ૯૨૦ થી ૯૩૫—૧૫ વર્ષ. આ રાજા
વચન પાળનારો શરો અને સત્યવાદી તથા બળવાન હતો, તેણે રા-
જમાંથી ચોર, કમાલ વિગેરે યુનેઝારને હાંકી દાદો પ્રજાને સુખ આપ્યું.

સામંતસિંહ — ઇ. સ. ૯૪૫ થી ૯૪૨ — ૭ વર્ષ. આવડા વંશનો આ છેલ્લો રાજા, નખળો, દુર્ગુણી અને દારૂડીઓ હતો. દારૂની ધુનમાં તેણે પોતાના બાણેજ મુળરાજને ગુજરાતની ગાદી લખી આપી. ને નિશા ઉતરી ગયા પછી નાકબુલ કરી, એટલે બાણેજે ફટલાક સરદારો સાથે સંપ કરી તેનો અને તેના આખા કુટુંબનો નાશ કર્યો. ગાદીનો દાવો કરનાર એક ધાવણું બાળક પણ તેણે જીવતું રહેવા ન દોધું. અને પોતે ગુજરાતની ગાદી પર ચડી બેઠો. એવી રીતે આવડા વંશની સમાપ્તિ થઈ ને ગુજરાતની ગાદી વનરાજના કુળની કન્યાના વંશમાં ગઈ.

સોલંકી વંશ.

જયશિખરને મારનાર ભૂવડની સાતમી પેઢીએ ભુવના-દિત્ય રાજા થયો. તેને રાજા, બીજા ને દંડક એ ત્રણ છોકરા હતા. તેમાંનો રાજા એક વખતે પ્રભાસ પાટણની જગ્યાએ આવેલો તેની બહાદુરી જોઈ સામંતસિંહે પોતાની બેન લીલાદેવી તેની સાથે પરણાવી. ગર્ભ સમયે લીલાદેવી મરણ પામવાથી તેનું પેટ ચીરીને તેમાંથી બાળક જીવતો કાઢી લીધે તે બાળકે મૂળ નક્ષત્ર હતું. માટે તેનું નામ મૂળરાજ પાડ્યું. જ ને જ નરાજે આવડા વંશનું નિર્વંદન વાળ્યું.

મૂળરાજ — આ રાજા મહા બુદ્ધિમાન અને પુરાકર્મી પણ લોભી અને પાખી હતો. તેના વખતમાં મુખ્ય માર બનાવ બન્યા છે.

(૧) અજમેરને તલગણુની સવારી (૨) સોરઠના
 અહીરપુ સાથે લડાઇ. (૩) લાટ દેશના રાજ સાથે લડાઈ
 (૪) રૂઢમાળની સ્થાપના.

(૧) મૂળરાજ ચાવડાની ગાદીપર વિના હક ચડી બેઠો
 તેથી ઉત્તરેથી અજમેર નો રાજા અને દક્ષિણેથી તૈલગણુનો સેના-
 પતિ આપે એ બે તેના ઉપર ચઢી આવ્યા, મૂળરાજે પહોંચા શનરૂને
 ધન આપીને તથા ખીજને લડાઇમાં લાગાને બંનેને પાછા વળાવ્યા,

(૨) સોરઠનો રાજા અહીરપુ અને કચ્છનો રાવ લાખો
 સોમનાથના જત્રાણુઓને લૂંટવા લાગ્યા. જેથી મૂળરાજે તેમની
 સાથે યુદ્ધ કર્યું. તેમાં અહીરપુ અને લાટ બેઉ મરાયા. એટલે
 બધા ખંડીઆ રાજાઓ ગભરાયા. અને તેમણે મૂળરાજની આજ્ઞા
 સ્વીકારી.

(૩) લાટ દેશ(હર્ય) ના રાજાએ બેટમાં એક ખોડ
 વાળો હાથી મોકલ્યો. જેથી અપમાન માનીને મૂળરાજ તથા તેનો
 છોકરો ચામુંડ એ બેઉ લાટ દેશપર ચડ્યા, અને રાજાને નમાવ્યો.
 એ લડાઇમાં ચામુંડની બહાદુરી જોઇ મુળરાજ ધણો હરખાયો.

(૪) મૂળરાજ શીવ ધર્મો હોવાથી તેણે ધણા શીવાલય
 બંધાવ્યા હતાં સિદ્ધપુરમાં રૂઢમાળનું દેવળ તેણે ચણાવા માંડયું
 પણ તે અધૂરું રહી ગયું.

રાજ્ય લોકથી તેણે કરેલાં પાપનાં પ્રાયશ્ચિત્તને માટે બ્રાહ્મ-
 ણેને ઉત્તરમાંથી બોલાવીને ધણાં ગામ, જગીરો અને પુષ્કળ દ્રવ્ય

દાન કર્યું. ને તેમને ગુજરાતમાં વસાવ્યા. તેઓ હાલ પણ ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણો કહેવાય છે. પછીથી મૂળરાજ પોતાના દીકરા આમુંડને રાજ સોંપી પોતે તિર્થ યાત્રા કરવા ગયો.

આમુંડ—ઈ. સ. ૯૯૭ થી ૧૦૧૦— ૧૩ વરસ રાજ કરી પોતાના છોકરા વલ્લભસેનને રાજ સોંપી પોતે કાશીમાં જઈને રહ્યો.

વલ્લભસેન—આ રાજ દયાળુ અને સાચો હતો. ગાદીએ બેઠા પછી તે થોડા વખતમાં શીતળા ના રોગથી મરણ પામ્યો. તેથી આમુંડે આવી બીજા કુંવર દુર્લભસેનને રાજ આપ્યું, ને પોતે શુકલતિર્થ જઈ રહ્યો.

દુર્લભસેન—ઈ. સ. ૧૦૧૦ થી ૧૦૨૨-૧૨ વરસ. આ રાજ્યે સારી રીતે રાજ ચલાવ્યું. તે માળવાના રાજાની બેન વેરે પરણ્યો હતો. તેમજ પોતાના ભાઈ નાગરાજને પણ પોતાની સાથે સાથે પરણાવ્યો હતો. એ નાગરાજનો છોકરો લીમદેવ ગુજરાતનો રાજ થયો.

દુર્લભસેનના વખતમાં કોઈ કોઈ વખત મુસલમાનોની સવારી થતી અને તેઓ દેશની બારે ખુવારી કરતા તથા કરોડો રૂ. દેશમાંથી લૂંટી જતા. છતાં તે પર લક્ષ ન આપતાં તળાવ હોરાં વિગેરે બંધાવવા પાછળ પુષ્કળ ધન ખર્ચી નાખ્યું. જેથી તેની પાછળના રાજાઓને બહુ વેઠવું પડ્યું.

લીમદેવ બાહુવળી ઇ. સ. ૧૦૨૨ થી ૧૦૭૨-૫૦ વરસ આ રાજના વખતમાં મુખ્ય ચાર બનાવ બાબત બન્યા છે.

(૧) મુદ્દના મહામુદની સોમનાથપર સવારી. (૨)
 આજના પર ચઢાઈ. (૩) અજમેરના રાજાની ગુજરાતપર
 ચઢાઈ. (૪) સીંધ તથા સીંદીના રાજા પર ચઢાઈ. બીમદેવ
 બાણુ મારવાતું કામ નાં જાણુતો જ્યો તે લીમ બાણુવળી
 તરીકે આજનાં જના છે તે ચોર પકડવામાં, ગુનેગારોને સજા
 કરવામાં, અને લડાઈમાં ચાલાક હતો. તેના વખતમાં વિમળશા
 નામના ધનાઢ્ય શ્રાવકે આણુ ઉપર દેલવાડામાં અનેઆરાસુર
 ઉપર કુંભારીઆમાં આરસ પહાણનાં મોટાં અને સુંદર દહેરાં
 બંધાવ્યાં છે.

(૧) ઇ. સ. ૧૦૨૪ માં ગીજનીના મુસલમાન બાદશાહ
 મહમુદે સોમનાથ મહાદેવના વિશાળ, અને સ્મૃદ્ધિવાન દેવળ ઉપર
 સવારી કરી. દેવળના રક્ષણ માટે બીમદેવ લશ્કર લેઈને આવ્યો
 પણ હાર્યો. અને તેને નાસવું પડ્યું તે કચ્છ બણી નાસી જઈને
 કુંથકોટના કિલ્લામાં ભરાયો. દેહરૂં મહમુદે કબજે કર્યું. યવન-
 રાજ હિંદુ દેવળમાં પેઠા. મૂર્તિ તોડી નાખવા માંડી, પૂજારીઓએ
 તેમ ન કરવા અને તે બચ્સ કરોડો રૂા. આપવાનું કહ્યું.
 પણ ધર્માંધ મહમુદે તે ન માન્યું. અને મૂર્તિના ત્રણ કક્કા કપાઈ
 તેના પોલમાંથી અઢળક ધન નીકળ્યું. અને ત્રણ કક્કાઓમાંના
 એક મુકે બીજો મદીને તથા ગીજો, ગીજની મોકલ્યો. ગુજરાત-
 માંથી પોતાના દેશમાં પાછો જતાં મહમુદ રસ્તામાં બુલો પડ્યો.
 તેના બધાં માણસો રેતીના રણમાં પાણી ત્રિતા તરફડી તરફડી
 મુખ્યા. અને તે મહા મુસીબતે જીવતો પહોંચ્યો.

(૨) જે વખતે ગુજરાતની ગાદીએ લીમ બાણુવળી

હતો તે વખતે માળવાની ગાદીએ ભોજ રાજા હતો, તેને તથા ભીમદેવને અણખનાવ હતો. ભીમદેવે જ્યારે સોલપુર ઉપર સવારી કરી હતી. ત્યારે ભોજના સેનાપતિ કુલચંદ્ર અણહિલપુર છુટ્યું તથા બાળ્યું હતું. તેને બદલે લેવા ભીમદેવે કાશીના કરણ રાજાને જોડે મળીને માળવા પર ચડાઈ કરી. ચાલતી લડાઈમાં ભોજ મરી ગયો. તેથી કરણ રાજાએ ધારા નગરીનો ધન ભંડાર લૂંટ્યો. અને ભીમદેવને માળવાની ઉપજ આપવાનું નક્કી કર્યું.

(૩) મુસલમાનોએ જીતી લીધેલા પ્રાંતો પાછા મેળવવા માટે અજમેરના ચોહાણ રાજા વિશળદેવની સરદારી નીચે બધા રજપુત રાજાઓ એકઠા થયા હતા. તેમાં ભીમદેવ ન જવાથી વિશળદેવે તેના પર ચડાઈ કરી. ભીમદેવ હાર્યો અને લડાઈની જગાએ વિશળદેવે તેના પર ચડાઈ કરી. ભીમદેવે હાર્યો અને લડાઈની જગાએ બીશળનગર વસાવવાનું કબુલ કરાવી તથા બધું ધન લેઈને વિશળદેવ પાછો ફર્યો.

(૪) સીધનો હુલુદરાજા તથા સીદીનો કરણરાજા ભીમ દેવનું વારંવાર અપમાન કરતા તેથી તેમને તેણે નમાવ્યા.

ભીમદેવને પ્રભુ છેકરા હતા. દેવરાજ, કરણ અને મૂળ-રાજા પ્રડપણનો વખત પ્રભુ બકિતમાં ગાળવા માટે તેણે દેવરાજ-જીને રાજા આપવા માડ્યું. પણ તેણે પિતાની સાથે પવિત્ર દેવતા ગાળવાની ઇચ્છા જણાવવાથી ખીન કુંવર કરણને ગાદીએ બેસાડ્યો.

રાજા કરણ—ઇ. સ. ૧૦૭૨ થી ૧૦૭૨—૨૨ વરસ, આ રાજા કશિખના સંકુપરના રાજાની કુંવરી વિમલદેવી સાથે પ્ર-

હયો હતો, તેનાથી તેને સિદ્ધરાજ જયસિંહ નામે પ્રતાપી પુત્ર
અવતર્યો હતો. સિદ્ધરાજ ૩ વરસનો થયો એટલે કરણરાજ મરણ પામ્યો.

કરણ રાજાએ ધંધુકા, અસાવળ, મહેવાસ વિગેરના ફાળા
રાજાઓને કબજે કરી રાજ્ય મજબુત કર્યું. મોઢેરા ગામ આગળ
તેણે કરણસાગર તળાવ બંધાવ્યું. અને કરણાવતી નગરી વસાવી
હતી આ નગરી અમદાવાદની પાસે રણમુકતેશ્વર મહાદેવની જગા
છે તેજ હશે એમ ધારવામાં આવે છે.

રાણી મીનળદેવી—કરણ રાજાના મરણ વખતે સિદ્ધરાજ
નાનો હોવાથી તેની મા મીનલદેવી તેના વતી સર્વ રાજકારભાર
ચલાવતી, તેને સામંત અને મુખ્ય નામે બે ચાલાક વાણીયા
પ્રધાન હતા. રાણીએ ધાળકામાં મસાવ અને વીરમગામાં મુ-
નસર એ બે તળાવ બંધાવ્યાં હતાં. અને તેણે શુકલતીર્થના જન-
ત્રાણો પાસેથી જે ભારે કર લેવામાં આવતો તે બંધ કર્યો.

સિદ્ધરાજ જયસિંહ—ઈ. સ. ૧૦૬૪ થી ૧૧૪૩—૪૦
વરસ. આ પ્રતાપી રાજા ઈ. સ. ૧૦૬૧ માં પાલણપુરમાં જન્મ્યો
હતો. ૩ વરસની ઉંમરે પિતાના મૃત્યુથી તે રાજગાદી પર બેઠો. અને
તેલાયક ઉંમરનો થતાં સુધી તેની મા મીનળદેવીએ રૂઢી રીતે રાજ-
કારભાર ચલાવ્યો. બાલરાજને લેઈ મીનળદેવી સોમનાથની જત્રાએ
ગએલી ત્યારે માળવાના રાજા યશોવર્મા એ તેની રાજધાની ઉપર
સવારી કરી તે વખતે અણહીલપુરના કામ ચલાઉ પ્રધાને તેને પૈસા
આપી પાછો વાળ્યો. સિદ્ધરાજના જન્મવામાં આ સમાચાર આ-

વતાજ તે એકદમ માળવા પર ચઢ્યો અને તેને ૧૨ વરસ સુધી
 ઘેરે ઘાલીને છતી લીધું, રાજા યશોવર્માને કેદ પકડીને પાટણ લા-
 વ્યો. પરંતુ સુધરેલી રીત મુજબ તેણે કેદી રાજાને માન આપીને
 મોટાઇ બતાવી. માળવાની લડાઇ ચાલતી વખતે સિદ્ધરાજે પાટ-
 ણમાં સહુ સ્ત્ર લંગ તળાવ અંગે તેના પાળ ઉપરનાં દેહરાં બંધા-
 વ્યાં. સિદ્ધરાજે જુનાગઢ છત્યું—સિદ્ધરાજની સાથે કુંભારને
 ઘેર ઉછરેલી રાણકદેવી નામની રાજકુમારીની સાથે સગાઇ થઇ
 હતી, પણ જુનાગઢના રાજા રામેંગાર તેણીને બળાતકારે લેઇ જ-
 ધને તેની સાથે પાડ્યો. જેથી કાંઈ બરાઇ જુનાગઢને આર વરસ
 લગી ઘેરે ઘાડ્યો. રામેંગારનો ભાણેજ કુટવાથી તે હાર્યો ને મ-
 રાયો. સિદ્ધરાજે જુનાગઢનું રાજ્ય ખાલસાઈ કયું ને રાણકદેવીને
 ફરીથી પોતાની સાથે લગ્ન કરવા કહ્યું. તે ન માનવાથી તેણીના
 બે છોકરાઓને પણ તેણે મારી નાખ્યા. રાણકદેવી વઢવાણ આ-
 ગાળ સતી થઇ. બુદ્ધલખડના રાજા મહનવર્મા પર શ્વારી કરી
 તેને હરાવ્યો અને બ્રહ્મ નજરાણ લીધું.

સિદ્ધરાજનાં લોકોપયોગી કામો અને રાજનો વિસ્તાર.

સિદ્ધરાજે પોતાના મુલકમાં ઠેકાણે ઠેકાણે વાવ, કુવા, તળાવ,
 દહેરાં વિગેરે બંધાવી પ્રજાને ધણી સુખી કરી. રાજ્યનો બંદોબસ્ત
 તેણે સારો રાખ્યો હતો. ને તે ન્યાયી હતો.

ગુજરાત. સૌરઠ. અને કચ્છ ઉપરાંત ઉત્તરે અય્યજેશ્વરને ચંદ્રા-
 વતીના પરમાર રાજાઓ પણ સિદ્ધરાજની આજી માનતા. પૂર્વ તરફ
 માળવા સુધી અને દક્ષિણમાં કોલ્હાપુર સુધી તેની હાક ચાલતી.

કુમારપાળ—સિદ્ધરાજને પુત્ર ન હોવાથી તેના આશ્રમાન કાકા ક્ષેમરાજના વંશમાં તેની ગાદી ગઈ. ક્ષેમરાજનો પુત્ર દેવી પ્રસાદ, અને દેવી પ્રસાદના ત્રિમુરતિ પાળને ત્રણ કુંવર અને એ કુંવરીઓ હતી. મહાપાળ, ઈર્ષિપાળ—અને કુમારપાળ એ ત્રણ કુંવર તથા પ્રેમળદેવી અને દેવળદેવી એ એ કુંવરીઓ હતી. તેમાંની પ્રેમળદેવી સિદ્ધરાજના સામંત કાનદેવ વેરે અને દેવળદેવી કાન્તમીરના મહારાજ વેરે પરણી હતી. પોતાની પાળ કુમારપાળ ગાદીએ ન એસે એની સિદ્ધરાજની ઈચ્છા હતી. તેથી તેણે તેને પકડવાને બહુ યત્ન કર્યો હતો. જેથી કુમારપાળને બહુ દુઃખ વેઠવું પડ્યું હતું. સિદ્ધરાજનું મરણ થતાંજ પોતાના બનેલી કાનદેવની મદદથી કુમારપાળ ગાદીએ બેઠો.

કુમારપાળ ગાદીએ બેઠો તે વખતે તેની ઉંમર ૫૦ વરસની હતી. સિદ્ધરાજના બચથી તે નાસતો ફરતો હતો. તે વખતે તેને ઉદાય મંત્રિ અને હેમાચાર્ય ગુરુ વિગેરે જોતોની સારી મદદ મળી હતી. જેથી તેણે ગાદી મળે તો જૈન થવાનું તેઓને વચન આપ્યું હતું. જેથી તેણે રાજ્ય મળ્યા પછી જૈનધર્મનો અંગીકાર કર્યો હતો.

કુમારપાળને વગર હોંક ગાદી મળી એમ સમજી કેટલાક સરદારો તથા રાજાઓએ ખંડ કર્યા. તે તેણે સમાવ્યા નાગોર (અજમેર) ના રાજા આનને લડાઈમાં જખમી કરી તાબે કર્યો. માળવાના રાજાને જાતે જાનને નમાવ્યો. કોટલુના રાજા મલ્લિકાજીનને ગુજરાતના સામંત આમલોરે ખીજ સવારીમાં ફરવ્યો, આર્યો અને રાજાની લડી બહુ ધન સાંવ્યો.

કુમારપાળ મહાદેવનાં તથા પારસનાથનાં બચાં દેવેરાં ગ્રંથાં
અને સોમનાથનું દહેરું સમરાખું. રાજ્ય કરનાં અને ૪ વ-
રસ થયાં ત્યારે રહન પિત્તને રોગ થવાથી તે મરી ગયા.

હેમાચાર્ય ગુરુ—એ ઈ. સ. ૧૦૮૯ માં ધંધુકામાં જન્મ્યા
હતા. તેમના બાલ્ય ચાતુર્યથી ખુશી થઇ દેવચંદ્ર નામના જૈન
આચાર્યે તેમને દિક્ષા આપી, અને હેમાચાર્ય પ્રવીણ આચાર્ય નીવ-
ડ્યા; તેમની વિદ્વતા અને ડહાપણથી સિદ્ધરાજ તેમને જૈન ઢોવા
છતાં પણ માન આપતો ઈ. સ. ૧૧૭૨ માં કુમારપાળની પછી
તરતજ તે ગુજરી ગયા. તેમણે બનાવેલું પ્રાકૃત વ્યાકરણ હાલ
ધણું પ્રસિદ્ધ છે. •

અજેપાળ રાજા—કુમારપાળ અપુત્ર મરવાથી તેના ભાઈ
મહીપાળનો કુમાર અજેપાળ ગાદીએ બેઠો તે જૈન ધર્મને પિકા-
રતો, તે ધર્મનાં દેવળો તેણે તેડી નાખ્યાં જૈન મંત્રીઓ તથા સ-
રદારોને માર્યા અને ધણો અત્યાચાર કર્યો જેની મહેલના દાર્બ
પોળીઆએ તેની છાતીમાં કટાર ઘેંચી, તેનો જીવ લીધો.

બાળમૂળ રાજા—અજેપાળ મરી ગયો ત્યારે તેનો કુમાર
મૂળરાજ મીળે નાનો હોવાથી તેની મા નાયકાદેવી રાજકાર-
બાર ચલાવતી, અને તેનો કામ લીમદેવ દેશનો બંદાબસ્ત
રાખતો તે વખતમાં શાહબુદ્દીન ઘોરી ગુજરાતપર ચઢી આવ્યો
હતો તેને લીમદેવે હરાવી કાઢ્યો હતો, બાળમૂળરાજ માત્ર એ
વરસ જીવીને મરણ પામ્યો જેથી તેનો કામ લીમદેવ ગાદી બેઠો.

લીમદેવ બીજો—આ રાજા ચઢાઉ, અને અવિચારી હતો,
તથા તેને બેળો લીમ હતો છે.

ભીમદેવ અને પૃથ્વીરાજ વચ્ચે વેરભ્રાત્રાણું. આમુના રાજા જેતસી પરમારની કુંડી ઈચ્છન કુમારી સાથે અજમેરના રાજા સોમેશ્વરના પુત્ર પૃથ્વીરાજનું લગ્ન થવાનું હતું તે કન્યા બોળા બંમે માગી, આમુના રાજાએ ન આપી. એટલે ભીમ ભરકર લેધને આમુ ક્રોધે ગયો, એટલે આમુના રાજાએ કુંવરીને અજમેર મોકલ્યા. ભીમ અજમેર ગયો, ત્યાંના રાજા સોમેશ્વર જોડે લાઠી અને તેને માર્યો, આથી પૃથ્વીરાજ પિતાનું વેર લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી,

પૃથ્વીરાજ અને ભીમદેવ વચ્ચે લડાઇ.

પિતાનું વેર લેવાને તેના શરવીર પુત્ર પૃથ્વીરાજ બારે બળવાન ભરકર લેધને ગુજરાતપર ચઢ્યો અને ભીમને હરાવી, નમાવી દિલ્હી ગયો તો ત્યાં તેને હાથે સાત વખત સળંગ હારખાધને ગએલો થોરી સુલતાન શાહસુદીન લઢવાને તૈયાર થઇ આવેલા જશુયો. પૃથ્વીરાજ અને શાહસુદીન વચ્ચે બારે લડાઈ ચાલી, પરંતુ રજપૂતોના કુસંપને લીધે તેમનું બળ પાછું પડેનું હતું જેથી પૃથ્વીરાજ બહાદુરીથી લડતા પણ હાર્યો કેદ પકડાયો, અને તેને શાહસુદીને આધીન કરી મારી નાખ્યો,

કુતુબુદ્દીનની ગુજરાતપર સવારી—શાહસુદીન દિલ્હી અને અજમેર કુતુબુદ્દીનને સોંપી ગીજની ગયો કુતુબુદ્દીને કાસી અને કનોજના રાજાઓને હરાવી વણે બુલમ ગુજર્યો, અને ઇ. સ. ૧૧૯૨માં તે ગુજરાતપર ચડી આવ્યો. ભીમદેવ હારીને નાસી પુષ્કળ દ્રવ્ય લૂંટી લીધું અને પછી ગીજની ગયો,

એકલે લીમદેવે પાછા આવીને ઝીળ સંજ્ઞા સાથે સંપ કરીને
અનભેરમાંની મુસલમાની સત્તાનું મૂળ કાઢવા માંડ્યું. એ સમા-
ચાર સાંભળતાંજ કુતુહલીન પાછો આવ્યો લીમ સાથે લડ્યો. પણ
તેમાં તે ધસત્રામ સુખો હાર્યો અને ધવાયો. પરંતુ શુન્નરાતના અધઃ
પતનના બાવી પ્રાણથી કુતુહલીનને નવી ફાજની મદદ આવી મળી.
જેથી લીમને નાસવું પડ્યું અને તે ઉપસંત તેણે અણુહીલપુર પણ
શુભાવ્યું. પરંતુ ત્રણ વરસ રખડી રખડીને પણ તેણે છેવટે તો તે
પાછું શ્રવ્યું.

ત્રિભુવનપાળ—ઈ. સ. ૧૨૪૨ થી ૧૨૪૪—૨ વરસ.

લીમદેવના વખતથી સોલંકીઓ નરમ અને વાથેત્રાઓ ગરમ
થઈ ગયા હતા. તેમાં વળી આ રાજા નિર્માલ્ય નીવડવાથી ધોલકાના
વાઘેલા રાજા વિશ્વજીતે તેને ગાદીએથી ઉઠાડી સોલંકી વંશની
સમાપ્તિ કરી.

વાઘેલા વંશ.

બોળા લીમદેવને અણી રાજ વાઘેલાનો કુમાર લવણપ્રસાદ
નામે કારભારી હતો. તેને લીમદેવ સાથે અણુખનાવ થવાથી
ધોળકા અને ધંડુકા પ્રગણાં હતી લેઈ તે પોતાની રાજધાની
કરી બેઠો.

લવણ પ્રસાદને વીરધવળ નામે પ્રતાપી પુત્ર હતો. અને તેને
કરેવપાળ તથા તેજપાળ નામના બે શ્રાવક વાણીયાઓ મંત્રી

હતા. વાણીઆ જાત હોવા છતાં તે લકાષમાં ચાલાક, અને રાજ-
તાંત્ર ચલાવવામાં કુશળ હતા. તેમણે ખંભાત, ગોધરા સાબરમતી,
અને નર્મદા વચ્ચેના તમામ મુલક જીતી લેખને રાજ્યમાં પછો
મુધારા વધારા કર્યો હતો. અને એક વખત ખુદ દીલ્હીના ખાદસાહનું
લક્ષ્મીને પછુ તેમણે બર મુદ્દમાં પાછું હઠાવ્યું હતું.

લક્ષ્મીના સદુપયોગ—આ બે બાઈઓ પાસે અપાર લક્ષ્મી
હતી. શૈવજી આશુ અને ગીરનાર ઉપર તેમણે કરોડો રૂ. ખર-
બીને ખંધાવેલાં સુંદર, ભવ્ય ને વિશાળ દહેરાં હજી પણ તેમના યથા
ગૌરવના આપણને ખ્યાલ કરાવે છે. અને ત્રણું ધન ખરબીને તળાવ
કુવા, વાવ વિગેરે ભોક્ષાપયોગી કામો તેમણે કરેલાં છે તે અત્યાર
સુધીની પ્રજાને ઉપયોગમાં આવે છે.

રાજાનું મરણ—રાજા વીરધવલ ઇ. સ. ૧૨૪૦ મરણ પા-
મ્યો. તેને વિરમદેવ ને વિશાળદેવ નામના બે કુમાર હતા, વા-
ણીઆ મંત્રીઓની મદદથી વિશાળદેવ ગાદીએ બેઠો અને પછી
મોટા બાઈનો ભય ગયા પછી જેની મદદથી પોતે રાજા થયેલો
તે વાણીઆ મંત્રીઓ પ્રત્યે બેવહાદાર થઈ તેમને મંત્રી પદથી દૂર
કર્યા અને નાગર પ્રાણીને મંત્રીપદ (પ્રધાનવટ્ટ) સોંપ્યું પછી
તેણે અણહિલપુરની ગાદી ઉપરથી સોળાંકી વંચના છેલ્લા હત-
ભાગ્ય રાજા ત્રિભુવનપાળને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂક્યો. અને પોતે
ગુજરાતનો પછી થઈ બેઠો. મુસલમાનોએ ધર્મપ્રજ્ઞાથી નાશ ક-
રેલાં દેવતા તેણે ફરીથી બંધાવ્યાં વીરનગર અને વિજયપુર ક-

હેરા વસાબ્યાં. તથા ડબોઈ નો કિલ્લો બંધાવ્યો. આ રાજા કણ્ઠાઈ
કની રાજકુમારીને પરણ્યો હતો.

અબ્દુનહેવ ઇ. સ. ૧૨૧૧ થી ૧૨૭૪—૧૩ વરસ વિશળ-
દેવ પછી તેનો છોકરો અબ્દુનહેવ ગુજરાતની ગાદીએ બેઠો. તેના
વખતમાં કંઈ જાણવા લાયક બનાવ બન્યા નથી.

સારંગદેવ ઇ. સ. ૧૨૭૪ થી ૧૨૯૬—૨૨ વરસ. આ રાજા
ના વખતમાં રાજ્ય શાંતિ સારી હતી.

કરણધેસી—ઇ. સ. ૧૨૯૬ થી ૧૩૦૪—૮ વરસ આ કમ-
ભાગ્ય રાજાએ ગરવી ગુજરાતને પોતાના વિલાસી અને સ્વચ્છંદી
પણાના કુટ કુટિણોથી સદાને માટે ઈસ્લામ રાજકર્તાઓના હાથમાં
સોંપી અને વાઘેલાવંશની તથા ગુજરાતમાંના રજપૂત રાજ્યની પૂણી
હુતિ કરી

આ રાજાને માધવ અને કેસવ નામે બે નાગર ભાઈઓ
મંત્રી હતા. માધવની સ્ત્રી રૂપસુંદરી અતિ રૂપલાવણ્યવતી હોવાથી
વિષયી રાજા કરણે માધવને દુરદેશ રાજકાર્ય માટે મોકલી, કેસવને
મારી નાખી, રૂપસુંદરીને પોતાના જ્જનાનામાં મોકલાવી. પત્નિની
દુર્દશા અને બાઇના મરણનું વેર વાળવા માધવે દીક્ષીના આદેશાહ
અહમદાબાદીને ઉલ્હરીને ગુજરાત પર ચડાઈ કરાવી. અહમદાબાદીને
વહર તમરતખાન તથા બાઈ અફઝલખાનને બળવાન સૈન્ય
આપી ગુજરાતપર મોકલ્યા. તેમણે આવીને ઇ. સ. ૧૩૦૪ માં
ગુજરાત કબજે કર્યું. કરણધેસી માત્ર પોતાની એક નાનકડી બાળ

દેવળદેવીને સાથે લેઈને નાસી ગયો, યવન સેનાએ તેની રાણી કૌલાદેવીને પકડી દીધી મોકલી દીધી, ત્યાં તે પવિત્ર ક્ષત્રિયાણી મટીને બાદશાહ અલાઉદ્દીનની માનીતિ બેગમ થઈ પડી ગુજરાતને કાયમને વારતે રંડાપો આવ્યો. રૂદ્રમાળ તૂટ્યો, હળ્લરો દેવાલયો તૂટ્યાં, અને ધણી ગામો, નગરો, યવનરાજની સેનાએ હુટ્યાં તથા બાળ્યાં, ફક્ત એક કરણુધેસાની મુર્ખતાએ આખી ગુજરાતનો સર્વ નાશ કર્યો.

કરણુધેસો નાસીને નાશકના બાગલાણુ નામે પહાડી પ્રાંતમાં સંતાયો, અને લાચારીથી તેણે પોતાની પુત્રી દેવળદેવીની સગાઇ દેવગીરીના મરાઠા રાજા રામદેવના કુંવર સારંગદેવ સાથે કરવાનું નક્કી કર્યું. તેવામાં તેના દુષ્ટ તગદીરથી અલાઉદ્દીનની ફાજને દક્ષિણમાં આવવાનું થયું, અને તેની બહાલી બેગમ કૌલાદેવીએ પોતાના આગલા ખાવિંદ કરણુ પાસેથી દેવળદેવને એથી લાવવાનું ફાજને ફરમાવ્યું. બાદશાહના લશ્કરે દેવગીરી આવતાંજ કરણુરાજ પાસે દેવળદેવી માગી. રાજા કરણુ રાજ વગરનો હતો. છતાં પણ લાજ વગરનો નહોતો, દેવળદેવીના બદલામાં તેણે ધરસામ સંન્યને બચાંકર લગાઇ આપી, ધણુ ચુરથી માદામ કરીને લઈયો, પણ હાર્યો, અને માર્યો ગયો. દેવળદેવ દુસ્મનને હાથ માર્યો, દીલ્હી પહોંચી, અને પોતાની બેગમ માતાને મળી, તથા શાહબંદા ખીજરખાન સાથે તેની સાદી પણ તરવજ થઈ, એ રીતે ગુજરાત મુસલમાનોના હાથમાં આવી, અને દીલ્હીના બાદશાહ અલાઉદ્દીન તરફથી તે ઉપર એક સુબાની નિમણૂક થઈ.

ગુજરાતમાં મુસલમાની અમલ.

ફરજી વાધેલાએ ગુજરાત મુસલમાનોના હાથમાં મુક્યું ત્યારથી એટલે ઇ. સ. ૧૩૦૪ થી ગુજરાતપર દિલ્હીના બાદશાહ તરફથી સૂબાઓ આવવા લાગ્યા, અલીશર્ખા, કમાલુદ્દીનમલીકદિનાર વિગેરે ધણા શુબાઓ આવી ગયા. તે બધા સ્વતંત્રપણે વર્તતા, રેયતપર બુલમ ગુજારતા, દેશના લોકોને વટલાવી, તેમના દેહના તોડી નાખતા,

મહમદશાહ—ઈ. સ. ૧૩૯૧ માં જફરખાન નામે શુબેદાર નીમાયો, તે તદ્દન સતતપણે વરતવા લાગ્યો, અને દિલ્હીના બાદશાહની તાબેદારી ચોડીને દેધને ઇ. સ. ૧૪૦૩ માં તેણે પોતાના જોકરા તાતારખાનને મહમદશાહનો ઇલકાબ આપી, ગુજરાત નો પેહેલો સવત્ર બાદશાહ ઠરાવી ઇ. સ. ૧૪૦૭ માં મરી જવાથી જફરખાનપોતે મુજફ્ફરશાહ નામ ધારણ કરીને માદીએ બેઠો.

મુજફ્ફરશાહ—ઈ. સ. ૧૪૦૭ થી ૧૪૧૧—૪ વરસ તેણે ઇડરના રાવપર ચડાઈ કરી તેને હરાવ્યો અને હિંદુ પ્રજા ઉપર ધણો બુલમ ગુજાર્યો તે ઇ. સ. ૧૪૧૧ માં મરી જવાથી તેનો પપૌત્ર અહમદશાહ માદીએ બેઠો.

અહમદશાહ ૧ લો ૧૪૧૧ થી ૧૪૦૧—૩૦ વરસ આ શુલતાને અસાવલના રાજ્ય આણા બીજને હરાવીને ઇ. સ. ૧૪૧૩ માં પેતેના ગુરુ રોખાજ બખ્શની સલાહથી સાબરમતીને કાંઠે અમદાવાદ (અમદાબાદ) વસાવ્યું અને ત્યાં પોતાની રાજધાની કરી તે શહેરની રચના કરતામાં રોખાજમહમદખતુ—શુલતાન અહમદ રોખ મહમદ અને મુલ્કા અહમદ એ માર જણ હતા.

આ બાદશાહ ધર્માધ હોવાથી હિંદુઓને પ્રાર્થુ દુઃખ હતું. તેણે
 કંડરના રાવને વશ રાખવા માટે હાથમતિને તીરે કિલ્લો બંધાવી,
 અહમદનગર (અમનગર) નામે શહેર વસાવ્યું. આ સુલતાને મા-
 જવા તથા દક્ષિણના બાદશાહો, અને મેવાડ, બુદ્ધિકાટા વિગેરેના રા-
 જ્યોને હરાવીને ખંડણી લીધી હતી.

અહમદશાહ બીજો—૧૪૪૨ થી ૧૪૫૨—૨૦ વરસ આ
 સુલતાને આંખાનેરના નવળ ગંગાદાસને પાવાગઢમાં ઘેર્યો હતો,
 પણ માજવાનો બાદશાહ રાવળની મદદે આવવાથી સુલતાન ભય
 પામીને નાસી આવ્યો. જેથી અમીરોએ તેને મારી નાંખી, તેના
 કોકરો કુતુબને માદીએ ખેસાડ્યો.

કુતુબશાહ—૧૪૫૨ થી ૧૪૫૬—૮ વરસ. આ સુલતાનના
 વખતમાં માજવાની ફોજ સરખેજ આવી હતી, પણ તે સામે ચવાથી
 પાછી ગઈ. કુતુબ શાહે ચિતોડના કુંભારાણા ઉપર સવારીઓ
 કરી તેને નસાવ્યો, અને અમદાવાદમાં કંકરીયું તળાવ બંધાવ્યું છે.

હાઉડશાહ, ૧૪૫૬ થી ૧૪૫૬—૦ વરસ આ સુલતાન
 રાજ્ય ચલાવવાને નાલાયક હોવાથી અમીરોએ તેના ભાઈ મહમદ
 બીજાને માદીએ ખેસાડ્યો.

મહમદ બીજો (મહમદ બેગડો) ઇ. સ. ૧૪૫૬ થી,
 ૧૪૯૩-૫૪ વરસ. એણે પાવાગઢ, અને જુનાગઢ એ બે ગઢ
 છોડ્યા હોવાથી તે બેગડો કહેવાયો છે, તે મણી બજવાન અને
 જુલિયાણી પરંતુ ધર્માધ હતો. અને ચૌદ વરસની નાની ઉંમરે તે
 માદીએ ખેડો હતો.

જુનાગઢના મહાકાવ્ય રાજાને હરાવી, અમદાવાદમાં આપ્યો. તેનું રાજ્ય ખાસલા કરી, તેને મુસલમાન બનાવ્યો, અને તેનું નામ મહાકાવ્ય બદલી નાખીને ખાનજહાન પાડ્યું.

આખાનેરને ૧૧ વરસ ઘેરો ઘાલી, ત્યાંના પતાઈ રાવળને હરાવીને તેનું રાજ્ય ખાસલા કર્યું—એ પતાઈ રાવળના વંશજો હાલ છોટા હિંદુપુર તથા દેવગઢ ખારીઆમાં રાજ્ય કરે છે. સુલતાન મહમુદે તે પછી ઈંડર અતે શિરોહી વિગેરે ઘણા રાજાઓને જીત્યા. અને દારિકાંતી મૂર્તિ ખંડિત કરી, દેહરામાં મસીદ બાંધાવી, ને રાજાને અમદાવાદમાં લાવી, રીયાની રીયાનીને માર્યો.

આ સુલતાને મહમુદાબાદ અને મુસ્તફાબાદ નામે નગરો વસાવ્યાં. મહેમદાવાદમાં આંદાસુરજમહેલ અને લમરીઓ કુવો બંધાવ્યો તે ઉપરાંત સરખેજમાં મકરબાનો રોજો, ગંજબક્ષનો રોજો, શાહઆલમનો રોજો, હરીયાખાનનો રોજો, દાદાહરીની વાવ, અડાજજની વાવ. વિગેરે ઘણાં મકાનો અને બાંધ કામે કરાવેલાં છે. વળી તેને નકરી કામનો તથા ઝાડો રોપવાનો ઘણો શોખ હતો. અમદાવાદની બાગે ફરદાસની જગા હજી પણ તેનું જાન કરાવે છે.

મહમદ બેગડાને ખાવાનું બહુજોઈતું રાત્રે પક્ષંગ નીચે તે હમેશાં ખાવાનું ઢંકાવી મૂકતો. ફક્ત મુસલમાનોમા તે ન્યાયી અને પરાપ્રકારી ગણાતો. પરંતુ તે જોડે જોડે બહાદુર ને પ્રતાપી હતો તેટલોજ તે નિર્દય, ધર્મીય ને ધાતકી હતો. જેથી કદી પણ તેને કોઈ મારા રાજાની મજબૂતીમાં મુજી સહાય નહિ.

મુજફ્ફરશાહ ખીજો—ઈ. સ. ૧૫૧૩ થી ૧૫૨૫-૧૨ વરસ. આ સુલતાનને ઈડરના રાજે તથા ચિતોડના સંગરાણાએ તેનો મુલક લૂટી, સતાવીને બહુ હેરાન કર્યો. માળવાના બાદશાહને તેના રજપૂત વજીર મેદનીરાયે કેદ કરેલો. જેથી બાદશાહે આ સુલતાનની મદદ માગી, ત્યારે સંગરાણાએ મેદનીરાયને મદદ આપી જેથી રજપૂતોને મુસલમાનોને બચાવે લડાઈઓ ચાલી.

સિકંદર શાહ—ઈ. સ. ૧૫૨૬ થી ૧૫૨૬-૦ આ સુલતાનને બાઈએ બાઈના કજીઆમાં અમીરોએ મારી નાખ્યો.

મહમદશાહ ચોથો—ઈ. સ. ૧૫૨૬ થી ૧૫૨૭—૧ વરસ આ સુલતાનને તેના બાઈ બહાદુરશાહે ગાદી પરથી ઉઠાડી મૂક્યો.

બહાદુરશાહ—ઈ. સ. ૧૫ ૭ થી ૧૫૩૩—૬ વરસ. સુલતાન બહાદુરશાહ ખરેખર બહાદુર હતો, તેણે આનંદેશ માળવા, અને અહમદનગર જીતી લેઈ ચિતોડના રાણા પર સવારી કરી તે વખતે બધા રજપૂત વીરોએ કેસરીયાં કર્યા. પછી સુલતાને સીલે-દીના તાબાના રાયસનના કિલ્લા પર સવારી કરી, કારણ કે તેણે માળવાના રાજાની બેગમોને પકડી હતી, તે પાછી આપી દેવા બહાદુરશાહે તેને લખ્યું પણ તેણે ન માન્યું. જેથી બહાદુરશાહ તેની સાથે લડ્યો, અને ચિતોડની માફક રાયસેનના રજપૂત વીરો પણ કેસરીયાં કરીને મૂચા. તે પછી ઈ. સ. ૧૫૩૦ માં તેણે માંદુનો કિલ્લો લીધો, એવામાં મોગલબાદશાહ હુમાયુએ આવી ગુજરાત જીતી લીધું. પણ બાદશાહે કરેલું બંડ સમાવા હુમાયુ બંગાળમાં ગયો, દીવ બંદર ઉપર સવારી લઈ ગયો. ત્યાં શીરંગીઓએ તેને ફગાવ્યાથી મારી નાખ્યો.

મહમદ ૫ માં ઉર્દૂ મહમદ લતીફખાન-ઈ. સ. ૧૫૩૩ થી ઈ. સ. ૧૫૫૪—૨૧ વરસ. આ સુલતાન નાની ઉમરે ગાદીએ બેઠો હતો, તેણે લાયક ઉમ્મરનો થયા પછી, અને રાજસત્તાનો કુલ અધિકાર હાથમાં લીધા પછી હિંદુ પ્રજા ઉપર ઘણો ભુલમ ગુજરવા માંડ્યો અને રાજપૂત રાણા તથા ઠાકરડાઓની જમીન જગીરો બળાતકારે ખુંચી લેવા માંડી. તેના એવા અત્યાચારથી કંટાળી જઈને તેના ધુરહાન નામના નોકરે તેને મારી નાખ્યો, પછી અહમદ નાના એક બાળકને ગાદીએ બેસાડી સરદાર ઐતિઆદખાન તેના નામે અમલ ચલાવવા લાગ્યો. પણ તે બાળ સુલતાન તેના તાબામાંથી સ્વતંત્ર રાજતંત્ર ચલાવવાનાં કાવત્રા કરવા લાગ્યો. જેથી ઐતિઆવખાને તેને પણ મારી નાખીને મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજાને ગાદીએ બેસાડ્યો.

મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજો—ઈ. સ. ૧૫૬૧ થી ૧૫૭૩—૧૨ વરસ ગુજરાતનો આ છેલ્લો સુલતાન હતો, તે પોતાનાં રાજ્ય અને સરદારોને સાચવી શક્યો નહિ, જેથી તેઓમાં અંદરે અંદર લડાઈ ટંટા થવા લાગ્યા. તેમાં દીલ્હીના અકબરશાહે ઈ. સ. ૧૫૭૩માં આ સુલતાનને હસી ગુજરાત ખાલસા કરી તેને આગ્રામાં કેદ કર્યો. આગ્રામાં નવ વરસ કેદ બોગવીને મુઝફ્ફર નાસી છુટ્યો, અને કેટલાક રાજાઓ સાથે સંપ કરીને ગુજરાત પાછું મેળવવા ૭ વરસ સુધી અકબર સામે લડ્યો, પરંતુ ઈ. સ. ૧૫૯૧ માં ફરીથી અકબરના હસ્તે તેને પકડ્યો. તેને આગ્રે લઈ જતાં તે સ્ત્રીમાંજ આખ્યાત કરીને મરી ગયો.

પુનરા તૈન.

ગુજરાતની સ્વતંત્ર સુલતાની—આ હેલ્લા મુજરશાહથી સમાપ્ત થઇ. તેમાં ૧૫ બાદશાહો થયા તે પૈકી, ૬ નબળા અને ૬ પરાક્રમી ને ચતુર પરંતુ ધર્માધ અને જીલમી હતા. જેથી તેમાંના કોઇની સારા રાજમાં ગણતરી થઇ શકતી નથી. જે તેઓએ હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે સમાન બાવ રાખ્યો હોત, ધર્મોપજી ત્યાગ્યું હોત, બેક પ્રજાની સંપૂર્ણ પ્રીતિ સંપાદન કરી હોત, અને અત્યાચાર ટાળી લીધો તો તે સ્વતંત્ર સુલતાની ધણી મુદત સુધી બાળપુર્વક ટકીહોત.

મોગલાઇ રાજ્ય.

અકબર શાહ—મોગલ શહેનશાહ અકબર ઇ. સ. ૧૫૭૩ માં ગુજરાત ખાલસા કરી, લાંબા કાળથી ચાલતી અંધેર વ્યવસ્થા અને અશાન્તિ દૂર કરી શાન્તિ પાથરી, પ્રજાને સુખી કરી. ગુજરાતને નવ-જીવન મળ્યું, અને પ્રજામાં નૂતન બળ પ્રસર્યું. શાણા અકબરે યુક્તિપૂર્વક હિંદુ મુસલમાનોની પ્રીતિ સંપાદન કરી દેશમાં સમાધાની પાથરી, હિતમ રાજ્ય વ્યવસ્થા આદરી ગેરબાળખી રીતે અમલના અંધા સુલ્તાનોએ ખુંચાવી લીધેલી જમીનોં જાગીરો, રાજ રાણા અને કોશોરામાં જેની હતી તેને પાછી આપી. અને સંપૂર્ણ રીતે દેશમાં સલાહ શાંતિ પાથરી.

સલીમ ઊર્ફે જહાંગીર—એ અકબરનો પુત્ર હતો. એક વખત ગુજરાતમાં આવ્યો ત્યારે તેણે અમદાવાદને ઝીંદા બાદની ઉપમા આપી. કારણ કે અમદાવાદની હવા તેને માથે આવતી નહોતી. આ બાદશાહની વખતમાં પણ અકબરની માફક રાજ્યમાંશાંત હતી.

શાહજહાન— એ જહાંગીરનો પુત્ર હતો. ત્યારે તે ગુજરાતનો સુખો હતો ત્યારે તેણે અમદાવાદમાં શાહીબાગ નામે જે

મુંદર મહેલ બધાવેલો તે દલ યજ્ઞ કાંચમ છે હાલ તેમાં ઉ વિ-
ભાગના કમીશનર રહે છે.

ઔરંગ જેમ ઉર્દૂ આલમગીર—શાહજ પછી તેનો
છાકનો ઔરંગઝેબ ' આલમગીર ' નામ ધારણ કરીને ગાદીએ
બેઠો. તેણે અકબરના વખતથી આવતી આવેલી રાજનીતિ તોડી
નાખી હિંદુ મંત્રણ ઉપર હદ ઉપરાંત જૂનમ ગુમર્યો. આલમગીર
ભુલ્લી, નિર્દય, ધાતડી, અને ધર્માધ હતો. તેના વખતમાં રાજ
પૂતો, અને મરાઠાઓએ મોગલાઇ તોડી પાડવાની તૈયારીઓ કરી.
આ વખતે યુરોપની કેટલીક મંડળી આ દેશમાં હતી—તેમાં અંગ્રેજો
વધારે જોરપર હતા.

મરેઠી રાજ્ય.

ઔરંગઝેબ પછીના પાદશાહો નબળા નીવડવાથી અને મુ-
ગલ સરદારોમાં ફાટફૂટ થવાથી દીલ્હીની મોગલ સદતનતની ડો-
લમડોલા થવા માંડી. આ વખતે મરેઠી રાજ્ય સ્થાપક દક્ષિ-
ણના વીર પુરૂષ શિવાજીએ મરેઠી સત્તા જમાવી દેખ મરેઠી
રાજ્ય મજબૂત કર્યું.

શિવાજીના પૌત્ર શાહુને સતારાની ગાદી મળી. અને બા-
લાજી પેશ્વાએ ઇ. સ. ૧૭૩૪ માં પુનામાં ગાદી કરી, શાહુ
રાજને ખંડેરાવ અને દામાજી ગાયકવાડ એ બે સેનાપતી હતા
તેઓ વારંવાર ગુજરાત પર ચઢી આવતા. અને મોગલોને હાંવતા.

ઇ. સ. ૧૭૨૧ માં ખંડેરાવ, અને દામાજી ગાયકવાડ ગુજરી
મયા, ને તેમની જગાએ ત્રંબકરાવ તથા પિલાજી થયા. એક
વખતે ત્રંબકરાવની દહતાઈથી બાજીરાવ પેશ્વાએ તેને મારીનાખ્યો.

અને ઇ. સ. ૧૭૩૧ માં પિલાજી ગાયકવાડને ગુજરાતનો વહીવટ સોંપ્યો ત્યારથી ગુજરાતની મોગલાઈ નાશ પામીને ગાયકવાડી શક થઈ. પિલાજીએ રાજધાની વડોદરામાં કરી અને આસપાસના રાજા, નવાબોને જમાવીને જખરજસ્તીથી ખંડણી વસુલ કરી.

ગાયકવાડી રાજ્ય.

આ વખતે દીલ્હીના બાદશાહ તરફથી જોધપુરનો અમર-સીંહ ગુજરાતનો સુબો નિભાયો. તેણે પિલાજીને ઇ. સ. ૧૭૩૨માં ડાકોરમાં મારી નાખ્યો જેથી પીલાજીનો પુત્ર દામાજી ગુજરાતનો રાજા થયો. તેણે બહાદુરીથી ધણી સત્તા જમાવી દીધી. અને પેશ્વા સરકાર સાથે સંપ કરી, ઇ. સ. ૧૭૫૭ માં અમદાવાદ જીતી લેઈ, મોગલ સલ્તનતની સમાપ્તિ કરી;

મોગલ સલ્તનતની ફાટપુટના સમયમાં સુરતનો નવાબ પોતાનો મુલક જળવી શક્યો નહિ. તે પ્રસંગનો લાભ લેઈ અંગ્રેજની વેપારી મંડળીએ સુરત કબજે કર્યું. અને બીજે સ્થળે પણ અંધાધુંધી જોઈને વેપારનું કામ પડતું મુકી, રાજ મેળવવામાં ચિત્ત લગાડ્યું.

દામાજી ગાયકવાડના મરણ પછી તેના દોકરાઓ સામસામે લડવા લાગ્યા. જેથી પેશ્વા સરકારે તેના મોટા પુત્ર શિવાજીને ગાદી આપી. પણ તે રાજમાજમાં નાલાયક જણાવાથી બીજા પુત્ર ફત્તે-સીંહને ગાદીએ બેસાડ્યો. તેણે ઇ. સ. ૧૭૮૪ સુધી સારી રીતે રાજકારભાર ચલાવ્યો.

હવે અંગ્રેજ લશ્કરે ઇ. સ. ૧૭૮૨ માં ભરૂચ જીત્યું. અને ઇ. સ. ૧૭૮૦ માં ગુજરાતમાં વિજય પણ મેળવ્યો.

ફતેહસીંહ પછી માનાજી અને માનાજી પછી મોર્ષીદાસ

ગાયકવાડ થયો. તેના વખતમાં સેલુકર નામે મુખેદાર પેશ્વા તરફથી અમદાવાદમાં આવ્યો. તે ધણો જુઝમી હતો. ને તેના વખતમાં અમદાવાદમાં ગાયકવાડની તથા પેશ્વાની એ બેઉ સત્તા ચાલતી હતી. ગાયકવાડ સરકારે ગાયકવાડની હવેલીમાં પેશ્વા સરકારે ભદ્રમાં રહેતા સેલુકર ગાયકવાડની હવેલીપર હુમલો કર્યો. જેથી ગાયકવાડ સરકારે તેને કેદ કરી વડોદરે મોકલી દીધો.

ઈ. સ. ૧૮૦૦ માં વાળેને સાલિયાણું બાંધી આપીને અંગ્રેજોએ સુરતનો ક્લક કબજે કરી લીધો. અને ગોવીંદરાવે પણ ગુજરાતમાંથી પેશ્વે સત્તા નાશુદ કરી. તેની પછીના રાજ્યો નાશળા પડતા ગયા. અને એવી વખત આવી પડી કે અંગ્રેજની મદદ વિના ગુજરાતનું ગાયકવાડી રાજ ચાલી શકે નહિ. જેથી ગાયકવાડ અંગ્રેજના તામેદાર થઈ તેમની સલાહ મુજબ રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યા. જેથી અંગ્રેજોને પણ ધણાં પરગણાં મળ્યા અને ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં અમદાવાદ પણ અંગ્રેજોને હાથ આવ્યું. આ બુદ્ધરાવના વખતમાં તેના પિતરાઈ ભાઈ મહારાવ ગાયકવાડે બંદ કહ્યું. તે અંગ્રેજોએ સમવ્યુ. અયે અંગ્રેજ સરકારની મદદથી ગાયકવાડે દેશમાં સલાહ શાંતી પાથરી હાલ ગાયકવાડ સરકાર શ્રીમંત મહારાજાસયાજીરાવ ત્રીજા છે.

અંગ્રેજી રાજ્ય.

દેશમાં અંગ્રેજી રાજ્ય સ્થપાયા પછી રાજ્ય રજવાડાઓના અસ્તિત્વરસના ઝગડા બંધ પડ્યા. સીમાડાઓ અને દેશી રાજ્યોની હદોનું સમાધાન થયું, અને શાંતિથી રાજ્ય ચલાવવા માટે અંગ્રેજ સરકારે આ દેશના એ ભાગ પાડ્યા. (૧) ખાલસા મુલક (પોતાના તાબાના મુલક) (દેશી રાજ્યો.)

ખાલસા મુસદ્દામાં પોતે સુવરેલી રાજનીતિ દાખલ કરી દેખતી આખાદાની વધારી અને દેશી રાજ્યોમાં પણ રાજ્યોને રાજ્યકાર્યમાં સલાહ આપવા સાર પોલિટિકલ એજન્ટો, રેસીડન્ટો અને કમિશનરો વિગેરે મોકલી નવી રાજનીતિ બંધાવીને પ્રજાને સુખી કરી.

ઈ. સ. ૧૮૫૨ માં ગુજરાતમાં આગગાડી દાખલ થઇ. અને ત્યારે દખાલ ઓફિસ વિગેરે ખોલ્યાં. ધાર ધીરે દેશમાં રેલવે ફેલાતી ગઇ. અને દેશની આખાદાની તથા સુખ શાન્તી વધતી ગઇ.

ઈ. સ. ૧૮૫૭ માં દેશી સિપઇઓએ અને બંડખોર રજ-વડાઓ તથા મુસલમાન સુબાઓ દેશમાં ભારે ગળબો જમાવ્યો તે પણ અંગ્રેજ સરકારે ચાલાક અમલદારો અને ચાલાક સીપાઇઓની મદદથી ખેસાડી દીધો. આપણા દેશનું રાજ્ય અંગ્રેજોની હસ્તે ઇંડિયા નામની વેપારી કંપની ચલાવતી હતી. બગવો સગી થયા પછી તે ઇંગ્લાંડના મહારાણિ વિક્ટોરિઆએ પોતાના કા-લમાં લીધું. ત્યારથી પહેલાં કદી પણ નહિં જાગેલી હોય તેવી સુખ શાંતિ અને આખાદાની દેશમાં પથરાઇ. મહારાણીજીની પછી તેમના વડા કુંવર સાતમા એડવર્ડ કિંગના શહેનશાહ થયા. તેમના વખતમાં પણ દેશમાં સુખ શાંતિ તેવીજ રીતે જળવાઇ રહી. અને ઈ. સ. ૧૯૧૦ માં તેઓ સ્વર્ગવાસી થવાથી હાલના મહારાજા નામદાર પાંચમા જ્યોર્જ આપણા દેશના શહેનશાહ થયા છે. પ્રજા તેમનું રાજત્વ અખંડ રાખે. અને આપણા એ માથાળુ રાજા જુગ જુગ હવે.

જાહેર ખબર.

અમારે ત્યાંથી નવા ધોરણને અનુસરીને વિષયો સાથે તૈયાર કરેલી પહેલેથી સાત મે ધીની મોટો, નવિન પદ્ધતિ મુજબ તૈયાર આવેલો લાલશંકર કૃત મોટા ગણિતનો તથા કૃત ગણિતનો ખુલાસો, કિંડરગાર્ટનની નવીન સાથેનો દેસીહિસાબ ભા. ૧ લો, મુખગણિત, ડાઈંગ બુકો તથા ઠોરી ડાઈંગ બુક નવાં ધોરણ મુજબ શિક્ષણને લગતાં કિંડરગાર્ટનનાં સાહિત્યો વીગેરેનથ મુજરાતી અને ઇંગ્લેશ સ્કુલોમાં વાલતાં, અને ઈના લાખપ્રેરીનાં તમામ પુસ્તકો ઇંગ્લીશ ને મુજરાતી હીન્દી નરીઓ, પાઠમાળા તથા જ્યોગરાફીની ગાઈડો નાના મોટી સુંદર નવા વરસની ફેન્સી ડાઘરીઓ, અને રણ પેન્સિલ વગેરેની સ્ટેશનરી સામાન, દર વરસે છાત્ર પામાં આવતા નવા રાજમેળ અને અડધીયાં વીથે કીકાયત ભાવે મળશે. વેપારીઓ તથા માસ્તરો સાડે કમીશન આપવામાં આવશે.

લખો ચા મળે,

એસ. બી. શાહની કંપની

પાનકોરને નાકે—અમદાવાદ

